

ISSN 1992-4437

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (25), 2016

Київ 2016

Внесено до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук : наказ Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 № 241

*Схвалено до друку науковою радою ДНДЕКЦ МВС України
(протокол від 21 червня 2016 року № 49)
Схвалено до друку Вченою радою НАВС
(протокол від 23 червня 2016 року № 14)*

Редакційна рада:

О.А. Федотов (голова) — дир. Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України, канд. юрид. наук; **В.В. Чернєй** — ректор Нац. акад. внутр. справ, д-р юрид. наук, проф.; **С.С. Чернявський** — проректор Нац. акад. внутр. справ, д-р юрид. наук, проф.

Редакційна колегія:

В.В. Чернєй — ректор Нац. акад. внутр. справ, д-р юрид. наук, проф. (головний редактор); **В.П. Бахін** — д-р юрид. наук, проф.; **О.М. Головка** — д-р юрид. наук, проф. (Харк. нац. ун-т внутр. справ); **В.Г. Гончаренко** — акад. Нац. акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф. (Акад. адвокатури України); **О.М. Джу́жа** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук, проф. (Європейський ун-т); **С.Ф. Константинов** — д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад. внутр. справ); **В.П. Черних** — академік НАН України, д-р фармацевт. наук, д-р хім. наук, проф. (Нац. фармацевт. ун-т); **І.П. Красюк** — канд. юрид. наук, доцент, засл. юрист України; **В.Д. Сущенко** — канд. юрид. наук, проф., засл. юрист України (Нац. акад. внутр. справ); **Б.Б. Теплицький** — перший заст. дир. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **В.М. Зайцев** — зав. лаб. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **О.П. Яковенко** — заст. зав. лаб. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **С.С. Бартацук** (відп. секр.) — пров. фах. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України).

Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / [голов. ред. В.В. Чернєй] / ДНДЕКЦ МВС К82 України; НАВС. — К. : ПК «Типографія від «А» до «Я», 2016. — № 1 (25). — 211 с. : іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94

© ДНДЕКЦ МВС України, 2016
© Національна академія
внутрішніх справ, 2016

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Чорноус Ю.М., Лопата О.А.

Правові засади міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності. 6

Швед А.И.

О роли научно-исследовательского и технологического компонентов в судебно-экспертной деятельности 13

Ольховенко С.І., Юсупов В.В.

Окремі питання взаємодії експертів-криміналістів та інспекторів-криміналістів, їх адаптація в умовах реформування системи МВС України 18

Смерницький Д.В.

Забезпечення управління якістю відповідно до стандартів серії ISO при розробці та виготовленні науково-технічної продукції: правове регулювання 22

Світлак І.І., Скірський І.В.

Зміст криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності 31

Антонюк П.Є.

Щодо професійної компетентності судово-медичного експерта 36

Циганюк Ю.В., Кравчук О.В.

Строки проведення судових експертиз у процесуальному законодавстві України: порівняльний аналіз 42

Холодова О.Ю.

Засади проведення судової експертизи текстильних товарів: теоретико-методологічний аспект 50

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Клименко Н.І., Федчишина В.В.

Судово-економічна експертиза: сучасний стан і актуальні питання 56

Удовенко Ж.В.

Забезпечення засади невторчання у приватне життя при проведенні експертизи 62

Пясковський В.В.

Спосіб учинення злочину як елемент криміналістичної характеристики умисного вбивства дитини батьками, родичами або особами, на яких покладено обов'язки з її виховання. 69

Комаринська Ю.Б.

Криміналістичне забезпечення розслідування фактів вибуху пристроїв господарського, промислового та військового призначення 74

Парфило О.А., Нізовцев Ю.Ю.

Актуальні питання судово-експертного дослідження шкідливих програмних засобів у межах протидії кібертероризму 78

Патик Л.Л.

Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних з підробленням документів про вищу освіту 85

Охріменко С.С.

Професійна компетентність слідчого щодо призначення судово-психологічних експертиз при розслідуванні кримінальних правопорушень 90

Антощук А.О.

Щодо необхідності призначення та проведення психолого-психіатричної експертизи підозрюваної у вбивстві новонародженої дитини 97

Костюк Н.П., Степанець Д.С.

Проблеми інформатизації процесу правозастосування 102

Рівчаченко О.А.

Слідова картина злочинів, вчинених щодо обладнання, призначеного для незаконного виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів 109

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Антонюк П.Є.

Причини експертних помилок під час вирішення ідентифікаційних завдань у межах судово-почеркознавчих досліджень 115

Гоменюк І.М., Гонгало С.Й.

Зразки для судової почеркознавчої експертизи: проблемні питання одержання та можливі шляхи їх вирішення 122

Тальянчук Л.С.

Можливості криміналістичного дослідження підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України 126

Сидоренко Л.О.

Проблеми експертного дослідження дипломів про освіту зразка 2015 року та формування інформаційно-довідкових обліків. 132

Дивнич А.В., Статівка Д.І., Дивнич О.Д.

Вплив економічних чинників на сучасний рівень злочинності в Україні та підвищення ролі експерта-економіста у кримінальному провадженні 141

Лисий О.В.

Кримінально-правова класифікація незаконного заволодіння транспортними засобами 149

Приходько Ю.П.

Характеристика слідів застосування вибухових пристроїв
як джерело доказування про вчинений злочин 154

Бідняк Г.С.

Участь спеціаліста у проведенні огляду документів
під час розслідування шахрайств 162

Білоус І.В.

Особливості техніко-криміналістичного дослідження
підроблених документів, що посвідчують особу 167

Дабіжа Д.В.

Класифікація обліків та інформаційних систем 175

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Хох А.Н., Кузменков Д.Е.

Определение объема фактически заготовленной древесины
путем исследования порубочных остатков на лесосеках
при производстве судебно-ботанических экспертиз 181

Гарига-Грихно М.М.

Реализация методики реконструкции лица по черепу в
криминалистической науке: мировой опыт и отечественные реалии. 190

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ В ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ

Чисников В.Н.

Трагическая судьба И.Г. Щегловитова – ученого-криминалиста
(к 155-летию со дня рождения) 197

До уваги авторів! 210

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.98

Ю.М. Черноус, доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри криміналістичних експертиз
Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

О.А. Лопата, ад'юнкт кафедри криміналістичних
експертиз Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто питання правових засад міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, міжнародне співробітництво, міжнародний договір, міжнародна правова допомога.

Рассмотрены вопросы правовых основ международного сотрудничества в сфере судебно-экспертной деятельности.

The paper studies the problem of legal basis of international cooperation in the field of forensic science.

Актуальність проблематики дослідження зумовлена необхідністю застосування дієвих заходів міжнародного співробітництва (зокрема і в сфері судово-експертної діяльності) для боротьби зі злочинністю, що не лише трансформувалася під дією змін, які відбуваються в світі, та інтегрувалася у суспільні процеси, а й набула міжнародного характеру.

Судово-експертну діяльність загалом можна охарактеризувати як врегульовану законодавством діяльність судово-експертних установ, спрямовану на прове-

дення незалежних судових експертиз шляхом об'єктивного, повного і всебічного дослідження з дотриманням сучасних досягнень науки і техніки (у тому числі науково-методичне та інформаційне забезпечення, добір і підготовка судово-експертних кадрів тощо) [1, с. 3].

Нині судово-експертна діяльність є багатоаспектною діяльністю, що здійснюється за багатьма експертними напрямками і проводиться за активної участі у заходах міжнародного співробітництва.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стали праці фахівців у галузі судово-експертної діяльності: Т.В. Авер'янової, І.А. Алієва, В.Д. Арсенєва, Л.Е. Ароцкера, С.С. Бичкової, Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухова, В.М. Куйбіцького, Н.Т. Малаховської, І.В. Пирога, А.Р. Ратинова, М.Я. Сегая, І.Я. Фрідмана, А.Р. Шляхова та інших.

Безпосередньо питання міжнародного співробітництва, у тому числі й ті, що зачіпають сферу судово-експертної діяльності, висвітлено у працях О.І. Виноградової, Т.С. Гавриш, І.В. Лешукової, А.Г. Маланюка, М.І. Пашковського, А.С. Сизоненка, М.І. Смирнова, Ю.М. Чорноус, Л.Д. Удалової, О.В. Узунової.

Однак повною мірою питання щодо міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності не досліджено. Водночас успішне проведення цієї діяльності неможливе без виокремлення її правових засад на основі комплексного аналізу законів і міжнародних договорів України, інших нормативно-правових актів, наукових праць, результатів аналізу практичної діяльності тощо.

Загалом завдання міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності реалізуються згідно з чинним законодавством України, а саме Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України, законами України «Про міжнародні договори» та «Про судову експертизу» тощо.

Згідно з розділом IV Закону України «Про судову експертизу» міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи реалізується у формах [2]:

- проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави (ст. 22);
- залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз (ст. 23);
- міжнародного наукового співробітництва (ст. 24).

Відповідно до Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 878, міністерство у сфері міжнародного співробітництва забезпечує створення правової основи взаємодії шляхом укладення відповідних міжнародних договорів (п. 6), а також взаємодію з іншими державними органами, експертними установами, об'єднаннями громадян як у межах держави, так і на міжнародному рівні (п. 18) [3].

Згідно з Положенням про Експертну службу МВС України, затвердженим наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1343, Експертна служба як система державних спеціалізованих установ судової експертизи, діяльність якої спрямовується і координується МВС України, у сфері міжнародного співробітництва для виконання покладених на неї завдань має право:

- установлювати зв'язки з правоохоронними органами, установами судової експертизи і криміналістики тощо інших держав та їх міжнародними об'єднаннями й організаціями, у тому числі у формі членства в цих об'єднаннях та організаціях;

– сплачувати членські внески за участь у міжнародних організаціях, передбачені їх установчими документами, за наявності відповідних контрактів, двосторонніх або багатосторонніх угод тощо, передбачених законодавством;

– користуватися у межах компетенції відповідними інформаційними базами даних органів державної влади, державними, у тому числі урядовими, системами зв'язку і комунікацій МВС України, іншими технічними засобами і мережами (пп. 7, 8, 9 п. 6) [4].

Водночас, як свідчать результати вивчення нормативно-правових і науково-інформаційних джерел, зміст, завдання та напрями міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності є ширшими.

Зокрема, у Кримінальному процесуальному кодексі України, прийняття якого у 2012 році стало одним із прогресивних кроків для імплементації норм міжнародних договорів та наближення кримінального провадження України до міжнародних стандартів, серед багатьох положень, що стосуються заходів міжнародного співробітництва, передбачено можливість проведення процесуальних дій на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги (ст. 561), визначено наслідки виконання запиту в іноземній державі (ст. 553), окреслено засади участі представників компетентних органів запитуючої держави під час виконання запиту (ст. 563), а також засади створення і функціонування спільних слідчих груп для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, вчинених на територіях кількох держав (ст. 571) [5]. Зазначене дає змогу проводити судові експертизи за кримінальними провадженнями у межах міжнародного співробітництва.

Завдання міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності у практичній площині реалізують згідно з чинними міжнародними договорами, які відповідно до Конституції України є частиною національного законодавства України, якщо згоду на їх обов'язковість надала Верховна Рада України (частина перша ст. 9) [6]. При цьому відповідно до ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовують правила міжнародного договору [7].

Загалом йдеться про дотримання положень таких міжнародних договорів:

– багатосторонні міжнародні договори, які регламентують права і свободи людини і яких слід дотримуватися у будь-якій сфері суспільного життя (Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року та Перший протокол і протоколи № 2, 4, 7, 11 до неї, Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських чи таких, що ображають гідність, видів поводження і покарання 1984 року тощо);

– багатосторонні міжнародні договори з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру, більшість яких укладена у межах діяльності ООН, Ради Європи та інших держав, що приєдналися до Конвенцій. Окремі з цих договорів безпосередньо стосуються питань залучення експертів до вирішення поставлених завдань, як наприклад, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року з Протоколами до неї, згідно з якою взаємна правова допомога держав-учасниць передбачає заходи в розслідуванні, кримінальному переслідуванні та судовому розгляді у зв'язку зі злочинами, що охоплюються Конвенцією, у тому числі й надання інформації, речових доказів і оцінок експертів (п. «е» частини тре-

тьої ст. 8), заслуховування експертів за допомогою відеозв'язку із судовими органами іншої держави-учасниці (п. 18 ст. 8) тощо [8];

– багатосторонні міжнародні договори з питань міжнародної правової допомоги та інших форм міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні. Йдеться насамперед про договори, укладені 47 державами — членами Ради Європи та іншими державами, у тому числі державами — учасниками СНД. На окрему увагу заслуговує Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року з Додатковим протоколом до неї 1978 року та Другим додатковим протоколом до неї 2001 року [9, с. 12—232], яка детально регламентує залучення експертів до суду іноземної держави (гл. 3 Конвенції), проведення допиту експерта за допомогою відео- та телефонної конференції (ст. 9, 10 Другого додаткового протоколу), а також Мінська конвенція 1993 року з Протоколом до неї 1997 року, у ст. 6 якої зазначено, що «договірні Сторони надають одна одній правову допомогу шляхом виконання процесуальних та інших дій, передбачених законодавством запитуваної Договірної Сторони, у тому числі проведення експертизи» [10, с. 463—497];

– двосторонні міжнародні договори з питань міжнародної правової допомоги та інших форм міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні (згідно зі статистичними даними найбільша кількість заходів міжнародного співробітництва належить саме міжнародній правовій допомозі, у межах якої можуть проводитися різні процесуальні дії, у тому числі експертизи, допит експертів у кримінальному провадженні тощо). Так, згідно зі ст. 3 Договору між Україною та Республікою Куба про правові відносини та правову допомогу в цивільних і кримінальних справах 2003 року правова допомога охоплює виконання процесуальних дій, передбачених законодавством запитуваної Договірної Сторони, зокрема допит сторін, обвинувачених та підсудних, потерпілих, свідків, експертів, проведення експертиз, судового огляду, передачу речових доказів тощо [11].

Крім ратифікованих міжнародних договорів України, які мають пріоритетне значення у правовому регулюванні, міжнародна діяльність регулюється нератифікованими міжнародними договорами України, зокрема міжнародними міжвідомчими договорами (згідно з п. 4 ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори» міжвідомчими є міжнародні договори України з питань, віднесених до відання міністерств та інших центральних органів виконавчої влади) [7].

Міжнародні міжвідомчі договори укладають відповідно до Конституції України, міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, законів України. Такі договори спрямовані на практичну реалізацію міжнародного співробітництва і є важливою ланкою у створенні нових та удосконаленні існуючих механізмів співробітництва компетентних органів держав з огляду на їх динамічність, можливість урахування певних нюансів і численних змін у розвитку співробітництва тощо.

Так, Міністерство юстиції України є суб'єктом укладення понад 40 договорів про співробітництво, у тому числі у сфері судово-експертної діяльності (Угода про співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Португальської Республіки від 23 березня 1999 року; Угода про співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Республіки Узбекистан в галузі судової експертизи від 12 жовтня 2000 року тощо) [12].

МВС України також є суб'єктом укладення значної кількості міжнародних міжвідомчих договорів [13], окремі зобов'язання в яких стосуються й судово-експертної сфери. Яскравим прикладом такого співробітництва є Угода про співробітництво між МВС України та МВС Латвійської Республіки 1992 року, згідно зі ст. 2 якої Сторони зобов'язалися на основі національного законодавства і на умовах взаємності здійснювати співробітництво шляхом виконання запитів і доручень у кримінальних справах. Співробітництво Сторін здійснюється також у формах [14]:

- обміну оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою і криміналістичною інформацією про злочини і причетних до них осіб, архівною інформацією;
- проведення оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій;
- обміну досвідом роботи, законодавчими і нормативними актами, навчальною літературою, а також надання сприяння на взаємній основі підготовці, перепідготовці і підвищенню кваліфікації кадрів;
- взаємовигідних поставок криміналістичної і спеціальної техніки, засобів зв'язку;
- сприяння у здійсненні транзитних перевезень спеціальних та інших вантажів, у конвоюванні й етапуванні злочинців;
- обміну науково-технічною інформацією, проведення наукових досліджень тощо.

Важливе значення для забезпечення повноцінного міжнародного співробітництва у судово-експертній сфері має набуття ДНДЕКЦ МВС України у 2002 році членства у Європейській мережі судово-експертних установ (ENFSI), до складу якої входять 66 провідних експертно-криміналістичних установ з 36 країн Європи [15].

За активної допомоги цієї експертної організації в впровадженні системи якості в 2012 році ДНДЕКЦ МВС України отримав атестат акредитації, яким засвідчено компетентність його лабораторій і відповідність їх вимогам міжнародного стандарту ISO/IEC 17025. Сьогодні за цим стандартом акредитовано лабораторії окремих територіальних підрозділів Експертної служби МВС України.

На окрему увагу заслуговує міжнародне співробітництво експертних установ у межах Міжнародної організації кримінальної поліції — Інтерполу — міжнародної, міжурядової організації, яка налічує 190 країн світу. Представництво України в цій міжнародній організації з 1992 року здійснює Національне центральне бюро Інтерполу України (організацію виконання функцій МВС України як цього бюро покладено на Робочий апарат Укрбюро Інтерполу).

Використання вітчизняними правоохоронними органами можливостей Інтерполу у запобіганні, розкритті та розслідуванні злочинів (згідно з відповідною Інструкцією [16]) здійснюється у таких формах:

- взаємодія з правоохоронними органами зарубіжних держав під час проведення оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій за окремими категоріями злочинів;
- ідентифікація та перевірка осіб за обліками поліцій зарубіжних країн;
- міжнародний розшук каналами Інтерполу;
- взаємодія правоохоронних органів України та зарубіжних країн каналами Інтерполу під час виконання процесуальних дій з розслідування злочинів.

Співробітництво Експертної служби МВС України та Інтерполу здебільшого здійснюється у формі обміну інформацією, зокрема з питань:

- незаконного обігу наркотиків, зброї, вибухівки, радіоактивних та отруйних речовин;
- підробки документів, грошей, платіжних карток; ідентифікації трупів;
- перевірки ДНК-профілів;
- розшуку безвісно зниклих осіб;
- розповсюдження шкідливих програм (вірусів);
- дитячої порнографії.

Важливим інструментом у боротьбі зі злочинністю є бази даних Інтерполу, а саме:

- банк даних про зовнішність злочинця (картотека «S»);
- банк даних документів і найменувань;
- банк даних злочинів; дактилоскопічна картотека;
- фототека рис зовнішності; банк даних безвісно зниклих осіб і невпізнаних трупів;
- банк даних викрадених автомобілів, творів мистецтва, культурних цінностей, антикваріату, ювелірних виробів тощо;
- банк даних ручної нарізної вогнепальної зброї;
- банк даних ДНК-профілів.

Інформацію до баз даних надають держави — учасниці цієї організації, а використовують компетентні органи з метою вирішення поставлених завдань.

Нині одним з пріоритетних напрямів міжнародного співробітництва є обмін дактилоскопічною інформацією та ДНК-профілями за банками даних Інтерполу (діяльність регламентована відповідною Інструкцією, затвердженою наказом МВС України від 22.08.2011 р. № 616 [17], яка наразі перебуває на доопрацюванні).

Як свідчить досвід, вирішення питань міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності великою мірою залежить від наявності/відсутності договірних відносин з певною державою. За відсутності таких відносин слід керуватися принципом взаємності, який властивий будь-яким міжнародно-правовим відносинам світового співтовариства.

Таким чином, заходи міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності охоплюють надзвичайно широке коло питань. У статті акцентовано увагу лише на окремих актуальних аспектах правового регулювання такого співробітництва. Ця проблематика з часом не втрачає своєї актуальності і потребує подальших досліджень з урахуванням прогресивного вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Список використаної літератури

1. Стрілець Г.О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Г.О. Стрілець — К., 2009. — 19 с.
2. Закон України «Про судову експертизу» : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878 «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/383/2011>.
4. Наказ МВС України від 03.11.2015 № 1343 «Про затвердження Положення про Екс-

партну службу Міністерства внутрішніх справ України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>.

5. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

6. *Конституція України* : станом на 15 трав. 2014 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

7. *Закон України «Про міжнародні договори України»* : станом на 05 черв. 2014 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

8. *Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року з Протоколами від 15.11.2000, від 15.11.2000, від 31.05.2001, прийнята резолюцією 55/25 ГА ООН від 15.11.2000 // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори.* — К., 2006. — С. 554—606.

9. *Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року з Додатковими протоколами 1978 та 2001 років до неї, ратифікована Законом України від 16.01.1998 // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори.* — К., 2006. — С. 112—232.

10. *Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993, ратифікована Законом України від 10.11.1994 // Збірник міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори.* — К., 2006. — С. 463—497.

11. *Договір між Україною та Республікою Куба про правові відносини та правову допомогу в цивільних та кримінальних справах від 27.03.2003, ратифікований 10.12.2003 // Відомості Верховної Ради України.* — 2004. — № 15. — Ст. 223.

12. *Сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс].* — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/>.

13. *Сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс].* — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/>.

14. *Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України і Міністерством внутрішніх справ Латвійської Республіки від 30.05.1992 [Електронний ресурс].* — Режим доступу : http://www.mvs.gov.ua/ua/pages/page-2/88_Mizhnarodni-dogovori.htm.

15. *Сайт Європейській мережі судово-експертних установ (ENFSI) [Електронний ресурс].* — Режим доступу : <http://www.enfsi.eu/about-enfsi/structure>.

16. *Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затверджена наказом МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Держкомкордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 09.01.1997 № 3/1/2/5/2/2 [Електронний ресурс].* — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/547806>.

17. *Інструкція про порядок здійснення перевірок слідів рук, дактилокарт та ДНК-профілів за банками даних Інтерполу, затверджена наказом МВС України від 28.08.2011 № 616 [Електронний ресурс].* — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS314.html.

УДК 343.148

А.И. Швед, кандидат юридических наук, доцент,
председатель Государственного комитета судебных
экспертиз Республики Беларусь

О РОЛИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО И ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТОВ В СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рассмотрены два свойства, которые реализуются в судебно-экспертной деятельности: разработка технологии экспертного доказывания и реализация готовых технологий. Раскрыта обусловленность современных тенденций развития судебно-экспертной деятельности путем расширения сферы применения готовых технологий в судебной экспертизе.

Ключевые слова: экспертные технологии, судебная экспертиза, судебно-экспертная деятельность, экспертное доказывание.

Розглянуто дві властивості, які реалізуються в судово-експертній діяльності: розробка технології експертного доказування і реалізація готових технологій. Розкрито обумовленість сучасних тенденцій розвитку судово-експертної діяльності шляхом розширення сфери використання готових технологій у судовій експертизі.

The paper studies two features of forensic activity: development of new technics for forensic substantiation (proof) and application of the existing ones. It demonstrates that expansion of the field of application of the existing methods is the modern development trends of forensic activity.

История развития судебно-экспертной деятельности и теории судебной экспертизы демонстрирует изменение подходов к определению роли технологического и научно-исследовательского компонента в судебной экспертизе. Их многообразие свидетельствует о необходимости дальнейшего комплексного изучения и развития проблемных вопросов определения сущностных свойств судебной экспертизы. На это указывает не только наличие незавершенной системы правового регулирования судебной экспертизы, но и наличие пробелов в научном базисе судебно-экспертной деятельности. В качестве такового в настоящее время рассматриваются судебная экспертология (некоторые авторы считают ее самостоятельной наукой) [1] и теория судебной экспертизы. Понимание сущности судебно-экспертной деятельности (учитывая научно-исследовательскую и технологическую ее составляющие) оказывает существенное влияние на выбор стратегии ее развития и моделей обеспечения. Показательным в этой связи выглядит изменение взглядов на методическое обеспечение судебной экспертизы и методику экспертного исследования, которое произошло в течение недавнего времени.

Более ста лет назад судебная экспертиза рассматривалась только как вид научного познания и часто именовалась как «научно-судебная экспертиза», что было обусловлено распространенной практикой привлечения к производству экспертиз ученых научных учреждений. Судебная экспертиза, как правило, была прикладным научным исследованием вплоть до появления специализированных экспертных учреждений и требовала разработки методики ее проведения. Очевидно, что готовых технологий для экспертизы никогда не существовало, поэтому научные исследования прочно заняли место среди характеристик судебно-экспертной деятельности.

При организации первых экспертных учреждений предпочтение традиционно отдавалось модели научно-исследовательского учреждения (лаборатории). Специализированные учреждения подобного типа стали функционировать в системе тех ведомств, где результаты судебной экспертной работы были наиболее востребованы или необходимы (например, министерства юстиции, внутренних дел, обороны и т.д.). Наряду с выполнением прикладной судебно-экспертной деятельности они осуществляли научные исследования (разработка методов, средств экспертного исследования, обобщение экспертной практики). Эволюция обобщенных научных знаний в области конкретных видов экспертиз, сформированных судебно-экспертными научно-исследовательскими учреждениями, охватывает путь от разрозненных научных публикаций по отдельным методам к развернутым методикам экспертного исследования.

Первые методики производства судебных экспертиз предназначались для элементарного обеспечения повседневной экспертной работы, многие из них были для экспертов лишь учебными пособиями. По сути, они разъясняли эксперту технологию производства судебной экспертизы. Однако вопросы контроля качества экспертной работы вплоть до середины прошлого столетия практически не освещались в публикациях. Во многих ситуациях методы экспертного исследования и оценки полученных результатов зачастую выбирал эксперт.

Благодаря усилиям ученых и практиков к настоящему времени изданы тысячи методических материалов, содержащих описание технологии решения экспертных задач, что позволило заметно повысить эффективность экспертной работы. С учетом возрастающих потребностей правоохранительных органов и судов, а также с расширением сети экспертных подразделений экспертные исследования в последнее время стали массовыми. Так, согласно статистическим данным результатов судебно-экспертной деятельности Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь, созданного в 2013 году, достигнуты следующие результаты: в 2014 году выполнено более 355 тысяч экспертиз и исследований, в 2015 году — более 370 тысяч. Это свидетельствует о востребованности результатов судебно-экспертных исследований в современном обществе. По большинству экспертиз имеются готовые наборы технологических операций, специальная техника, созданы условия для контроля качества работы эксперта.

В XXI веке основной акцент в судебно-экспертных исследованиях сместился от научных открытий к созданию алгоритмов экспертного исследования. Экспертиза активно приобретает черты технологического процесса, подчиненного определенным регламентам. Уже во второй половине прошлого века из оборота исследователей в области судебной экспертизы термин «научная судебная экспертиза»

исчез окончательно. Вместо этого все чаще стали говорить о проблемах контроля качества экспертной работы. На это указывает и сформировавшийся в теории судебной экспертизы подход к определению понятия экспертной методики как «программы действий» или «алгоритма». Среди основных характеристик судебной экспертизы в настоящее время в большей степени выделяется ее свойство, характерное для технологического процесса. Это свойство обеспечивает возможность удовлетворения максимума потребностей правоохранителей и граждан в типовых судебных экспертизах и одновременно позволяет гарантировать качество заключения эксперта.

Судебная экспертная деятельность в последнее время все чаще рассматривается в качестве реализации готовой технологии. Экспертные методики стали приобретать более формализованный вид. Все более сужается сфера внутреннего убеждения эксперта как основа для выбора методов исследования и оценки полученных результатов. Следствием этого явилось широкое применение технического нормирования и стандартизации в судебной экспертизе. Сам подход получил и радикальную «техническую» трактовку: судебно-экспертное исследование некоторые исследователи отнесли к измерениям. Основанием для этого послужило широкое толкование термина «измерение», которое включает определение любой величины или значения (качественного или количественного) [2], то есть фактически решение всех видов экспертных задач.

Следует отметить, что на практике указанный подход уже получил реальное закрепление в документах стран Евразийского экономического союза и стран Западной Европы [3, с. 56—82]. Актуальным для технического подхода к определению сущности судебной экспертизы является обеспечение четких технологических параметров методики и контроля единообразия деятельности по ее применению.

Технологический подход исходит из негативной оценки субъективизма, который (и это хорошо известно юристам) в процессе доказывания создает условия для экспертных, следственных или судебных ошибок. Данный подход эффективен в решении проблемы получения достоверных доказательств именно с этой позиции. В литературе в свое время возник спор относительно возможности оценки заключения эксперта лицом, не обладающим специальными знаниями. Ведь разобраться в сути методики, прочитав многостраничное издание по специальным вопросам, обычному гражданину или юристу очень сложно. Но если вести речь о технологии, которая формализована в виде алгоритма (этапов действий, промежуточных результатов и т.д.) и при этом прошла официальное утверждение, то при таком подходе даже при отсутствии понимания назначения отдельных операций вполне можно сравнить ее с той последовательностью действий, которая отражена в заключении эксперта. В этом видится один из путей дальнейшего развития института судебной экспертизы. Если в прошлые годы основной задачей разработчиков судебно-экспертной методики было обучение эксперта, то в настоящее время более важным при создании такой методики является точное и максимально краткое описание операций экспертного исследования для целей контроля. Таким образом, технологический подход позволяет обеспечить прозрачность действий эксперта, в том числе и для других участников процесса.

Вместе с тем до настоящего времени процесс формализации действий эксперта по объективным причинам не завершен. Пока не удалось алгоритмизиро-

вать судебно-экспертную деятельность до такой степени, которая гарантировала бы полное решение исследовательских задач в отношении объектов, обладающих по своим значимым свойствам большим разнообразием. И это один из основных недостатков технологического подхода в организации судебно-экспертной деятельности.

Этот недостаток может быть компенсирован введением дополнительной процедуры (стадии) экспертного исследования. Так, прежде чем провести исследование и оформить заключение, эксперт осуществляет разработку методики для конкретного случая и получает одобрение на ее использование (валидация методики). При этом разработка методики экспертного исследования имеет все признаки прикладного научного исследования. Такой подход прорабатывается в настоящее время в системе Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь. Он же внедрен в деятельности европейской сети экспертных учреждений (ENFSI).

Нельзя согласиться с утверждением, что судебно-экспертная деятельность превращается в «ремесло». Роль экспертизы продолжает расти в системе правового регулирования и правоприменения в современном обществе. С возникновением новых общественных отношений, технологий производства и сфер потребления информационное поле доказывания по всем категориям дел все время расширяется и усложняется. При всем многообразии вопросов, которые сейчас ставятся экспертам, и объектов судебной экспертизы значительное их число является нестандартным для имеющихся видов экспертиз, что заставляет создавать новые направления экспертного исследования. В этой связи требуются и новые технологии, разработать которые можно только на основе глубокого понимания основных аспектов судебно-экспертной деятельности. При этом для обеспечения такого прикладного научного исследования необходимы знания специфических закономерностей экспертного доказывания. В этой связи требуется формирование самостоятельной области науки — теории судебно-экспертной деятельности — комплексной системы знаний в области доказывания (исторически данная сфера впервые оформилась в юридических науках и криминалистике) и знаний, разработанных в иных отраслях науки (медицинских, технических, гуманитарных и т.д.). Представляется, что это обеспечит научно-исследовательский компонент судебно-экспертной деятельности, который остается востребованным.

Подводя итог, можно отметить, что и технологический, и научно-исследовательский компоненты присущи судебно-экспертной деятельности. Акценты в ее организации со временем переместились в область технологического процесса экспертного исследования. Это связано с массовым характером производства типовых видов экспертиз и необходимостью обеспечения их высокого качества, гарантированной достоверности заключений. Однако, несмотря на расширение сферы технологического подхода в организации производства судебных экспертиз, научные исследования сохраняют свое высокое значение в нетипичных ситуациях судебно-экспертной деятельности. И обеспечить их должна комплексная наука — теория судебно-экспертной деятельности, включающая помимо знаний в той или иной специальной области еще и знания в области экспертного доказывания.

Список использованной литературы

1. *Сегай М.Я.* Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки / М.Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — 2003. — Вип. 3. — С. 25—32.
2. *Нефедов С.Н.* Показатели достоверности методики судебной экспертизы и их использование в судебно-экспертной деятельности / С.Н. Нефедов, А.В. Кадышев // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. — 2013. — Вып. 1 (33). — С. 124.
3. *Международно-правовое сотрудничество в сфере судебно-экспертной деятельности в рамках Евразийского экономического сообщества* / [Кадышев А.В., Бородаев В.Е., Усов А.И., Нефедов С.Н.] ; под общ. ред. канд. юрид. наук, доцента В.Г. Голованова. — Минск : Право и экономика, 2013. — 166 с.

УДК 343.148

С.І. Ольховенко, кандидат юридичних наук,
директор Закарпатського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України

В.В. Юсупов, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, завідувач
науково-дослідної лабораторії з проблем
експертно-криміналістичного забезпечення
Національної академії внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ЕКСПЕРТІВ- КРИМІНАЛІСТІВ ТА ІНСПЕКТОРІВ-КРИМІНАЛІСТІВ, ЇХ АДАПТАЦІЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ

Досліджено питання взаємодії експертів-криміналістів та інспекторів-криміналістів під час досудового розслідування після набрання чинності Законом України «Про Національну поліцію», їх соціальної адаптації до нових умов роботи. Проаналізовано низку підзаконних нормативно-правових актів, згідно з якими у слідчих відділах (відділеннях) створено сектори з техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій і введено поліцейські посади інспекторів-криміналістів. Описано процедуру залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі у проведенні огляду місця події.

Ключові слова: експерт-криміналіст, інспектор-криміналіст, огляд місця події, адаптація, соціальна адаптація.

Исследованы вопросы взаимодействия экспертов-криминалистов и инспекторов-криминалистов во время досудебного расследования после вступления в силу Закона Украины «О Национальной полиции», их социальной адаптации к новым условиям работы. Проанализирован ряд подзаконных нормативно-правовых актов, согласно которым в следственных отделах (отделениях) созданы секторы технико-криминалистического обеспечения следственных (розыскных) действий и введены полицейские должности инспекторов-криминалистов. Описана процедура привлечения работников органов досудебного расследования полиции и Экспертной службы МВД Украины в качестве специалистов для участия в проведении осмотра места происшествия.

The paper studies the problem of interaction of forensic experts and forensic inspectors in course of pre-trial investigation after the Law of Ukraine 'On National Police' came into force. It presents the results of the analysis of regulations that prescribe to establish sections of forensic support in the investigative departments and to staff these sections with the police officers. It also describes the procedure of use of forensic experts and forensic inspectors for crime scene examination.

Після набрання чинності Законом України «Про Національну поліцію» працівники міліції, які пройшли переатестацію, почали адаптуватися до служби в реформованій структурі МВС України або новостворених підрозділах поліції. Експертна служба МВС України у зв'язку з новим законодавством також зазнала змін, зокрема частина її працівників почала виконувати функції з техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій у штатній структурі слідчих відділів (відділень) поліції (вперше у незалежній Україні). З огляду на це виникла потреба упорядкувати процедуру залучення спеціалістів до досудового розслідування.

Метою статті є дослідження нових умов взаємодії експертів-криміналістів Експертної служби МВС України та інспекторів-криміналістів Національної поліції під час проведення слідчих (розшукових) дій, питань адаптації працівників до професійної діяльності в умовах, що склалися.

3 листопада 2015 року наказом МВС України № 1343 було затверджено нове Положення про Експертну службу МВС України (при цьому наказ МВС України від 09.08.2012 р. № 691, що діяв до того часу, втратив чинність). Згідно з Положенням Експертна служба МВС України є системою державних спеціалізованих установ судової експертизи, що підпорядковується Міністру внутрішніх справ України і діяльність якої спрямовується і координується Міністерством внутрішніх справ України [1].

До складу служби входять Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України та територіальні підрозділи — науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (далі — НДЕКЦ). Таким чином, підрозділи Експертної служби перебувають поза Національною поліцією та не мають спеціальних поліцейських звань. Це суттєво змінило характер службової діяльності експертів-криміналістів, які до цього зазвичай були працівниками міліції.

Завдання експертних територіальних підрозділів визначено в Положеннях про НДЕКЦ, затверджених наказом МВС України від 05.11.2015 р. № 1359. До типових завдань НДЕКЦ, крім іншого, належать:

- проведення судової експертизи в кримінальному, виконавчому провадженні, адміністративних, цивільних і господарських справах, справах про адміністративні правопорушення;

- забезпечення участі спеціалістів НДЕКЦ у слідчих (розшукових) діях.

З урахуванням змін, що відбулися, постало питання про процедуру залучення та участі працівників НДЕКЦ у слідчих (розшукових) діях у межах кримінальних проваджень, зокрема під час проведення огляду місця події. До реформаторських змін участь експертів-криміналістів НДЕКЦ під час проведення огляду місця події була одним з їх головних завдань як спеціалістів. Для проведення цієї роботи склали графіки добових чергувань експертів у слідчо-оперативних групах, за потреби забезпечували готовність до виїзду на місце події спеціалізованих експертних груп.

З метою забезпечення дотримання вимог Кримінального процесуального кодексу України щодо проведення оглядів місць подій наказом МВС України від 19.08.2015 р. № 993 у структурі слідчих відділів (відділень) поліції, як зазначалося вище, передбачено створення секторів техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій. Для забезпечення техніко-криміналістичного супроводження досудового розслідування злочинів, зокрема під час виїзду слідчо-оперативної групи на місце злочину, введено посади поліцейських: начальника сектору (для відділу), старшого інспектора-криміналіста, інспектора-криміналіста, техника-криміналіста.

Зрозуміло, що в нових умовах сьогодення виникла потреба упорядкувати діяльність працівників поліції — інспекторів-криміналістів та експертів НДЕКЦ як спеціалістів під час проведення огляду місця події.

Нині роботу експертів НДЕКЦ під час огляду місця події регламентує Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України (як спеціалістів) для участі в проведенні огляду місця події [2]. Для огляду місця події працівники Експертної служби МВС України використовують спеціалізовані пересувні лабораторії.

Інспектори-криміналісти у своїй діяльності безпосередньо підпорядковані та підзвітні начальникові органу досудового розслідування і зобов'язані виконувати доручення начальника відповідного органу досудового розслідування, його заступників, слідчих у встановлені строки та у визначеному законодавством порядку.

Спільна діяльність експертів-криміналістів та інспекторів-криміналістів під час огляду місця події проводиться за письмовим клопотанням керівника органу досудового розслідування (як виняток — за усним клопотанням з подальшим оформленням його у письмовій формі) у разі виникнення об'єктивних обставин, пов'язаних із вчиненням [2, с. 3]:

- вбивства або умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого із застосуванням вогнепальної зброї;
- розбійного нападу із застосуванням вогнепальної зброї з постраждалими особами;
- зґвалтування неповнолітньої чи малолітньої особи або такого, що спричинило особливо тяжкі наслідки;
- дорожньо-транспортної пригоди, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб;
- пожежі, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб;
- вибуху, загрози вибуху або виявлення саморобних вибухових пристроїв.

В інших випадках рішення про доцільність залучення працівників Експертної служби МВС України та спеціалізованої пересувної лабораторії для участі в проведенні огляду місця події приймає керівництво відповідного підрозділу Експертної служби МВС України спільно з керівництвом органів досудового розслідування, враховуючи категорію вчиненого злочину, об'єктивні обставини та потребу у застосуванні відповідних спеціальних знань.

З огляду на необхідність вирішення спільних професійних завдань щодо техніко-криміналістичного супроводження слідчих (розшукових) дій на сьогодні відбувається процес соціальної адаптації працівників обох структур до нових умов, які склалися (насамперед у поведінці, вчинках, діях).

У цілому адаптація — це процес пристосування індивіда до умов соціального середовища. Процес адаптації у змінених умовах завжди є складним і доволі тривалим [3, с. 116].

Одним із видів адаптації є соціальна адаптація — активний процес пристосування до соціального середовища, спрямований на збереження та формування оптимального балансу між особою, її внутрішнім станом і навколишнім середовищем тут і тепер та з перспективою на майбутнє [4, с. 91].

Соціальну адаптацію забезпечує регулювання взаємовідносин із зовнішнім

світом. Механізмом адаптації, регулювання та саморегулювання є індивідуальний досвід, що передбачає накопичення індивідом знань, умінь і навичок, можливостей інтерпретувати події минулого та сучасного і самого себе в контексті цих подій, взаємодії з навколишнім світом [5, с. 45].

Адаптація відбувається шляхом поєднання неусвідомлюваного та свідомого моделювання власної поведінки як індивідуальної стратегії та ситуативної тактики з метою досягнення бажаного результату. На формулювання бажаної мети та способів її досягнення впливають зовнішні та внутрішні соціальні регулятори.

Зовнішніми регуляторами є норми поведінки, правила, вимоги, побажання й очікування щодо поведінки. Внутрішніми соціальними регуляторами є інтереси, потреби, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, які разом визначають життєві цілі, критерії соціальної адаптації та індивідуально прийнятні способи і форми соціальної адаптації.

Соціальна адаптація працівників Експертної служби МВС і фахівців з техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій — це усвідомлення та прийняття норм середовища виду правоохоронної діяльності, яким вони займаються. Спеціалісти засвоюють правила поведінки і вимоги до проведення цієї діяльності, дотримуються їх під час виконання функціональних обов'язків, узгоджують самооцінку та претензії і можливості з реаліями трудового середовища.

Вирішальну роль в успішності нової адаптації працівників обох структур відіграють їх психічний стан, рівень адаптивності, моральні якості, компетентність, досвід тощо.

Загалом соціальна адаптація є динамічним процесом, ефективність якого залежить від взаємодії працівників, керівників та інших учасників службової діяльності. Оптимальним у цьому процесі є поєднання таких чинників: сприйняття себе та інших фахівців, прагнення реалізувати власні знання та навички, переконання у власній життєвій самоефективності. Отже, питання адаптації працівників Експертної служби МВС України та інспекторів-криміналістів органів Національної поліції до роботи в умовах зміни зовнішніх регуляторів, зокрема нещодавно прийнятих нормативно-правових актів і перерозподілу професійних обов'язків, потребують подальшого дослідження та розробки.

Список використаної літератури

1. *Наказ* МВС України від 03.11.2015 № 1343 «Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України».
2. *Наказ* МВС України від 03.11.2015 № 1339 «Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події».
3. *Кушнар'єв С.В.* Адаптація / С.В. Кушнар'єв // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Коваленко В.В., Римаренко Ю.І., Тацій В.Я., Шемшученко Ю.С.]. — К. : Атіка, 2012. — Т. VIII. Інформаційно-аналітична, освітня та наукова діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. — 1145 с.
4. *Галецька І.* Психологічні чинники соціальної адаптації / І. Галецька // Соціогуманітарні проблеми людини. — 2005. — № 1. — С. 91—100.
5. *Лактионов А.Н.* Координати індивідуального опыта / А.Н. Лактионов. — Харьков : Бизнес Информ, 1998. — 492 с.

УДК 354.81:658.562(477)

Д.В. Смерницький, кандидат юридичних наук,
заступник директора Державного науково-дослідного
інституту МВС України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ВІДПОВІДНО ДО СТАНДАРТІВ СЕРІЇ ISO ПРИ РОЗРОБЦІ ТА ВИГОТОВЛЕННІ НАУКОВО- ТЕХНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Розглянуто питання правового регулювання забезпечення управління якістю відповідно до стандартів серії ISO при розробці та виготовленні науково-технічної продукції.

Ключові слова: якість, управління якістю, стандарти, науково-технічна продукція, правове регулювання.

Рассмотрены вопросы правового регулирования обеспечения управления качеством в соответствии со стандартами серии ISO при разработке и изготовлении научно-технической продукции.

The article reviewed the question of legal regulation to ensure quality control, respectively, to the standards of ISO in the development and production of scientific and technical products.

Актуальність упровадження системи управління якістю за міжнародними стандартами серії ISO в умовах сьогодення є беззаперечною і не потребує обґрунтування, адже забезпечує не лише постійне покращення діяльності господарюючих суб'єктів (менеджменту, технологій, якості продукції тощо), а й підвищення їх конкурентоспроможності на вітчизняному і світовому ринках.

Споживати якомога якіснішу продукцію людство прагнуло ще з давніх часів. Критерієм якості продукції спочатку слугувало загальне сприйняття об'єкта: його форма, колір, зручність у використанні, довговічність в експлуатації тощо. Жодних норм щодо якості та безпеки продукції не встановлювали, споживачі поклалися на свій досвід при використанні однотипної продукції та на досвід попередніх поколінь. Поступово накопичений досвід став підґрунтям для висунення певних вимог до продукції, які мали закріплювати у відповідних нормативних документах. Майстри почали використовувати свої клейма та автентичні написи для засвідчення якості товару та зазначення його автора-творця, що було певною гарантією якості та відповідальності майстрів перед суб'єктами — споживачами продукції.

Через відсутність офіційно засвідчених (затверджених) норм (показників) визначення якості продукції (послуг, робіт) базувалося на порівнянні її з аналогічною продукцією (послугами, роботами). З розвитком сфери виготовлення певної продукції розвивалася і конкуренція між суб'єктами виробництва. Відповідного розвитку набувало і поняття її якості як поняття тих її властивостей, що подобаються

споживачеві. І як би не хотіли виробники змінювати критерії якості та способи виробництва своєї продукції, суспільний попит підштовхував їх до цього задля збереження позицій на ринку.

На сучасному етапі розвитку суспільства попри наявність різних систем, що забезпечують планування та розвиток виробництва, критерії щодо розвитку якості та безпеки продукції залишилися такими самими — це попит суспільства на продукцію. Звісно, нині є багато способів вплинути на цей попит, у тому числі й з метою маніпулювання потребами споживачів (наприклад, за допомогою реклами, зміст якої далеко не завжди гарантує належну якість і безпеку продукції, про що споживач дізнається лише після її придбання).

Існує думка, що якість продукції забезпечується завдяки впровадженню системи управління якістю: якщо на підприємстві діє система управління якістю, то продукція має бути якісною.

Проте система управління якістю прямо не гарантує певний рівень якості продукції. У Радянському Союзі якість продукції контролювали різні контролюючі підрозділи, що функціонували на підприємствах. Одними з найрозповсюдженіших були відділи технічного контролю, які проводили контрольні випробування виготовленої продукції та забезпечували перевірку її якості. У разі виявлення неякісної продукції її повертали на доопрацювання (йдеться про технічну продукцію), з'ясували причини її неналежної якості, організовували усунення недоліків і проводили повторний контроль. Найякіснішу продукцію відзначали «Знаком якості».

Зазначений спосіб контролю якості продукції на останньому етапі виробництва має багато недоліків. Зокрема, визначення на кінцевому етапі виробництва неякісної продукції потребує чималих додаткових матеріальних, фінансових і людських ресурсів на її перероблення.

Звісно, найефективнішим способом уникнення такої ситуації є недопущення помилок упродовж усього процесу виготовлення продукції, тобто запровадження контролю на всіх етапах виробництва.

Контролювати технологічні процеси та забезпечувати їх проведення згідно з визначеними параметрами дозволяє система управління якістю, що є системою забезпечення належного виконання визначених виробничих процесів, а не системою підтвердження належної якості. Дотримання встановлених вимог під час виконання виробничих процесів дозволить виготовляти продукцію однакової якості.

Критерії якості продукції залежать від багатьох чинників: фінансового забезпечення, якості матеріалів і сировини, кваліфікації персоналу тощо. Отже, підприємство закладає основи якості продукції самостійно, незалежно від дії системи управління якістю на ньому. Система лише забезпечує дотримання однакових характеристик продукції та її відповідність встановленим критеріям якості.

Тобто система управління якістю гарантує виготовлення продукції заданої якості, на рівень якої у підприємства вистачає певних ресурсів (за будь-якого рівня якості, навіть незначного, система забезпечує сталий результат). У визначенні «система управління якістю» головним словом є «управління», а саме управління процесом виробництва для отримання заданих параметрів «на виході».

Загалом система управління якістю дозволяє:

– уникнути дублювання певних видів робіт (завдяки чіткому визначенню виробничих процесів та їх послідовності);

- зекономити матеріали, енергетичні та людські ресурси (за рахунок відсутності потреби у переробленні бракованої продукції, доцільно збалансованих технологічних процесів, ефективно розподілених людських ресурсів);

- заощадити кошти на виготовлення продукції (за рахунок економії матеріальних, енергетичних і людських ресурсів).

У підсумку за умов впровадження системи управління якістю продукція буде дешевшою, а отже, більш конкурентоспроможною. У цьому випадку контроль (аудит) передбачає не вжиття каральних заходів, а виявлення причин незадовільного виконання певного процесу та виправлення встановленого недоліку з метою подальшого забезпечення належного виконання відповідного процесу. Перехід від каральних до моніторингових функцій забезпечує більш відкрите ставлення персоналу до адміністрації підприємства, зникнення почуття провини (звісно, якщо недоліки не обумовлені персональними якостями працівника), виникнення почуття єдності усіх працівників установи щодо виконання завдання з виготовлення продукції, що підвищує результативність роботи та полегшує адміністрації завдання з організації та керування процесом виготовлення продукції.

Таким чином, система управління якістю навіть більше вигідна виробникам, ніж споживачам (на відміну від розповсюджені думки про те, що таку систему запроваджують для забезпечення потреб споживачів продукції). Водночас завдяки конкуренції, яка примушує виробників удосконалювати виробничий процес, споживач отримує продукцію підвищеної якості.

Ще однією перевагою системи управління якістю є забезпечення безпечності продукції для людини та навколишнього середовища. Потрібно лише врахувати ці вимоги під час визначення виробничих процесів і складання їх описів.

Порушення норм безпеки продукції, встановлених у нормативно-правових актах, призводить як до адміністративної, так і до кримінальної відповідальності.

Отже, система управління якістю виготовлення продукції на виробництві є універсальною системою організації виробничого процесу, яка дає змогу визначити всі її етапи, уникнути дублювання, забезпечити контроль за визначеними процесами та отримати продукцію встановленої якості без бракованих виробів (або мінімізувати брак виробництва).

Відходячи від застарілих традицій Радянського Союзу щодо контролю продукції за кінцевим результатом, в Україні нині активно запроваджують систему управління якістю, у тому числі в науково-технічній сфері. При цьому такі системи повільніше впроваджують на державних підприємствах (через їх більшу інертність, повільніше оновлення організаційної і технічної бази виробництва тощо).

Упродовж історії існування проблеми якості продукції (робіт, послуг) сформувався багато її визначень. Як зазначає С.М. Орехов, якість — це філософська категорія, тобто поняття з широким обсягом. Якість окремої одиниці продукції визначається її технічними характеристиками і потрапляє під дію технічних норм, які визначають науково обґрунтовані методи, прийоми, способи поводження з природними та штучними об'єктами, технологічними операціями та процесами. Технічні норми, що мають важливе соціальне значення, отримують закріплення у правових актах і набувають юридичної сили. Таким чином, якість стає правовою категорією. Його думка збігається із зазначеними тезами стосовно того, що «в умовах гострої конкурентної боротьби розвинуті країни світу сприймають якість продукції як імпе-

ратив їх комерційного успіху та джерело національного багатства. Якість визначає престиж держави, є основою для задоволення потреб кожної людини та суспільства, найважливішою складовою конкурентоспроможності» [1, с. 9].

Слушною є думка С.М. Орехова про те, що якість (йдеться, звісно, про технічну продукцію) визначається також технічними характеристиками. Однак технічні характеристики є лише одним із вагомих елементів поняття якості продукції. Тобто технічні характеристики, будучи складовим елементом поняття «якість», не визначають на 100 % якість продукції.

Не можна повністю погодитися з його визначенням якості продукції як комплексної категорії, сукупність властивостей якої юридично закріплена в національній і міжнародній нормативно-технічній документації і здатна задовольняти встановлені та передбачувані потреби споживачів [1, с. 14]. Адже, як зазначалося раніше, спочатку формуються уявлення споживачів про якість тієї чи іншої продукції і лише потім суспільство їх закріплює у нормативно-правових актах як загально встановлені певні критерії якості. Тобто не можна визначати якість продукції як спочатку юридично закріплену, адже тоді виходить, що юридично не закріплену, але визначену і визнану суспільством якість продукції не можна вважати якістю. Зрозуміло, що якість продукції не залежить від того, чи закріплено її юридично. Отже, якість продукції може бути юридично визначеною та юридично не визначеною. Юридично визначена якість продукції — це якість продукції, норми щодо якої встановлено у нормативно-правових актах. Тому якість продукції, що юридично не визначена, — це якість, яку визначають споживачі на підставі свого досвіду щодо споживання подібної продукції та інформації щодо цієї продукції, а також за результатами перевірки цієї якості доступними їм способами і методами. Зазвичай продукція поєднує в собі чинники як юридично закріпленої, так і юридично не закріпленої якості, адже закріпити у нормативно-правових актах всі критерії якості продукції неможливо, до того ж немає сенсу (не можна знищувати «простір» для розвитку продукції та «простір» для творчого експерименту, позитивний результат якого визначає лише попит споживачів).

З урахуванням зазначеного можна сказати, що якість продукції є комплексною категорією щодо сукупності властивостей продукції, яка поєднує юридично закріплені у нормативно-правових актах та угодах (договорах) та юридично не закріплені критерії, які визначають її здатність задовольняти потреби споживачів. З розвитком потреб споживачів розвивається і якість продукції. Водночас розвиток якості продукції має передбачати розвиток споживчих потреб. Ці дві категорії доповнюють одна одну та працюють на загальний результат — підвищення якості продукції.

Не можна погодитися і ще з однією тезою С.М. Орехова. На його думку, якість — це комплексне та багатостороннє поняття, що охоплює юридичні, економічні та технічні характеристики, а, крім стандартних показників якості (відповідність стандартам, безпека, надійність), особливого значення у сучасних умовах набувають також показники технологічності та інноваційності, адже технології виробництва мають бути безпечними і постійно вдосконалюватися для задоволення не лише існуючих, але й передбачуваних потреб споживачів [1, с. 16—17].

Не зрозумілим у визначенні якості є наявність юридичних характеристик, що може сприйматися лише в тому сенсі, що норми стосовно виготовлення та використання продукції закріплено у чинних нормативно-правових актах, і відповідні органи виконавчої влади мають певні повноваження щодо регулювання сфери виготов-

лення та застосування певної продукції. Втім, продукція як така не має юридичних характеристик.

Певних пояснень потребує і належність економічних характеристик до якості продукції. Зрозуміло, що економічні характеристики впливають на виробництво продукції, її ціну і на якість: чим більше вкладено коштів у розробку та виготовлення продукції, тим вона має бути якіснішою. Але ця теза не завжди відповідає дійсності. Споживач завжди оцінює співвідношення ціни продукції та її якості й обирає прийнятний для себе варіант. Економічні характеристики продукції можна визначити як її споживчу реалізаційну спроможність.

Отже, і юридичні, і економічні характеристики продукції є супутніми характеристиками її якості (супутніми є також інноваційні, інвестиційні характеристики, маркетинг, реклама тощо). Проте технічні характеристики продукції, як вже зазначалося, також не є визначальними (слід враховувати ще дизайнерські, ергономічні властивості продукції тощо).

Слушною є думка С.М. Орехова щодо важливості закріплення загальних критеріїв якості продукції у нормативно-правових документах, що передбачає їх обов'язкове дотримання, а також щодо подальшого розвитку системи державного регулювання якості продукції шляхом договірної практики [1, с. 17]. При цьому логічною виглядає тенденція європейської системи стандартизації щодо зменшення кількості обов'язкових стандартів і проведення обов'язкової сертифікації.

Установлення вимог до продукції у договорах між двома суб'єктами господарської діяльності не є новою практикою — критерії якості (у тому числі безпеки) продукції завжди встановлювали у договорах. Проте орієнтиром при цьому мають бути адміністративні норми (у тому числі й щодо діяльності органів виконавчої влади з питань їх дотримання).

До функцій державного регулювання у сфері якості науково-технічної продукції належать:

- державне нормування та класифікація показників якості і безпеки науково-технічної продукції та сировини, матеріалів і речовин для неї;
- державна реєстрація науково-технічної продукції, визначена чинними нормативно-правовими актами, та сировини, матеріалів і речовин для неї з урахуванням усіх встановлених заходів безпеки до такої продукції;
- державна реєстрація нормативно-правових і нормативних (стандартів, технічних умов тощо) документів на науково-технічну продукцію;
- декларування відповідності науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї певним вимогам;
- сертифікація науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї;
- встановлення та додержання порядку ввезення в Україну науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї;
- здійснення контролю за додержанням порядку ввезення в Україну науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї.

Крім того, до функцій адміністративно-правового регулювання якості науково-технічної продукції слід додати функції стосовно діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у цій сфері, визначені чинними нормативно-правовими актами:

– організаційна діяльність — організаційне забезпечення сфери якості науково-технічної продукції шляхом адміністративного впливу органів виконавчої влади, інших державних суб'єктів, яким делеговано це право, на суб'єктів цієї діяльності з метою забезпечення встановлених у нормативно-правових актах критеріїв якості продукції та організації підготовки інших нормативно-правових актів і змін до них у зазначеній сфері (йдеться про підготовку належних умов для створення нормативно-правових актів і введення їх у дію);

– підготовка технічних регламентів і нормативно-правових актів у сфері безпеки науково-технічної продукції — забезпечення розробки та затвердження в установленому порядку технічних регламентів і нормативно-правових актів щодо безпечності продукції як для людини, так і для навколишнього середовища (екологічної безпеки), їх погодження з органами виконавчої влади та зацікавленими організаціями, проведення інших робіт щодо введення їх у дію;

– стандартизація — забезпечення підготовки стандартів з питань проведення відповідної сфери науково-технічної діяльності, виготовлення науково-технічної продукції, її якості та безпечності, а також створення належних умов для діяльності суб'єктів стандартизації у цій сфері;

– загальний контроль (моніторинг) — проведення дій, пов'язаних з моніторингом сфери управління якістю, визначенням та усуненням прогалин в організаційно-му та правовому забезпеченні якості продукції;

– методичне забезпечення — забезпечення зазначеної сфери діяльності відповідними методиками та інструкціями щодо виконання заходів з регулювання якості продукції, а також діяльності суб'єктів і компетентних органів виконавчої влади, яким доручено виконання робіт з регулювання якості науково-технічної продукції.

С.М. Орехов цілком слушно вважає, що під інтересом слід розуміти прагнення суб'єкта користуватися певним соціальним благом. Водночас слід зазначити, що не кожний інтерес охороняється нормами права. Власне інтерес має бути стимулом для розробки нових норм стосовно його охорони та захисту, а не навпаки. Він також констатує, що реалізація і захист кожного законного інтересу завжди відповідають певним нормам права (забезпечується його правомірна основа). Але коли виникає відповідний інтерес, а норм права ще не існує, то не можна стверджувати, що він завжди відповідає нормам права — він є підґрунтям для виникнення норм права. Напевно, С.М. Орехов має на увазі законні інтереси, тобто інтереси вже визначені законом, і тоді він цілком правий, але інтереси людини, які не суперечать закону, теж є законними, навіть якщо їх чітко не визначили у нормативно-правових актах, проте їх забезпечення гарантовано Конституцією України [2].

Потребує уточнення і думка С.М. Орехова щодо того, що законні інтереси людини та громадянина в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації визначено як їх бажання та бажання юридичних осіб мати можливість повною мірою користуватися певними соціальними благами та виробничими пільгами на основі закону [1, с. 9]. З таким визначенням можна погодитися за умови, якщо до соціальних благ віднести правила конкурентної гри між суб'єктами з випуску однотипної продукції. Проте віднести їх до соціальних благ навряд чи можливо, хоча інтерес вони, звісно, становлять.

Тобто до законних інтересів (визначених у нормативно-правових актах) людини, громадянина та юридичної особи у сфері стандартизації, якості продук-

ції, метрології та сертифікації можна віднести їх бажання користуватися не лише певними соціальними благами та виробничими пільгами, а й встановленими правилами у зазначеній сфері з метою забезпечення своєї діяльності на конкурентній основі. Тому законний інтерес може бути як особистим (бажання користуватися певними соціальними благами та виробничими пільгами), так і вимушеним (бажання користуватися встановленими правилами у названій сфері з метою забезпечення своєї діяльності на конкурентній основі). Слід зазначити, що суб'єкти, які належать до категорії споживачів, сприймають вимушений інтерес з боку виробника, встановлений до продукції, як особистий інтерес, адже це інтерес щодо задоволення їхніх потреб стосовно якості та безпечності продукції (зрозуміло, що той самий інтерес для різних суб'єктів може бути як вимушеним, так і особистим).

Не можна залишити без уточнення і думку С.М. Орехова стосовно того, що продукція не завжди є якісною, хоча й відповідає державним стандартам [1, с. 16]. Потрібно зауважити, що якість продукції не є сталою величиною, і продукція, яку споживач ще вчора вважав якісною, сьогодні може такою не бути. Насамперед це стосується продукції науково-технічної діяльності. Тобто якість продукції у сфері науково-технічної діяльності — це динамічне явище. Критерії якості постійно розвиваються та змінюються з розвитком наукової сфери та науково-технічного прогресу у цілому (змін зазнають уподобання споживачів, що змушує виробників змінювати виробничий процес, і тому змінюються встановлені у нормативно-правових актах норми щодо науково-технічної продукції).

Одним з основних чинників впливу держави на вдосконалення системи управління якістю є встановлення адміністративно-правових норм у сфері особистих і вимушених інтересів споживачів і виробників продукції з метою стимулювання розвитку цих інтересів. Стимулювання особистого інтересу споживачів призводить до встановлення вимог щодо якості та безпечності продукції. Стимулювання вимушеного інтересу до продукції з боку виробників призводить до активізації конкурентної боротьби на ринку однотипної продукції та розвитку бізнесу, а також до підвищення якості та безпечності продукції.

Адміністративно-правова система забезпечення якості продукції (відповідно до її складових: стандартизація, сертифікація, сфера розробки технічних регламентів та оцінки відповідності продукції) регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення [3], Кримінальним кодексом України [4], Цивільним кодексом України [5], Господарським кодексом України [6], Митним кодексом України [7], законами України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [8], «Про стандартизацію» [9], «Про захист прав споживачів» [10], «Про підтвердження відповідності» [11], «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» [12], «Про охорону навколишнього природного середовища» [13], «Про екологічний аудит» [14], «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» [15], а також Декретом Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію» [16] й іншими нормативно-правовими актами.

Забезпечення якості та безпечності продукції на всіх етапах виробничого процесу є основним лейтмотивом міжнародних стандартів серії ISO, які, базуючись на процесному підході до виконання робіт, встановлюють відповідні правила та норми для організації системи управління якістю, у тому числі і в науково-технічній сфері.

Система управління якістю за цими стандартами забезпечує контроль всього процесу виробництва — від забезпечення виробничого процесу всіма видами ресурсів до виготовлення, перевірки та пакування продукції.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Орехов С.М. Адміністративно-правове регулювання в галузі стандартизації, якості продукції, метрології і сертифікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.М. Орехов. — К., 2011. — 23 с.

2. Конституція України : станом на 15 трав. 2014 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : станом на 23 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

4. Кримінальний кодекс України. : станом на 24 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page12?text=367>.

5. Цивільний кодекс України : станом на 14 трав. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

6. Господарський кодекс України : станом на 16 лип. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

7. Митний кодекс України : станом на 23 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.

8. Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/124-19/page4>.

9. Про стандартизацію : Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1315-18>.

10. Про захист прав споживачів: Закон України : станом на 03 верес. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

11. Про підтвердження відповідності : Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/124-19/page4>.

12. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції : Закон України : станом на 10 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2735-17>.

13. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України : станом на 10 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

14. Про екологічний аудит: Закон України : станом на 16 жовт. 2012 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1862-15>.

15. Про акредитацію органів з оцінки відповідності: Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2407-14>.

16. Про стандартизацію і сертифікацію : Декрет Кабінету Міністрів України : станом на 08 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/46-93>.

17. *Аграрне право України* [Електронний ресурс]: підручник / [за ред. О.О. Погрібного]. — К. : Істина, 2007. — 448 с. — Режим доступу : <http://uristinfo.net/agropravo/48-oorogribnij-agrarne-pravo-ukrayini/882-rozdil-21-pravove-zabezpechennja-jakosti-silskogospodarskoyi-produktsiyi.html?start=1>.

18. *Пархоменко М.М.* Господарсько-правові засоби забезпечення якості продукції в Україні / М.М. Пархоменко // *Економіка та право*. — 2009. — № 2. — С. 19—24.

УДК 243.98.06

І.І. Світлак, кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету

І.В. Скірський, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового регулювання економіки
і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту
Тернопільського національного економічного університету

ЗМІСТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИННИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Досліджено проблему криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів, вчинених проти права інтелектуальної власності. Розкрито змістові елементи та етапи криміналістичного забезпечення.

Ключові слова: інтелектуальна власність, криміналістичне забезпечення, рекомендації, структура, завдання.

Исследованы проблемы криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений, совершенных против права интеллектуальной собственности. Раскрыты содержательные элементы и этапы криминалистического обеспечения.

Article examines the problem of providing forensic detection and investigation of crimes against intellectual property rights. Disclosed content elements and stages of forensic software.

Євроінтеграційний процес України покладає на державу додаткові зобов'язання щодо захисту прав інтелектуальної власності. Вирішення завдання захисту прав інтелектуальної власності передбачає трансформацію кримінального процесу України в контексті європейських стандартів, стимулює подальшу оптимізацію діяльності правоохоронних органів з розкриття та розслідування злочинів, у тому числі й щодо злочинних порушень прав інтелектуальної власності. Водночас успішне розкриття та розслідування таких злочинів неможливе без належного техніко-криміналістичного забезпечення.

У вітчизняній і зарубіжній криміналістичній літературі проблему криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів досліджували такі вчені, як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.М. Бородін, В.І. Галан, В.Г. Коломацький, І.О. Ієрусалімова, А.В. Іващенко, В.В. Матвієнко, В.О. Образцов та інші.

Окремим питанням щодо розкриття та розслідування порушення прав інтелектуальної власності присвячено праці Г.К. Авдєєвої, В.О. Галанового, З.О. Ібрагімо-

вої, І.Р. Куриліного, Є.В. Маторіної, К.Є. Поджаренко, О.В. Тарана та інших. Проте питанню криміналістичного забезпечення розслідування та розкриття злочинів як багатоплановому поняттю, яке можна поширити не лише на типові злочини, але й на злочини, які на сьогодні є «новими» і вирізняються певною специфікою, приділено недостатньо уваги.

Здебільшого вчені досліджували окремі питання криміналістичного забезпечення стосовно розкриття та розслідування злочинів: поняття, структуру, зміст, завдання тощо. Так, на думку В.В. Матвієнка, однією з важливих умов поліпшення справ у сфері боротьби зі злочинністю є належне криміналістичне забезпечення діяльності та розслідування злочинів, що передбачає чітке визначення його поняття, змісту, структури, суб'єктів здійснення [1, с. 15]. Окремі наукові праці А.В. Іщенка і В.В. Матвієнка безпосередньо були присвячені визначенню поняття «криміналістичне забезпечення» та його дослідженню в історичному аспекті. На думку вчених, розслідування має бути забезпечене певним інструментарієм задля підвищення його ефективності [2, с. 171—172].

Розкриттю змісту поняття криміналістичного забезпечення приділив увагу В.І. Галаган. Він тісно пов'язав кримінально-процесуальну діяльність органів внутрішніх справ з криміналістичним забезпеченням розслідування злочинів, зазначивши, що кримінально-процесуальна діяльність має постійно вдосконалюватися залежно від наявності та ефективності новітніх техніко-криміналістичних і тактичних прийомів, методів, способів [3, с. 105—106; 4, с. 18].

О.В. Шаповал вважає, що суть криміналістичного забезпечення розслідування злочинів полягає в упровадженні криміналістичних знань у практичну діяльність правоохоронних, правозахисних і судових органів, а також в постійній розробці нових та удосконаленні існуючих положень (засобів) криміналістичної техніки, тактики, методики [5, с. 359].

З урахуванням викладеного можна сформулювати таке розуміння дефініції цього поняття в аспекті досліджуваної проблеми. Отже, під криміналістичним забезпеченням розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності слід розуміти комплексну діяльність, спрямовану на формування умов постійної готовності правоохоронних органів до ефективного використання криміналістичних методів, засобів і рекомендацій, а також на реалізацію такої готовності у повсякденній практиці розкриття та розслідування зазначеної категорії злочинів.

На думку В.О. Образцова, криміналістичне забезпечення є складною системою логічно послідовних операцій і містить низку таких етапів:

- вивчення вченими-криміналістами потреб правоохоронних органів, які борються зі злочинністю;
- визначення та теоретичне осмислення проблеми, яка потребує криміналістичної розробки з метою задоволення зазначених потреб;
- формулювання мети, її завдань, визначення шляхів, засобів і методів їх вирішення;
- вивчення та узагальнення передового досвіду і типових недоліків практики боротьби зі злочинністю засобами та методами криміналістики;
- виявлення криміналістично-значущої своєрідності злочинів на нинішньому етапі розвитку суспільства;

– вивчення новітніх досягнень науково-технічного прогресу для визначення можливості їх адаптованого використання в криміналістичних розробках прикладного характеру;

– розробка та апробація експериментальних зразків засобів, прийомів, методів, методик, матеріалів, технологій та їх вдосконалення з урахуванням результатів пілотажного випробування;

– тиражування вдосконалених і прийнятих в експлуатацію зразків створеної криміналістичної продукції;

– оснащення відповідних практичних структур криміналістичною продукцією та рекомендаціями з її використання;

– надання працівникам відповідних практичних структур консультаційної та методичної допомоги в належному опануванні криміналістичної продукції та рекомендацій, їх упровадженні та цілеспрямованому використанні в повсякденній практичній діяльності;

– вивчення досвіду ефективного використання впроваджених видів криміналістичної продукції з метою подальшого вдосконалення та підвищення коефіцієнту корисної дії;

– удосконалення впроваджених у практику розробок та оснащення новітніми моделями відповідних практичних структур [6, с. 203—204].

На думку А.В. Іщенка, І.П. Красюка та В.В. Матвієнка, криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності структурується з урахуванням предмета і спрямованості діяльності, пов'язаної з розробкою, упровадженням і використанням криміналістичних методів, засобів і рекомендацій у практиці розкриття та розслідування зазначеної категорії злочинів. Важливими складовими елементами криміналістичного забезпечення є: теоретичні основи забезпечення, правове забезпечення, організаційне забезпечення, науково-технічне та науково-методичне забезпечення, навчально-методичне забезпечення та матеріально-технічне забезпечення [7, с. 130].

Теоретичні основи криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності становить система наукових положень про його поняття, зміст, значення як виду діяльності, про форми її здійснення, місце і роль у криміналістиці тощо. У цьому аспекті проводять:

– теоретичне обґрунтування завдань криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності, його соціальних функцій (з урахуванням умов соціально-економічного життя суспільства);

– аналіз злочинних порушень прав інтелектуальної власності, оцінку їх стану і тенденцій розвитку;

– виявлення, аналіз і оцінку реальних потреб правоохоронних органів (практика розкриття та розслідування таких злочинів) в удосконалюванні наявних і розробці нових криміналістичних методів, засобів і рекомендацій;

– вивчення досягнень науково-технічного прогресу, визначення необхідності і можливості їх упровадження в практику розкриття та розслідування злочинів, про які йдеться, узагальнення, аналіз та оцінку ефективності діяльності у цьому напрямі, розробку заходів з її вдосконалення;

– вивчення, узагальнення та аналіз стану криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності у за-

рубіжних країнах, порівняння закордонного досвіду з діяльністю правоохоронних органів України;

– аналіз стану організації та правового регулювання наукових розробок, упровадження їх результатів у діяльність з розкриття та розслідування злочинів, розробку пропозицій з удосконалення цієї діяльності.

Розроблені науково-криміналістичні методи, засоби і рекомендації мають бути закріплені у процесуальному законодавстві з метою упровадження їх у слідчу практику, що зумовлює важливість правового забезпечення розслідування та розкриття злочинів.

Важливим елементом механізму реалізації правових приписів з упровадження в практику та використання криміналістичних засобів і рекомендацій при розкритті та розслідуванні злочинних порушень прав інтелектуальної власності є також *організаційне забезпечення*.

Науково-технічне та науково-методичне забезпечення передбачає освоєння і впровадження у криміналістичну практику технічних засобів, методик і тактичних рекомендацій щодо зібрання та дослідження доказів, які дедалі більше поєднують з реалізацією можливостей сучасних інформаційних технологій і комп'ютерної та криміналістичної техніки.

Навчально-методичне забезпечення передбачає криміналістичну підготовку співробітників правоохоронних органів, насамперед слідчих і оперативних працівників підрозділів боротьби з економічною злочинністю, які безпосередньо протидіють злочинним порушенням прав інтелектуальної власності, як важливий складовий елемент їх професійної підготовки.

Матеріально-технічне забезпечення багато в чому визначає успішне розв'язання правових, організаційних, науково-технічних, навчально-методичних та інших проблем криміналістичного забезпечення розслідування та розкриття злочинних порушень прав інтелектуальної власності, адже без матеріального, технічного, фінансового забезпечення нині неможливі розробки нових криміналістичних методів, засобів, рекомендацій та їх упровадження в практику боротьби зі злочинністю [7, с. 130—133].

Зазначені складові елементи криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності, як зазначає К.Є. Поджаренко, визначають його загальне і спеціальне завдання [8, с. 109].

Загальне завдання криміналістичного забезпечення як виду діяльності впливає із загального завдання криміналістики як науки, покликаної сприяти своїми методами та засобами боротьби зі злочинністю. Однак, щоб таке сприяння було реальним, криміналістичні методи, засоби та рекомендації мають бути розроблені та упроваджені в практику діяльності з розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності і засвоєні на професійному рівні суб'єктами цієї діяльності. Для цього слід створити максимально сприятливі та збалансовані правові, організаційні, матеріальні та інші умови. Зазначене і становить суть загального завдання криміналістичного забезпечення як виду діяльності.

Спеціальне завдання криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності логічно впливає із зазначених вище його складових елементів. Для криміналістики, яка функціонує в умовах найгостріших соціально-правових відносин, де права і свободи громадян, з

одного боку, грубо зневажаються злочинами, а з іншого — обмежуються в процесі їх розслідування, завдання криміналістичного забезпечення набувають особливо соціально значущого забарвлення [8, с. 48—50].

Підсумовуючи, слід зазначити, що вдосконалення правових основ криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності, зокрема кримінально-процесуального законодавства з питань використання криміналістичних методів, засобів і рекомендацій під час розслідування та розкриття зазначених злочинів, має бути результатом аналізу та оцінки:

- потреб практики боротьби зі злочинністю, тобто криміногенної ситуації в Україні, динаміки та структури злочинних порушень прав інтелектуальної власності, способів їх вчинення тощо;

- сучасних можливостей науки і техніки, тобто науково-технічних досягнень, які можуть бути використані у практиці боротьби з такими злочинами;

- реального стану криміналістичного забезпечення як виду діяльності і його впливу на результати розслідування та розкриття таких злочинів.

Список використаної літератури

1. *Матвієнко В.В.* Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.В. Матвієнко. — К., 2000. — 20 с.

2. *Іщенко А.В.* Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів (постановка проблеми) / А.В. Іщенко, В.В. Матвієнко // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 1998. — № 2. — С. 171—178.

3. *Галаган В.І.* Криміналістичне забезпечення проведення процесуальних дій у криміналістичному судочинстві України / В.І. Галаган // Наукові записки НаУКМА. — 2011. — Т. 116. Юридичні науки. — С. 106—109.

4. *Галаган В.І.* Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.І. Галаган. — К., 2003. — 30 с.

5. *Шаповал О.В.* Щодо визначення поняття й сутності криміналістичного забезпечення розслідування злочинів / О.В. Шаповал // Форум права. — 2015. — № 1. — С. 356—360.

6. *Криміналістика* : учебник / [Викторова Е.Н., Викторова Л.Н., Голдованский Ю.П., Лазари А.С.] ; под ред. В.А. Образцова. — М. : Юрист, 1995. — 591 с.

7. *Іщенко А.В.* Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів : монографія / Іщенко А.В., Красюк І.П., Матвієнко В.В. — К. : НАВСУ ; ДНДЕКЦ МВС України, 2002. — 211 с.

8. *Поджаренко К.Є.* Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинних порушень прав інтелектуальної власності : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Поджаренко Катерина Євгенівна. — К., 2010. — 259 с.

УДК 343.985:343.62

П.Є. Антонюк, кандидат юридичних наук,
професор кафедри криміналістики та судової
медицини Національної академії внутрішніх справ

ЩОДО ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СУДОВО-МЕДИЧНОГО ЕКСПЕРТА

Розглянуто суть поняття професійної компетентності судово-медичного експерта, її складових елементів. Доведено важливість безперервності процесу професійної самоосвіти для формування судово-медичного експертного мислення та набуття експертного досвіду. Визначено місце професійної компетентності у структурі кваліфікаційної характеристики фахівця державної спеціалізованої установи.

Ключові слова: судово-медична експертиза, компетенція, професійна компетентність, судово-медичне експертне мислення, експертний досвід, професійна самоосвіта.

Рассмотрена суть понятия профессиональной компетентности судебно-медицинского эксперта, ее составляющих элементов. Доказана важность непрерывности процесса профессионального самообразования для формирования судебно-медицинского экспертного мышления и приобретения экспертного опыта. Определено место профессиональной компетентности в структуре квалификационной характеристики специалиста государственного специализированного учреждения.

We consider the essence of the concept of professional competence of a forensic expert, its constituent elements. It proved the importance of the continuity of the process for the formation of professional self forensic expert thinking and the acquisition of expertise. The place of professional competence in the structure of professional qualification characteristics of State specialized agency.

Судово-медична експертиза — самостійний клас судових експертиз, які проводять із застосуванням спеціальних знань матеріальних об'єктів, що містять інформацію про обставини справи, яка перебуває у провадженні органів досудового розслідування або суду [1].

Хоча медична експертиза і не згадується разом з іншими видами (підвидами) експертизи в наказі Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [2], який є важливим нормативним документом при визначенні сфери спеціальних знань, кола та меж компетенції певного фахівця, особливе її місце в процесі забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, спрямованою на максимальне використання досягнень науки і техніки, визначається нормами Закону України від 25.02.94 р. «Про судову експертизу» [3]. Так, у ст. 7 зазначеного

Закону законодавець встановлює обмеження щодо здійснення судово-експертної діяльності, пов'язаної з проведенням судово-медичних експертиз, наділяючи такими повноваженнями виключно державні спеціалізовані установи.

Згідно із наказом МОЗ України від 17.01.95 р. № 6 «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України» до компетенції судової експертизи належать:

- експертиза трупів у випадках насильницької смерті;
- експертиза трупів при підозрі застосування насилля або з інших обставин, що обумовлюють необхідність такої експертизи;
- експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб;
- експертиза речових доказів;
- експертиза за матеріалами кримінальних і цивільних справ.

Наказом встановлено також певні кваліфікаційні вимоги щодо фахівців державних установ судово-медичної експертизи: наявність вищої медичної (фармацевтичної) освіти, проходження спеціальної підготовки з проведення судово-медичних експертиз та отримання сертифіката на звання судово-медичного експерта [1].

Значення суті та ролі професійної діяльності судово-медичного експерта зумовлено вагомістю його висновку для потреб правосуддя, що є процесуальним джерелом доказів і має відповідати певним критеріям: впливати з матеріалів дослідження, бути достовірним, допустимим, науково обґрунтованим тощо.

Проведення кваліфікованого експертного дослідження та формування правильного висновку за його результатами можливі лише за наявності в експерта відповідних наукових, технічних та інших спеціальних (у тому числі правових) знань і досвіду роботи.

Особливість судово-медичної експертної діяльності зумовлена не лише особливостями галузі спеціальних знань судового експерта — медичної науки, а й розмаїттям об'єктів дослідження судово-медичної експертизи, що визначають межі її компетенції та критерії професійно значущих компетентностей судово-медичного експерта, ступінь розвитку яких зумовлює його загальну професійну компетентність.

Суть категорій компетенції та компетентності судового експерта, їх співвідношення розглянуто у працях Т.В. Авер'янової, В.Д. Арсеньєва, Р.С. Белкіна, В.І. Гончаренка, Н.І. Клименко, О.Р. Росинської, М.Я. Сегая, В.Ю. Шепітька, А.Р. Шляхова, М.Г. Щербаковського та ін.

У теорії судової експертизи компетентність розглядають як суб'єктивну якість експерта, яка відображає готовність (здатність) експерта до практичного проведення експертних досліджень. Поняття компетентності розглядають на трьох рівнях [4].

Базова компетентність експерта — це рівень компетентності, який визначає здатність експерта самостійно вирішувати доручене йому коло питань, опираючись на сукупність знань, отриманих у процесі його професійної спеціальної освіти, а також знань і вмінь з експертної спеціальності, набутих під час підготовки до атестації його як судового експерта. Крім професійних знань, базова компетентність експерта передбачає ще й наявність у нього правових знань.

Особиста компетентність експерта характеризується сукупністю спеціальних знань, вмінь і навичок, що зумовлює ступінь повноти знаходження в об'єктах дослі-

дження ознак і властивостей та перетворення їх на доказову інформацію, потрібну для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування або суду. Тобто особиста компетентність експерта характеризується його здатністю вирішувати складні та нетипові завдання, рівень її зростає в процесі професійної судово-експертної діяльності експерта. Часто-густо особиста компетентність експерта, який має великий досвід роботи, перевищує базову компетентність.

У сучасних умовах під професійною компетентністю судово-медичного експерта слід розуміти сукупність [5]:

1) уявлень про:

- процесуальні засади призначення та проведення судово-медичної експертизи, принципи, структуру та організацію діяльності судово-медичної служби України;
- способи і методи дослідження об'єктів судово-медичної експертизи, їх діагностичні можливості, судово-медичні підрозділи, де ці дослідження можуть бути проведені;

- механізми утворення та розрізні особливості ушкоджень за різних видів зовнішнього впливу на людину, екстремальні стани і патологічні процеси;

- професійні та професійно-посадові правопорушення медичних працівників і відповідальність за їх вчинення;

- особливість проведення судово-медичної експертизи під час розслідування так званих лікарських справ;

2) знань:

- правових та організаційних аспектів діяльності лікаря у разі залучення його до участі у процесуальних діях як спеціаліста або експерта, прав, обов'язків і відповідальності, що виникають у нього у зв'язку з цим;

- юридичних і медичних аспектів констатації смерті людини, встановлення її причин і зв'язків з попередніми подіями;

- порядку і методик огляду трупа на місці виявлення, особливостей його залежно від категорії, роду та виду смерті;

- способів і методик виявлення речових доказів біологічного походження, правил їх вилучення, упаковки та направлення для подальшого експертного дослідження;

- порядку проведення та методик судово-медичного огляду живих осіб з метою фіксації наявності ушкоджень і встановлення ступеня тяжкості заподіяної шкоди їхньому здоров'ю, а також у зв'язку із вчиненням злочинів проти статевої недоторканості та статевої свободи особистості;

- організаційно-методичних вимог до проведення медичного огляду для встановлення факту вживання алкоголю, наркотичних і психотропних речовин, спричиненого ними стану сп'яніння;

- принципів трактування результатів лабораторних досліджень об'єктів судово-медичної експертизи;

- вимог, що пред'являються до документального оформлення проведення судово-медичної експертизи;

3) вміння надати допомогу працівникам правоохоронних органів у формулюванні питань, які мають бути вирішені за допомогою судово-медичної експертизи, а також консультацію у межах своїх спеціальних знань;

4) навичок щодо:

- системного експертного аналізу обставин події, медичних документів і відомостей медичного характеру, наявних у матеріалах справи;
- опису патоморфологічних змін і ушкоджень, вирішення (орієнтовно) питання про прижиттєве (посмертне) їх утворення, давність, послідовність і механізм виникнення, здатності людини після отримання травми або розвитку патологічного стану виконувати активні цілеспрямовані дії;
- встановлення ступеня тяжкості заподіяної ушкодженнями шкоди здоров'ю;
- опису посмертних змін і орієнтовного судження за ними про давність настання смерті;
- формулювання судово-медичного діагнозу і складання висновків (висновку) експерта.

Зрозуміло, що досягти мінімально достатнього рівня професійної компетентності у будь-якому виді суспільної діяльності неможливо виключно в процесі навчання. Особливість судово-експертної діяльності, соціальна значущість її результатів — висновків експерта — ставить на особливе місце в структурі професійної компетентності судового експерта таку її складову, як наявність досвіду роботи, так званого експертного досвіду — складної психологічної структури, що характеризує індивідуально-особистісні якості судового експерта та у поєднанні зі спеціальними знаннями, вміннями та навичками їх застосування становить індивідуальну професійну компетентність певного судового експерта. З огляду на існування такого явища, як судово-медична казуїстика, наявність експертного досвіду саме для судово-медичного експерта набуває особливого значення [6].

Водночас набуття експертного досвіду неможливе без експертного мислення — індивідуальної особливості, що ґрунтується на розумінні законів формальної логіки, можливостей застосування загальновідомих методів пізнання об'єктивної дійсності та вмінні розмежувати інтуїтивні відчуття від науково обґрунтованих знань під час формування внутрішнього переконання у межах вирішення експертного завдання.

Проте для судово-медичного експерта наявності лише експертного мислення недостатньо — особливість його діяльності потребує наявності саме судово-медичного експертного мислення як однієї з форм клінічного лікарського мислення.

За медично-енциклопедичним визначенням клінічне лікарське мислення — це своєрідна розумова діяльність лікаря, що передбачає особливі форми аналізу, пов'язані з необхідністю співвідношення загальної картини хвороби з виявленим симптомокомплексом захворювання, а також швидке та своєчасне прийняття рішення про природу захворювання, виходячи з єдності свідомих і несвідомих, логічних та інтуїтивних компонентів досвіду.

Розглядаючи судово-медичне експертне мислення як форму клінічного лікарського мислення, слід зазначити його відмінну особливість, зумовлену спеціальним об'єктом дослідження у межах діагностичного процесу в судово-медичній діяльності: діагностика травми (захворювання), встановлення властивостей травмуючого об'єкта, умов і механізму його впливу, ідентифікація особи людини, визначення давнини настання смерті, умов посмертного періоду тощо. Для вирішення цих завдань експертний процес мислення (на противагу клінічному) потребує чіткого розмежування свідомих і несвідомих, логічних та інтуїтивних компонентів дос-

віду. На відміну від клінічного мислення, яке для пізнання істини припускає пробне лікування, логічний аналіз під час проведення експертизи має спиратися виключно на об'єктивно встановлені факти. При цьому інтуїтивний досвід не може застосовуватися, проте його враховують лише при вирішенні альтернативних завдань. Так, експертна практика свідчить, що судово-медичні експерти з великим стажем роботи дозволяють собі аргументувати висновки саме з огляду на багаторічний досвід експертної діяльності, що, безумовно, має суб'єктивний (інтуїтивний) характер і не є експертним доказом. Отже, саме судово-медичне експертне мислення забезпечує розуміння експертом неприпустимості підміни об'єктивних доказів існування того чи іншого факту інтуїтивним переконанням.

Важливим аспектом судово-медичного експертного мислення є не лише процедура його формування упродовж здобуття експертом професійної спеціальної освіти (медичної чи фармацевтичної), але й потреба в його постійному вдосконаленні як у процесі набуття експертного досвіду, так і шляхом безперервного професійного саморозвитку та самоосвіти.

Колосальне розширення інформаційного простору, зумовлене науково-технічним прогресом, унеможливорює засвоєння особою на глибинному рівні всіх накопичених знань навіть в одній певній галузі. Ця обставина змінює підхід до професійної кваліфікації судово-медичного експерта, суттєво підвищуючи значення професійної компетентності — конкретних вмій застосовувати отримані знання.

Таким чином, основними складовими професійної компетентності сучасного судово-медичного експерта слід вважати судово-медичне експертне мислення (формується у результаті набуття професійних і спеціальних знань) та експертний досвід (набувається у процесі професійної діяльності з використання професійних і спеціальних знань).

З огляду на те, що формування судово-медичного експертного мислення відбувається під час навчання майбутніх судово-медичних експертів у вищих навчальних закладах, основним завданням кафедр судової медицини є забезпечення безперервності, етапності, наслідування та певної уніфікації освітнього процесу, спрямованого на формування та розвиток в осіб, що навчаються, виключно необхідних професійних кваліфікацій.

Складові професійної компетентності судово-медичного експерта у поєднанні з професійною компетенцією визначають вимоги кваліфікаційної характеристики фахівця державної спеціалізованої установи — судово-медичного експерта, відображені у відповідних нормативних актах.

Отже, кожний судово-медичний експерт, здобувши професійну освіту, здійснюючи професійну діяльність та набуваючи експертний досвід, має прагнути до саморозвитку та самовдосконалення із забезпеченням повного та чіткого самоконтролю не лише за проведенням експертного дослідження, а й за його оцінкою та оформленням висновків [7].

Запропонований підхід до професійної компетентності судово-медичного експерта можливий у разі створення єдиного наукового, практичного та теоретичного простору, що забезпечить безперервність професійної самоосвіти.

Список використаної літератури

1. *Інструкція* про проведення судово-медичної експертизи, затверджена наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6 «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95>.
2. *Наказ* Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.
3. *Закон* України від 25.02.1994 № 4038-XII «Про судову експертизу» : станом на 24 груд. 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
4. *Щербаковский М.Г.* Компетенция и компетентность судебного эксперта / М.Г. Щербаковский, Л.П. Щербаковская // Криминалистика и судебная экспертиза. — 2013. — Вып. 58. — Ч. 2. — С. 95—104.
5. *Буромский И.В.* Формирование профессиональной компетентности врача в области судебной медицины и судебно-медицинской экспертизы в современных условиях : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. мед. наук : спец. 14.00.24 «Судебная медицина» / И.В. Буромский. — М., 2009. — 45 с.
6. *Попов В.Л.* Судебно-медицинская казуистика / В.Л. Попов. — Л. : Медицина, 1991. — 304 с.
7. *Моїсєєв О.М.* Самоконтроль в експертному дослідженні / О.М. Моїсєєв, О.І. Перепічка // Криминалистика и судебная экспертиза. — 2013. — Вып. 58. — Ч. 1. — С. 131—137.

УДК 343.148.3+347.948+35.077.7

Ю.В. Циганюк, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри комерційного та трудового права
Хмельницького інституту Міжрегіональної
академії управління персоналом, адвокат

О.В. Кравчук, кандидат юридичних наук,
заступник директора Хмельницького науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України —
завідувач відділу криміналістичних видів досліджень

СТРОКИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто питання правового регулювання строків проведення судових експертиз у процесуальному законодавстві України. Проаналізовано норми Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального процесуального кодексу України та законодавства України про судову експертизу щодо строків проведення судових експертиз. За результатами аналізу визначено спільності та відмінності положень цих законодавчих актів щодо строків проведення експертиз, запропоновано зміни до чинного законодавства.

Ключові слова: спеціальні знання, експертиза, строк, проведення експертизи, процес, провадження, договір, ухвала.

Рассмотрены вопросы правового регулирования сроков проведения судебных экспертиз в процессуальном законодательстве Украины. Проанализированы нормы Гражданского процессуального кодекса Украины, Хозяйственного процессуального кодекса Украины, Кодекса административного судопроизводства Украины, Кодекса Украины об административных правонарушениях, Уголовного процессуального кодекса Украины и законодательства Украины о судебной экспертизе в части сроков проведения судебных экспертиз. По результатам анализа определены общности и отличия положений этих законодательных актов в части сроков проведения экспертиз, предложены изменения в действующее законодательство.

The article deals with the legal regulation of the timing of the forensic examinations in the procedural law of Ukraine. The legal provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine, the Economic Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Code of Administrative Offences, the Criminal Procedure Code of Ukraine and laws of Ukraine concerning the timing of the forensic examinations have been analyzed. Based on the given analysis it is highlighted the common and distinctive features, as well as changes in the current legislation.

У чинному вітчизняному законодавстві немає чіткого та єдиного для всіх процесуальних галузей права поняття певного строку проведення судової експертизи.

Кілька нормативно-правових актів містять положення стосовно строків проведення експертиз, але їх визначено лише як орієнтовні або законодавець обмежується зазначенням, що строк проведення експертизи визначається ухвалою суду (не пізніше цієї дати експертиза має бути передана до суду — на судове засідання). Мало того, існує різновекторність правового регулювання положень про строки проведення судових експертиз у зазначених процесуальних кодексах, хоча ця діяльність має бути уніфікованою, бодай із урахуванням критеріїв публічного чи приватного характеру процесу. Отже, проблема запровадження правового регулювання строків проведення судових експертиз на підставі порівняння норм процесуальних галузей права та законодавства, що регулює судову експертизу у цій частині, є актуальною.

Метою статті є з'ясування суті строків проведення судових експертиз у процесуальному законодавстві України шляхом проведення порівняльного аналізу процесуальних норм права.

Окремі питання проведення експертизи досліджували Т.В. Авер'янова, І.А. Алієв, Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсен'єв, В.Д. Басай, В.В. Бірюков, С.С. Бичкова, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, Г.Л. Грановський, Ф.М. Джавадов, А.В. Дулов, О.О. Ейсман, О.М. Зінін, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, М.В. Костицький, В.К. Лисиченко, Н.П. Майліс, О.М. Моїсєєв, Г.М. Надгорний, О.Р. Росинська, М.Я. Сегай, Г.М. Соколовський, І.Я. Фрідман, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський та інші вчені. Проте комплексного сучасного порівняльного дослідження строків проведення судових експертиз у всіх процесуальних галузях права на цей час не було виконано.

У цілому законодавство України доволі детально регламентує питання організації та проведення різних видів експертиз. При цьому існує багато нормативно-правових актів, які регулюють експертну справу в Україні. Кожний вид експертизи має свою мету і завдання, форми, об'єкти експертного дослідження, методи і методики його проведення, які визначено нормативно-правовими актами з певних напрямів досліджень.

За роки незалежності України судова експертиза стала одним із пріоритетних засобів захисту прав і свобод громадян. Закон України «Про судову експертизу» визначає основні положення проведення незалежної, кваліфікованої та об'єктивної експертизи, орієнтованої на максимальне використання досягнення науки і техніки.

Експертиза (від франц. — *expertisa*, лат. — *expertus* — досвідчений) — це дослідження спеціалістом-експертом питань, вирішення яких потребує спеціальних знань у різних галузях науки, техніки, економіки, торгівлі тощо, з наданням умотивованого висновку.

Процесуальні норми для призначення та проведення судових експертиз викладено у Цивільному процесуальному кодексі України (далі — ЦПК України), Господарському процесуальному кодексі України (далі — ГПК України), Кодексі адміністративного судочинства України (далі — КАС України), Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі — КУпАП), Кримінальному процесуальному кодексі України (далі — КПК України), Законі України «Про судову експертизу», а також у відповідних підзаконних нормативно-правових актах, які деталізують чинні закони України в частині призначення та проведення судових експертиз.

Згідно з процесуальним законодавством судові експертизи призначають у тих випадках, коли вирішення певних питань у провадженні потребує спеціальних знань.

Так, згідно з ЦПК України для з'ясування обставин, які мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд призначає експертизу за заявою осіб, які беруть участь у справі. Якщо сторони домовилися про залучення як експертів певних осіб, суд має призначити їх відповідно до цієї домовленості.

Особи, які беруть участь у справі, мають право надати суду запитання, які потребують відповіді експерта. Кількість і зміст запитань, на які має бути надана відповідь у межах проведення експертизи, визначає суд. При цьому суд має мотивувати відхилення запитань осіб, які беруть участь у справі.

Особи, які беруть участь у справі, мають право просити суд провести експертизу у відповідній судово-експертній установі, доручити її певному експерту, заявляти відвід експерту, надавати пояснення експерту, знайомитися з висновком експерта, просити суд призначити повторну, додаткову, комісійну або комплексну експертизу.

Якщо проведення експертизи доручено спеціалізованій експертній установі, її керівник має право доручити проведення експертизи одному або кільком експертам, створювати комісії з експертів керованої ним установи, якщо судом не визначено певних експертів, за потреби замінювати виконавців експертизи, заявляти клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної установи (ст. 143 ЦПК України) [1].

Відповідно до ст. 144 ЦПК України експертиза призначається ухвалою суду, де, крім підстав та строку проведення експертизи, зазначають питання, з яких потрібні висновки експерта або експертів, ім'я експерта або найменування експертної установи, якій доручається проведення експертизи, об'єкти, які слід дослідити, перелік матеріалів та об'єктів, що передаються для дослідження, а також попередження про кримінальну відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Якщо експертизу призначено експертам кількох установ, в ухвалі про її призначення зазначають найменування провідної установи, на яку покладають проведення експертизи. Якщо проведення експертизи доручають експертній установі та особі, яка не є працівником цієї установи, провідною визнається експертна установа. Ухвалу про призначення експертизи направляють виконавцям до кожної установи, а також особі, яка не є працівником експертної установи. Об'єкти дослідження та матеріали справи надсилають провідній установі.

При визначенні об'єктів і матеріалів, які мають бути направлені на експертизу, суд у необхідних випадках вирішує питання щодо відібрання відповідних зразків.

Якщо цього вимагають особливі обставини справи, суд може заслухати експерта щодо формулювання питань, які потребують з'ясування, проінструктувати його про доручене завдання і на його клопотання надати відповідні роз'яснення щодо сформульованих питань. Про вчинення цих дій повідомляють осіб, які беруть участь у справі і які мають право брати участь у їх вчиненні [1].

Згідно зі ст. 42 ГПК України господарський суд призначає судову експертизу для роз'яснення питань, які виникають при вирішенні господарського спору і потребують спеціальних знань.

Учасники судового процесу мають право пропонувати господарському суду питання, які має роз'яснити судовий експерт. Остаточне коло цих питань встановлює господарський суд в ухвалі.

Проведення судової експертизи доручають державним спеціалізованим установам чи безпосередньо особам, які відповідають вимогам, встановленим Законом України «Про судову експертизу». Особа, яка проводить судову експертизу, користується правами і має обов'язки, зазначені у ст. 31 ГПК України.

Сторони і прокурор, який беруть участь у судовому процесі, мають право до початку проведення судової експертизи заявити відвід судовому експерту в порядку та з підстав, зазначених у частинах п'ятій і шостій цієї статті ГПК України [2].

Суд може призначити експертизу також згідно зі ст. 81 КАС України, коли є потреба з'ясувати обставини, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо.

Особи, які беруть участь у справі, мають право надати суду запитання, що потребують відповіді експерта. Кількість і зміст запитань, на які експерт має надати відповідь у межах проведення експертизи, визначає суд. При цьому суд має мотивувати відхилення запитань осіб, які беруть участь у справі.

Особи, які беруть участь у справі, мають право просити суд призначити експертизу і доручити її проведення відповідній експертній установі або певному експерту. Якщо сторони домовилися про залучення як експертів певних осіб, суд має призначити їх відповідно до цієї домовленості.

Якщо проведення експертизи доручено експертній установі, її керівник має право доручити проведення експертизи одному або кільком експертам, якщо судом не визначені певні експерти, а за потреби — замінити виконавців експертизи, заявити клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної установи.

В ухвалі про призначення експертизи суд попереджає експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків [3].

Відповідно до ст. 273 КУпАП експерт призначається органом (посадовою особою), у провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, у разі, коли виникає потреба у спеціальних знаннях, у тому числі для визначення розміру майнової шкоди, заподіяної адміністративним правопорушенням, а також суми грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, які підлягатимуть конфіскації.

Експерт зобов'язаний з'явитися на виклик органу (посадової особи) і надати об'єктивний висновок щодо поставлених йому запитань. При цьому експерт має право знайомитися з матеріалами справи, які стосуються предмета експертизи, заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для надання висновку; з дозволу органу (посадової особи), у провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, ставити особі, яка притягується до відповідальності, потерпілій особі, свідкам запитання, що стосуються предмета експертизи; бути присутнім під час розгляду справи [4].

Згідно з частиною першою ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права. Визначається, за яких умов слідчий чи прокурор зобов'язаний призначити експертизу.

Відповідно до ст. 243 КПК України сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, у тому числі за клопотанням сторо-ни захисту чи потерпілої особи, а сторона захисту має право на договірних умовах самостійно залучати експертів для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової.

Водночас ст. 244 КПК України передбачає залучення експерта слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та в порядку, передбачених цією статтею.

У разі відмови слідчого, прокурора у задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта особа, що заявила відповідне клопотання, має право звернутися з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді. При цьому, як визначено частиною другою ст. 244 КПК України, клопотання містить:

- коротке викладення обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання;
- правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;
- виклад обставин, якими обґрунтовуються доводи клопотання;
- прізвище експерта, якого необхідно залучити, або назву експертної устано-ви, якій необхідно доручити проведення експертизи;
- вид експертного дослідження, що потрібно провести, та перелік запитань, які необхідно поставити експертові.

До клопотання також додаються:

- копії матеріалів, якими обґрунтовуються доводи клопотання;
- копії документів, які підтверджують неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту.

До ухвали слідчого судді про доручення на проведення експертизи включаються запитання, поставлені перед експертом особою, яка звернулася з відповідним клопотанням (частина сьома ст. 244 КПК України). Слідчий суддя має право не включати до ухвали ці запитання, якщо відповіді на них не стосуються кримінально-го провадження або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі [5].

З огляду на те, що кримінально-процесуальне законодавство визначає експер-тизу як одну із слідчих (розшукових) дій, доцільно навести зміст ст. 28 КПК України, яка визначає розумні строки їх проведення: «...Під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або при-йняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідни-ми для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені КПК України строки виконання окре-мих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень».

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження згідно з частиною третьою цієї статті є [5]:

- складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхід-них для проведення досудового розслідування тощо;
- поведінка учасників кримінального провадження;
- спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень.

При цьому кримінальне провадження щодо особи, яку тримають під вартою, неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першої чергово.

Отже, спільним для всіх процесуальних кодексів є те, що експертиза однозначно може бути призначена судом з урахуванням всіх підстав (також спільних для всіх процесуальних галузей права) для цього, викладених вище.

Проте вказівка щодо строку проведення експертизи як структурний елемент ухвали суду є лише у ст. 144 ЦПК України, а також у ст. 28 КПК України — в контексті розумних строків проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. ГПК України, КАС України та КУпАП питання строків проведення експертиз не визначають.

Узагальнене визначення терміна «строк» надала С.Л. Заставна. На її думку, це визначений період часу, зі впливом якого пов'язана певна дія чи подія, внаслідок якої виникають, змінюються чи припиняються адміністративні правовідносини. «Термін» може визначати граничні межі правових строків, момент початку, зміни чи припинення правових відносин, а також момент настання чи припинення негативних або позитивних наслідків для учасників цих правовідносин [6, с. 122].

Чітке визначення терміна «строк» містить п. 1.13 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (далі — Інструкція), в якій строк проведення експертизи залежно від складності дослідження з урахуванням експертного навантаження фахівців встановлює керівник експертної установи (або заступник керівника чи керівник структурного підрозділу) у межах:

- 10 календарних днів — щодо матеріалів з невеликою кількістю об'єктів та вирішуваних питань і простих за характером досліджень;
- 30 календарних днів — щодо матеріалів із середньою кількістю об'єктів та вирішуваних питань або середньої складності за характером досліджень;
- 60 календарних днів — щодо матеріалів з великою кількістю об'єктів та вирішуваних питань або складних за характером досліджень;
- понад 60 календарних днів — щодо матеріалів із великою кількістю об'єктів та вирішуваних питань (понад десять), виходячи з фактично необхідного для експерта часу або особливо складних за характером досліджень (з використанням криміналістичного обладнання (лазерного, оптичного, електронного); проведення експериментальних досліджень; застосування кількох методів);
- понад 90 календарних днів — якщо експертиза є особливо складною чи багатооб'єктною і потребує вирішення понад десяти питань або вирішення питань, які потребують кількох досліджень, чи налічує понад п'ять томів матеріалів справи або є комплексною чи потребує залучення фахівців з інших установ (у тому числі судово-медичних), підприємств, організацій і не може бути виконана у зазначені строки.

Більш розумний строк встановлюють за письмовою домовленістю з органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів.

У разі значного завантаження експерта та знаходження у нього на виконанні одночасно понад десяти експертиз, у тому числі комісійних та комплексних, зазначені строки можуть бути переглянуті або встановлені додатково з урахуванням необхідного реального часу на їх виконання.

Попереднє вивчення матеріалів при проведенні простих та середньої складності досліджень не повинно перевищувати відповідно п'яти та десяти робочих днів; коли йдеться про складні та особливо складні дослідження — відповідно п'ятнадцяти та двадцяти робочих днів.

У разі відмови органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи матеріали справи повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності, визначеним у ст. 7 Закону України «Про судову експертизу».

У випадку невиконання клопотань експерта щодо надання додаткових матеріалів, несплати вартості експертизи упродовж 45 календарних днів з дня подання клопотання в порядку, передбаченому чинним законодавством, незабезпечення прибуття експерта, безперешкодного доступу до об'єкта дослідження, а також належних умов для його роботи (учинення перешкод з боку сторін, що беруть участь у справі, в обстеженні об'єкта) матеріали справи повертаються органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), із зазначенням мотивованих причин неможливості її проведення.

Строк проведення експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день складання висновку експерта (повідомлення про неможливість надання висновку). Якщо закінчення встановленого строку проведення експертизи припадає на неробочий день, то днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день.

До строку проведення експертизи не включається строк виконання клопотань експерта, усунення недоліків, допущених органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта) [7].

У випадку проведення експертизи за разовими договорами (що може мати місце лише у випадках, коли провести її в іншому порядку неможливо) строки виконання експертизи, а також розмір винагороди експертів та порядок її виплати зазначають у договорі. Таку можливість передбачено п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.98 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [8].

Водночас встановлення строків виконання експертизи як суттєвої умови договірної зобов'язання є недоречним, оскільки у практичній діяльності судово-експертних установ є кілька варіантів вирішення цього питання:

- експертизу проводять у строки, наперед обумовлені сторонами договору (згідно з умовами процесуальних кодексів);

- конкретні строки проведення експертизи залежно від складності дослідження з урахуванням експертного навантаження фахівців визначає керівник експертної установи або заступник керівника чи керівник структурного підрозділу (відповідно до п. 1.13 Інструкції) [7].

Отже, строк проведення судової експертизи можна визначити як кількість календарних днів, упродовж яких згідно із законодавством має бути проведена експертиза, термін же проведення судової експертизи — це чітко визначена дата, коли має бути завершено проведення експертизи. З урахуванням того, що строк проведення експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день складання висновку експерта.

перта (повідомлення про неможливість надання висновку), говорити про встановлення строку проведення експертизи у процесуальному законодавстві або у договорах недоречно (п. 1.13 Інструкції).

Крім того, Інструкція встановлює строки проведення судової експертизи залежно від складності, яку можуть визначити лише експерт та керівник експертної установи, водночас процесуальні кодекси не містять положень про попередні консультації з експертами щодо складності експертизи та можливостей її проведення у визначений для кожної експертизи строк. Ця прогалина процесуального законодавства створює незручності, а у певних випадках і процесуальні конфлікти між учасниками провадження щодо проведення експертиз. Тому процесуально обґрунтованим буде впровадження у процесуальні норми положень, які передбачають попереднє консультування з експертом або з керівником експертної установи щодо складності проведення запланованих експертиз.

Також слід уніфікувати правове регулювання строків проведення судової експертизи у процесуальних кодексах залежно від публічного чи приватного характеру процесу.

Список використаної літератури

1. *Цивільний процесуальний кодекс України* : станом на 22 квітня 2014 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/> page.
2. *Господарський процесуальний кодекс України* : станом на 08 травня 2014 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/> page.
3. *Кодекс адміністративного судочинства України* : станом на 27 квітня 2014 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/> page.
4. *Кодекс України про адміністративні правопорушення* : станом на 15 березня 2016 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80732-10/> page5
5. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : станом на 24 грудня 2015 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/>.
6. *Заставна С.Л.* Про строки і терміни в національному праві України [Електронний ресурс] / С.Л. Заставна // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. — 2013. — Вип. 11. — С. 119—123. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzlubp_2013_11_33.pdf.
7. *Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 31.07.2015 № 1915/15)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
8. *Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1998 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах»* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97/>.

УДК 677:347:77

О.Ю. Холодова, кандидат технічних наук, доцент,
судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного
інституту судових експертиз

ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТЕКСТИЛЬНИХ ТОВАРІВ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано існуючі підходи до вирішення завдань щодо проведення судової експертизи текстильних товарів, наведено теоретичне узагальнення актуальної проблеми, ототожене в розробці теоретичних і методологічних засад проведення судової експертизи текстильних товарів шляхом використання комплексного і процесного підходів.

Ключові слова: текстильні товари, судово-товарознавча експертиза, комплексна судова експертиза, ідентифікація, автентичність.

Проанализированы существующие подходы к решению задач при проведении судебной экспертизы текстильных товаров, приведено теоретическое обобщение актуальной проблемы, отождествленное в разработке теоретических и методологических основ проведения судебной экспертизы текстильных товаров путем использования комплексного и процессного подходов.

The paper presents the results of the analysis of the problems the examiners of textile goods encounter in their casework. It describes current methods of the examination of textile goods and stresses the need to apply complex process approach in this field.

Інтеграція України до глобального ринкового простору зумовлює необхідність пошуку нових підходів до організації та проведення судової експертизи товарів народного споживання, зокрема текстильних товарів. Одним із таких підходів є створення цілісної системи експертних досліджень, що ґрунтується на дієвих принципах судової експертизи і передбачає відповідні взаємовідносини експертів за окремими спеціальностями у межах проведення комплексних експертиз відповідно до пп. 1.2.11 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 55/3 (зі змінами та доповненнями, внесеними наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5) [1]. Цією Інструкцією визначено, що до проведення комплексної експертизи для вирішення одного інтеграційного завдання можуть залучати фахівців з різних галузей науки, техніки, що володіють спеціальними знаннями.

Результати аналізу літературних джерел, світового та вітчизняного досвіду свідчать про складність теоретичного та практичного вирішення завдань щодо проведення судової експертизи текстильних товарів через потребу в урахуванні

багатьох чинників, комплексного впливу вихідних параметрів і визначення критеріїв оптимізації. Проблема полягає в тому, що у текстильній галузі, товарознавстві і торгівлі немає науково обґрунтованих методологій і практичних рекомендацій щодо цих питань.

В основу пошуку шляхів розв'язання означеної проблеми покладено праці відомих українських і зарубіжних учених у галузі текстильного товарознавства і матеріалознавства та управління якістю продукції, зокрема, таких як Л. Бондаренко, О. Донцова, К. Рудакова, Б. Семак, В. Склянников, І. Галик, П. Глубіш, О. Кобляков, Г. Кукін, А. Соловійов, І. Марголін, К. Разумєєв, Ю. Адлер, А. Глічов, К. Ісікава, Н. Кано, Ф. Кросбі, А. Фейгенбаум та ін.

Однак комплексно та системно концептуальні питання організації та проведення судової експертизи текстильних товарів не досліджено ані в теоретичному, ані в методологічному аспектах.

Водночас актуальність цього питання підтверджується й тим, що з переходом України до ринкової економіки і насиченням вітчизняного ринку імпортованими товарами саме якість є однією з ключових категорій, тому що в ній зібрано економічні, науково-технічні, виробничі, організаційно-управлінські, маркетингові та інші можливості економіки країни. Низька якість товарів є причиною незадоволеності покупкою, знижує терміни носіння товару, призводить до зростання запасів окремих видів товарів у промисловості і торгівлі, ірраціональної структури виробництва і, як наслідок, збільшує звернення до інституцій судової експертизи із запитом щодо проведення ідентифікаційної експертизи, експертизи автентичності та якості текстильних товарів.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних і методологічних засад проведення судової експертизи текстильних товарів.

Теоретичною і методологічною основою дослідження слугували праці вітчизняних і зарубіжних вчених щодо проблем проведення судової експертизи товарів народного споживання, наукові принципи і правила систематики об'єктів, концепції потреб, теорії системного аналізу, процесного підходу. Нормативно-правову базу дослідження склали закони України, укази Президента України, постанови та розпорядження Міністерства юстиції України, державні, міждержавні та міжнародні нормативні документи.

Проведення судової експертизи регламентовано Законом України «Про судову експертизу» [2], Кримінальним процесуальним кодексом України [3] і Цивільним процесуальним кодексом України [4].

Основними нормативними документами, на яких ґрунтується оцінка якості текстильних товарів під час проведення судової експертизи, є стандарти, технічні умови, технічні регламенти. Методи, які застосовують під час проведення експертизи текстильних товарів, поділяють на дві групи: об'єктивні та евристичні (рис. 1).

Основними складовими експертного методу є технічні засоби, методи пізнання, науковий потенціал і практичний досвід експерта як головного суб'єкта судово-експертної діяльності.

Під час вирішення завдань судової експертизи експерт застосовує системно-структурний підхід (рис. 2), в основу якого покладено дослідження об'єктів як систем, що містять комплекс взаємозалежних і взаємодіючих елементів [5].

Експертиза текстильних товарів передбачає:

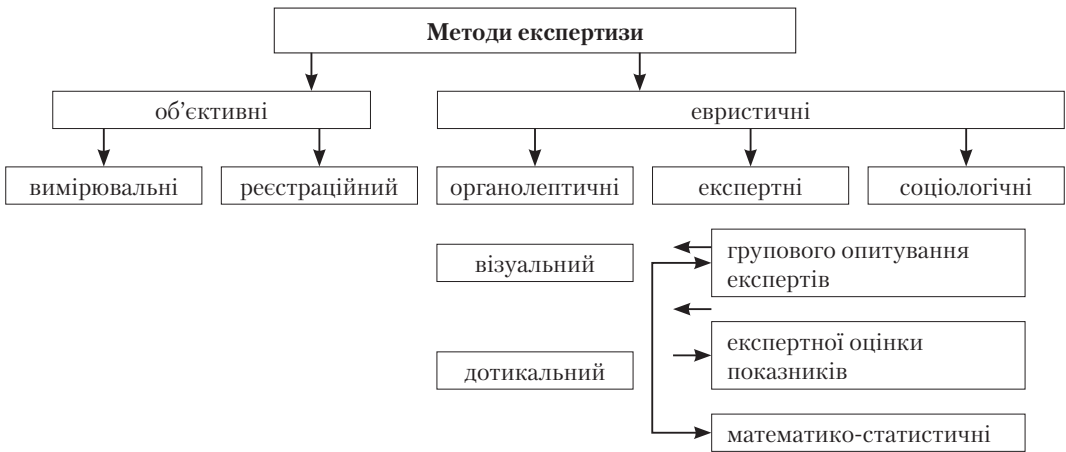

Рис. 1. Класифікація методів експертизи текстильних товарів

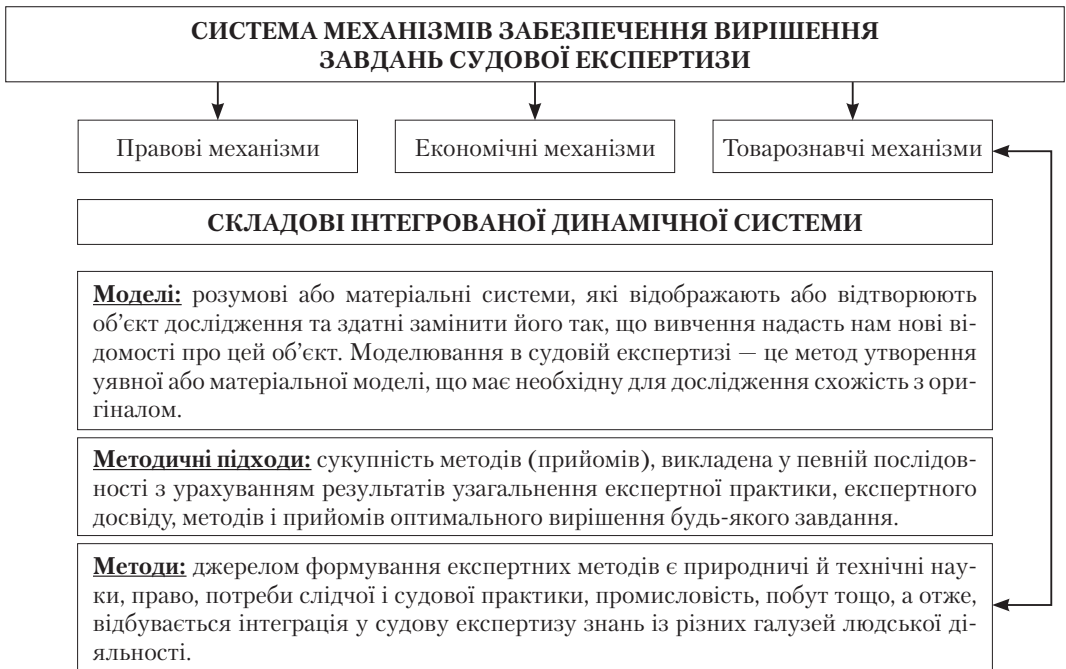

Рис. 2. Механізм забезпечення вирішення завдань судової експертизи

- ідентифікацію товару;
- визначення характеристик товару за Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності;
- фіксування стану товару, його характеристик, упакування, маркування;
- розрахунки норм виходу продукту переробки і витрати сировини, ідентифікацію продукту переробки.

За результатами ідентифікаційної експертизи встановлюють належність товару до однорідної групи товарів або контрольованого переліку товарів, індивідуаль-

них ознак товару, відповідності товару встановленим якісним характеристикам і технічному опису.

Тобто експерт має визначити:

– до якого класу або групи однорідних товарів належить наданий на дослідження товар;

– найменування і належність товару до певної товарної групи;

– відповідність товару якісним характеристикам і технічному опису на нього.

Зазвичай ідентифікаційну експертизу, експертизу автентичності та якості текстильних товарів проводять у межах комплексної експертизи із залученням фахівців різних галузей науки, техніки, що володіють спеціальними знаннями.

Зокрема, важливе значення для встановлення автентичності текстильних товарів має дослідження їх хімічного складу. Визначення кількісного співвідношення різних хімічних сполук наданого на дослідження товару потребує встановлення його хімічного складу, вмісту складових компонентів у ньому, його ідентифікації за хімічним складом і співвідношенням компонентів у ньому. Зрозуміло, що така експертиза потребує знань фахівців-хіміків.

Не менш важливою з точки зору ідентифікації текстильних товарів є технологічна експертиза, що передбачає встановлення норм виходу продуктів при переробці певного виду сировини та витрат сировини під час одержання певного продукту, проведення ідентифікації сировини у продукті переробки, визначення технології виробництва наданого на дослідження товару (уточнення чи підтвердження) та повноти використання сировини під час виробництва, а також з'ясування питання, чи є процес переробки безперервним технологічним процесом.

Апріорі визначити належність товару до певного класу речовин, виробів або матеріалів лише за допомогою методів і засобів товарознавчої експертизи неможливо. Такі дослідження потребують знань у галузі матеріалознавчої експертизи, у межах якої експерти визначають, з якого матеріалу виготовлено виріб (товар), фізичні, хімічні та механічні властивості матеріалу, технологічні критерії, що впливають на класифікацію досліджуваного матеріалу.

Визначення вартості товару на основі його якісних показників, основних властивостей і чинників проводять у межах товарознавчої експертизи. При цьому експерт має визначити характеристики товару згідно з товарною номенклатурою зовнішньоекономічної діяльності, якісні показники, що впливають на його вартість, а також ринкову вартість товару.

Крім цього, під час проведення судової експертизи текстильних товарів практично завжди виникає потреба у визначенні волокнистого складу матеріалів, тобто визначенні кількісного співвідношення текстильних волокон, використаних для виготовлення цього матеріалу.

Про складність і обсяги потрібних досліджень текстильних товарів певною мірою може свідчити різноманіття властивостей, які їх характеризують:

– геометричні властивості: товщина, ширина, довжина, вага;

– механічні властивості: міцність на розрив при розтягуванні, деформація розтягування, деформація вигину (твердість на вигин), тангенціальний опір (зсування ниток, розпускання трикотажу) тощо;

– фізичні властивості: теплозахисні та сорбційні властивості, повітря- і водопроникність, оптичні властивості;

– усадка при змочуванні та пранні, формувальна здатність при теплової і волого-тепловій обробці;

– зносостійкість: здатність матеріалу протистояти дії стирання, багаторазових розтягань, фізико-хімічних чинників тощо.

Аналіз заяв до експертних організацій для проведення товарознавчої експертизи товарів народного споживання підтверджує необхідність застосування комплексного і процесного підходів до таких досліджень, що передбачає залучення фахівців зазначених галузей знань, тобто потребує проведення комплексної експертизи.

Така думка підтверджується визначенням, наданим у п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», згідно з яким комплексну експертизу призначають у випадках, «коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань» [6].

Слід зазначити, що проблема комплексності притаманна не лише експертизі товарів народного споживання, а й судовій експертизі як різновиду предметно-практичної діяльності. Вона відображає сучасну тенденцію інтеграції науки і практики для вирішення нагальних завдань.

Для кожного окремого роду та виду експертиз розробляють загальні та спеціальні методики. І якщо для загальної методики характерним є єдність завдань і предмета експертизи, спільність властивостей та ознак об'єкта, то спеціальні методики розробляють з урахуванням видів дослідження та окремих властивостей об'єктів. У методиках конкретизують процес дослідження, встановлюють послідовність застосування методів, визначають об'єктивні критерії надійності висновків.

Вирішення завдань визначення автентичності або ідентифікації текстильних товарів не лише зумовлює необхідність пошуку та об'єднання знань щодо текстильних товарів (у галузі хімії, фізики, матеріалознавства, товарознавства тощо), а й потребує наявності науково-обґрунтованих експертних методик, їх систематизації, встановлення внутрішньовидових зв'язків між ними, з'ясування наявних проблем при проведенні таких досліджень, у тому числі пов'язаних з необхідністю розробки нових експертних методик чи удосконалення чинних.

Наведене узагальнення актуальної проблеми стосовно розробки теоретичних і методологічних засад проведення судової експертизи текстильних товарів шляхом використання комплексного і процесного підходів є основою для подальших напрувань у розвитку цього напряму експертних досліджень.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Інструкція* про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 55/3 (зі змінами і доповненнями, внесеними наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5).

2. *Закон України «Про судову експертизу»* : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

3. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

4. *Цивільний процесуальний Кодекс України* : станом на 04 лютого 2016 р. [Електронний

ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

5. *Методы* решения экспертных задач, классификация методов и методик / [Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Козлова Л.Н., Тюрикова В.В.] // Основы судебной экспертизы. — Ч. 1. Общая теория. — М. : Академия МВД РФ, 1997. — С. 249—255.

6. *Постанова* Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах».

7. *Вилкова С.А.* Научно-практические основы экспертизы потребительских товаров : монография / С.А. Вилкова. — Энгельс : РИИЦ ПКИ, 2003. — 263 с.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.148:338.982

Н.І. Клименко, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права, кримінального
процесу та криміналістики Європейського університету

В.В. Федчишина, кандидат економічних наук,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
Університету Державної фіскальної служби України

СУДОВО-ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: СУЧАСНИЙ СТАН І АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Розглянуто питання щодо потреби у використанні експертних економічних знань з різних підгалузей економіки для успішного розслідування економічних правопорушень в нових економічних умовах господарювання, охарактеризовано клас економічних експертиз у системі загальної експертної класифікації, розкрито суть її об'єктів, головні завдання, сформовано системи її класифікації, складові та їх ініціалізацію, наведено сучасні можливості економічної експертизи для профілактики економічних правопорушень.

Ключові слова: судово-економічна експертиза, роди (види) судово-економічної експертизи, предмет, зміст, об'єкти судово-економічної експертизи, податкова експертиза.

Рассмотрены вопросы о необходимости использования экспертных экономических знаний из разных подотраслей экономики для успешного расследования экономических правонарушений в новых экономических условиях хозяйствования, охарактеризован класс экономических экспертиз в системе общей экспертной классификации, раскрыты суть ее объектов, основные задачи, сформированы системы ее классификации, составляющие и их инициализация, приведены современные возможности экономической экспертизы для профилактики экономических правонарушений.

The necessity of using in the new economy management expert economic knowledge from different sub-sectors of the economy to successful investigation of economic offenses, characterized class Sanitary and Epidemiological economic system in general classification expert, the essence of its facilities, the main task, sformirovano and classification systems, components and their initialization, as well as modern economic opportunities expertise in the practice of law enforcement and for the prevention of economic crimes.

Судово-економічна експертиза як галузь наукових знань, як практична діяльність і навчальна дисципліна з давньою історією, науковою базою та емпіричною основою залишається сучасним напрямом використання спеціальних економічних знань у діяльності правоохоронних органів і суду.

У сучасній експертології судово-економічна експертиза належить до класу судової документалістики і ґрунтується на дослідженні слідів відображення і закономірностей появи в документах інформації щодо господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств і організацій усіх форм власності.

Дискусія про поняття та необхідність класифікації судово-економічної експертизи, починаючи від формування науки бухгалтерського обліку та економіки, постійно супроводжується підвищенням інтересом вчених і продовжує залишатися актуальною. Різні думки щодо можливостей судово-економічної експертизи аналізували у працях відомі вітчизняні та зарубіжні вчені Т.В. Авер'янова, В.Г. Гончаренко, Ю.Г. Крюков, Ю.К. Орлов, О.Р. Росинська, А.М. Зінін та інші.

Проте нові економічні умови господарювання потребують комплексного використання спеціальних економічних знань з різних підгалузей економіки для успішного розкриття та розслідування економічних правопорушень.

Складність розслідування господарських (економічних) правопорушень зумовлена тим, що вони примушують слідчого заглиблюватися в механізм господарювання, у процеси економічної діяльності суб'єктів господарювання. Насамперед це стосується складних, замаскованих операцій зловживань і ухилення від сплати податків, відображення таких операцій у даних бухгалтерського обліку зі значною «раціоналізацією» технічних і технологічних процесів, зі створенням неврахованих запасів сировини і матеріалів, неправильним фінансуванням різних господарських операцій. Отже, без використання спеціальних знань розслідування економічних правопорушень неможливе.

Місце судово-економічної експертизи в класифікації судових експертиз було визначено не відразу. Так, А.Р. Шляхов, створивши загальну класифікацію судових експертиз, чітко не виокремив судово-економічну експертизу в самостійний клас, а розглядав такі експертизи як судово-бухгалтерські, фінансово-економічні та фінансово-кредитні, що, зрозуміло, «звужувало» цей клас експертиз [1].

Деякі автори не визначали різниці між окремими родами судово-економічної експертизи, які формували її компетенцію [2].

Вперше судово-економічну експертизу поділили на два роди — судово-бухгалтерську та фінансово-економічну — М.М. Виноградова і М.Г. Нерсесян. У подальшому рід фінансово-економічної експертизи вони поділили на види залежно від існуючої системи економічних наук [3].

На думку В.І. Вінберга і Н.Т. Малаховської, до класу судово-економічної експертизи належать: бухгалтерська, планово-фінансово-економічна, економіко-технологічна, економіко-господарська і експертиза ціноутворення [4].

Деякі автори до цього класу відносять також фінансово-кредитну, економіко-статистичну експертизи та експертизу економіки праці [1, с. 8].

Свого часу до судово-економічної експертизи відносили судово-товарознавчу, економіко-управлінську експертизи (В.К. Степункова, 1986 р.), що викликало незгоду опонентів з цією точкою зору і було підтверджено практикою, адже, наприклад, предметом судово-товарознавчої експертизи є встановлення фактичних да-

них, товарних характеристик об'єктів, їх вартості залежно від умов їх зберігання та експлуатації, тобто це оціночна експертиза за змістом. Дискусійними були також питання щодо розвитку нових напрямів судово-експертних досліджень у зв'язку з розслідуванням податкових правопорушень, а також правопорушень у банківсько-кредитній сфері [5, с. 234].

Поклавши в основу предмет експертизи, її зміст, а також особливості галузей економіки та видів економічної діяльності у сфері, в якій здійснено правопорушення, Г.А. Матусовський створив класифікаційну систему судово-економічних експертиз (рис.) [6, с. 68].

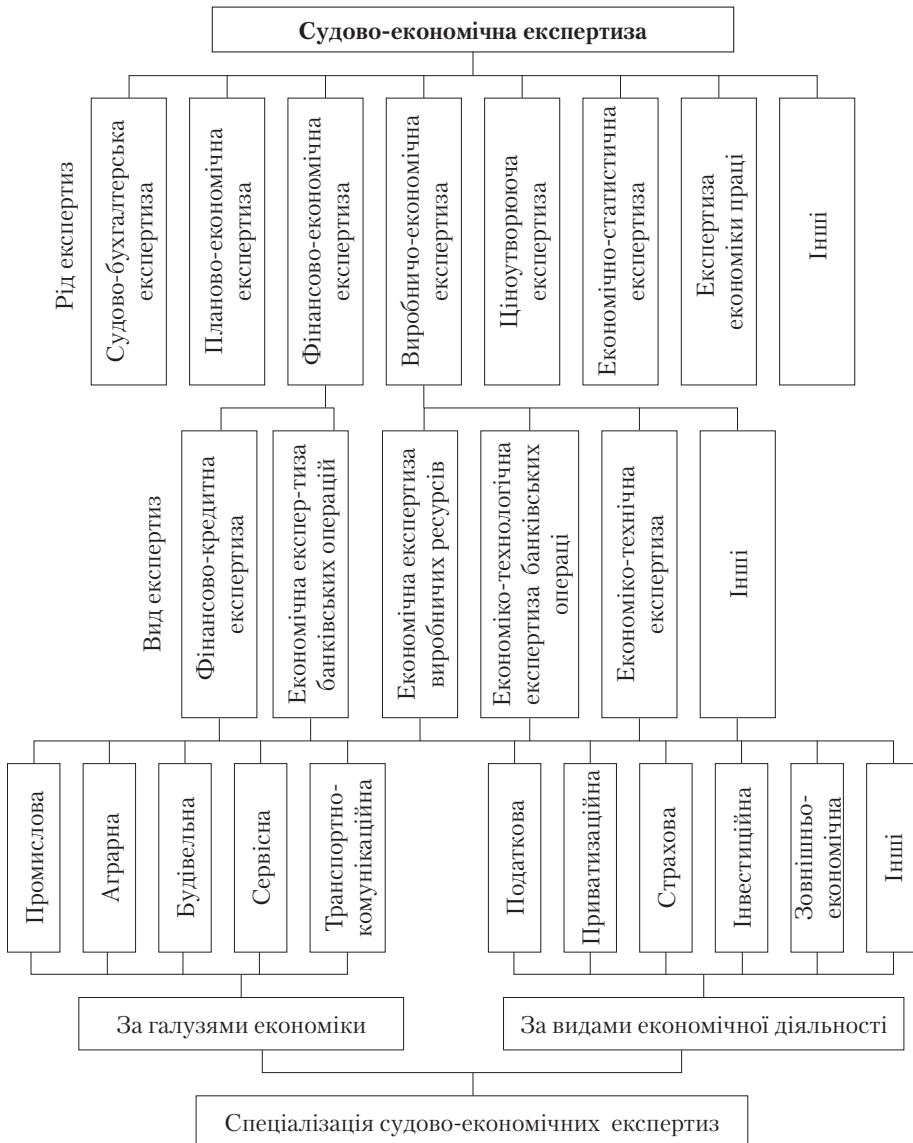

Рис. Система судово-економічних експертиз, створена Г.А. Матусовським

Базуючись на зазначеній класифікації, П.К. Пашюнас визначив комплексні групи (види) судово-економічної експертизи залежно від завдань (питань), які потрібно вирішити. На його думку, таких груп (видів) може бути 26 [7, с. 50].

Розподіл класу судово-економічних експертиз за родами дозволив конкретизувати завдання і межі компетенції кожного роду таких експертиз, об'єкти дослідження і критерії розробки відповідних методик.

Водночас, як свідчить аналіз, запропоновані авторами концепції класифікаційних систем не враховують всієї специфіки експертиз, про які йдеться, а отже, зумовлюють існування певних проблем, що потребують вирішення.

Сучасну судово-економічну експертизу за напрямками дослідження поділяють на дослідження документів бухгалтерського та податкового обліку, документів фінансово-господарської діяльності та документів фінансово-кредитних операцій [8, пп. 1, 2, 3 п. 1].

Широкі можливості судово-економічних експертиз сприяють їх успішному застосуванню у практиці правоохоронних органів. Для проведення таких експертиз Положенням про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів передбачено такі експертні спеціальності:

- дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності (індекс експертної спеціальності 11.1);
- дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій (індекс експертної спеціальності 11.2);
- дослідження документів фінансово-кредитних операцій (індекс експертної спеціальності 11.3) [9, додаток 6].

Для кожного напрямку судової експертизи характерні свій предмет, об'єкт і методи експертного дослідження.

Як відомо, предмет експертизи визначає межі компетенції експерта та коло питань, які він вирішує. Об'єкти експертизи конкретизують предмет певного напрямку дослідження і визначають його параметри.

Об'єктами судово-економічної експертизи є первинні документи, що містять дані про фінансово-господарську діяльність, її матеріальні і фінансові ресурси, реєстри бухгалтерського обліку, форми бухгалтерської, податкової та фінансової звітності. Повнота і правильність висновку експерта забезпечує проведення дослідження всіх наявних облікових документів, адже, враховуючи специфічну особливість слідів економічних злочинів, докази можна отримати лише з інформації, яку містять зазначені документи.

Тобто проведення економічної експертизи зумовлено потребою у спеціальних економічних знаннях з бухгалтерського обліку, оподаткування, контролю, аналізу результатів фінансово-господарської діяльності для забезпечення повноти, всебічності та об'єктивності дослідження фактичних обставин справи.

Законодавчою базою судово-економічної експертизи, що визначає правовий статус експерта і його діяльність у відповідній процесуальній сфері, є Кримінальний процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кодекс адміністративного судочинства, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України.

Крім цього, Податковим кодексом України законодавчо визначено проведення податкової експертизи, яку призначають у разі, коли для вирішення питань, що ма-

ють значення для здійснення податкового контролю, необхідні спеціальні знання у галузі науки, мистецтва, техніки, економіки та в інших галузях. Експертизу признають за заявою платника податків або за рішенням керівника (його заступника) органу державної податкової служби [10, ст. 84]. Проте через відсутність податкової експертизи у сучасній класифікації економічної експертизи існують певні труднощі під час розслідування податкових злочинів (зазвичай пов'язані зі специфікою предмета дослідження), що не лише зумовлює необхідність створення експертних підрозділів у системі Державної фіскальної служби України, а й призводить до подовження термінів проведення судово-економічних експертиз, у межах яких вирішують питання податкових експертиз.

Ще одним законодавчим актом з питань проведення економічних експертиз є Закон України «Про аудиторську діяльність», у ст. 3 якого зазначено, що «аудитори можуть надавати інші аудиторські послуги, пов'язані з їх професійною діяльністю, зокрема, по веденню та відновленню бухгалтерського обліку, у формі... експертизи і оцінки стану фінансово-господарської діяльності та інших видів економіко-правового забезпечення господарської діяльності суб'єктів господарювання...» [11, ст. 3]. Аудиторські послуги у вигляді експертиз оформляються експертним висновком або актом [11, ст.7].

Важливим напрямом використання спеціальних економічних знань є профілактика економічних правопорушень, проте, як свідчить аналіз правозастосовної практики, сучасні можливості судово-економічної експертизи за цим напрямом нині використовують не в повному обсязі. Існують й інші проблеми у справі правильного здійснення особами, зацікавленими у використанні таких знань, експертної ініціативи. Їх вирішення, безумовно, підвищить ефективність встановлення фактів, які мають доказове значення, на основі спеціальних економічних знань, сприятиме забезпеченню конституційних принципів і законодавчих норм, що гарантують права громадян і свободу підприємництва.

Список використаної літератури

1. Пашюнас П.К. Комплексные судебно-экономические экспертизы / П.К. Пашюнас // Социалистическая законность. — 1989. — № 1. — С. 50—55.
2. Коваленко Е.Г. Судебные экспертизы в расследовании органами внутренних дел хищений социалистической собственности / Е.Г. Коваленко, Е.Д. Лукьянчиков. — К. : Ред.-изд. отдел Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1988. — 71 с.
3. Виноградова М.М. Судебная экономическая экспертиза / М.М. Виноградова, М.Г. Нерсесян // Теория и практика судебной экспертизы. — 2007. — № 4 (8). — С. 70—75.
4. Винберг В.І. Судебная экспертология (общетеоретические и методические проблемы судебной экспертизы) / В.І. Винберг, Н.Т. Малаховская. — Волгоград : Высш. след. шк. МВД СССР, 1979. — 152 с.
5. Фрідман І.Я. Судово-економічне дослідження у справах про порушення порядку оподаткування / І.Я. Фрідман, В.М. Рогоза // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. — Харьков. — 1998. — С. 234.
6. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г.А. Матусовский. — Харьков : Консум, 1999. — 480 с.
7. Пашюнас П.К. Применение бухгалтерских познаний при расследовании и предупреждении преступлений / П.К. Пашюнас. — Вильнюс : МИНТЕС, 1977. — 130 с.
8. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних дослід-

джень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерством юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 03.11.1998 за № 705/3145.

9. *Наказ* Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів».

10. *Податковий кодекс* України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/nk/>.

11. *Закон* України «Про аудиторську діяльність» : станом на 26 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3125-12>.

УДК 343.983

Ж.В. Удовенко, кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістичних експертиз
Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСАДИ НЕВТРУЧАННЯ У ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ЕКСПЕРТИЗИ

Визначено, проаналізовано та актуалізовано окремі положення забезпечення засади невторчання у приватне життя при проведенні експертизи.

Ключові слова: невторчання, експертиза, зразки, особисте та сімейне життя

Определены, проанализированы и актуализированы некоторые положения обеспечения принципа невмешательства в личную жизнь при проведении экспертизы.

The paper defines and analyzes the problems of the theory of knowledge certain provisions of the security principle in privacy during the examination.

Згідно зі ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, передбачених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Закріплення цих положень в Основному законі є значним кроком на шляху до побудови громадянського суспільства, демократичної правової держави. Втім морально-етичні засади не завжди були пріоритетними, про що свідчать архівні документи. Зокрема, серед тактичних прийомів ведення допиту використовували такі: якщо арештований громадянин не надавав відвертих показань і ухилявся від прямих і правдивих відповідей на поставлені запитання, слідчий з метою тиску на нього використовував наявні у розпорядженні міністерства державної безпеки компрометуючі відомості з його минулого життя та діяльності. Інколи для того, щоб перехитрити арештованого і створити враження, що органам міністерства державної безпеки все відомо про нього, слідчий нагадував йому про інтимні подробиці його приватного життя, пристрасті, які він приховував від оточуючих, тощо [1].

Нині законним і таким, що відповідає моральним вимогам, є збирання лише тих доказів, які стосуються розслідування певного кримінального правопорушення. А отже, не можна фіксувати у протоколах слідчих (розшукових) дій інформацію, яка стосується особистого життя громадян, його подробиць, якщо це не належить до предмета доказування у кримінальному провадженні.

Загалом поняття «особисте життя» охоплює не лише інтимну сторону життя людини, а й стосується фізичної та духовної самостійності особистості, відносин поза колективом чи сім'єю: відомостей про стан її здоров'я, стосунків між членами сім'ї, друзями і знайомими, моральних установок особи, її політичних уподобань, релігійних поглядів тощо.

Втручання в особисте життя людини може статися на різних етапах кримінального провадження, у тому числі й під час виконання окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема проведення експертиз на різних їх стадіях.

Проведення судової експертизи характеризується виникненням, розвитком і припиненням комплексу доволі складних правовідносин як між суб'єктами судово-експертної діяльності (експерт, слідчий, суддя), так і між особами, чиїх інтересів вона стосується (підозрюваний, підсудний, потерпілий, цивільний позивач та ін.). При цьому дотримання прав і свобод людини в експертній діяльності є обов'язковою та неодмінною умовою роботи працівників експертних підрозділів.

Проблеми захисту прав і свобод людини під час проведення досудового розслідування у різні часи розглядали провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя: Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, Ю.М. Грошевий, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, Л.Д. Удалова та інші науковці. Однак процесуальну регламентацію проведення експертизи в Україні з огляду на необхідність дотримання прав учасників кримінального провадження не можна назвати досконалою.

Метою статті є аналіз основних прав і свобод людини, що можуть бути порушені під час здійснення експертної діяльності на досудовому розслідуванні, та визначення шляхів удосконалення діяльності експертів з дотримання прав людини.

Відповідно до частини першої ст. 242 КПК України експертизу проводять, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. У випадках, передбачених частиною другою цієї статті, обов'язково призначають судово-медичну експертизу, а згідно з частинами першою та другою ст. 486 КПК України — психолого-психіатричну та психологічну експертизи. Не призначення у зазначених випадках експертиз органами досудового розслідування може призвести до неповноти дослідження обставин кримінального провадження.

Проведення експертизи, зокрема судово-медичної і судово-психіатричної, поміщення підозрюваного до медичної установи, отримання зразків для експертизи здебільшого (на думку автора) безпосередньо пов'язано з обґрунтованою необхідністю отримання відомостей про особисте життя людини (наприклад, про дефекти фізичного або психічного розвитку, виявлені під час проведення експертизи тощо). Крім цього, такі дії поєднані з обмеженням свободи поведінки особи. Як зазначає Т.М. Москалькова, моральна шкода, яка завдається особі під час отримання зразків для експертного дослідження, пов'язана з поширеними уявленнями про приниження її гідності самим фактом вилучення зразків і пов'язаними з цим медичними маніпуляціями. Отримання зліпків зубів, зразків волосся, зіскобів з-під нігтів, відбитків пальців, а тим паче, взяття для порівняльного дослідження продуктів життєдіяльності людського організму (слини, секрету молочної залози, мазків, сперми тощо) найчастіше сприймаються громадянами як образа чи приниження їх честі та гідності [2, с. 68].

Водночас отримання зразків для проведення експертизи регламентовано ст. 245 КПК України. Згідно з частиною першою цієї статті у разі потреби отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. Якщо проведення експертизи доручено судом, отримання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом.

Законодавча норма отримання зразків для проведення експертизи «у разі потреби» свідчить, що для позначення випадків, за яких можуть отримуватися зразки для експертизи, в КПК України використовується оціночне поняття. Це цілком зрозуміло, адже викласти і передбачити вичерпний перелік підстав, за яких стороні кримінального провадження будуть потрібні зразки для експертизи, практично неможливо.

Нормою частини другої ст. 245 КПК України визначено, що порядок відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160—166 цього Кодексу), відповідно до яких сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування з клопотанням про такий доступ.

Проте не зовсім зрозумілим є порядок отримання зразків для проведення експертизи, що є результатом опосередкованої діяльності людини (почерк, підпис тощо). Законодавець не надає чіткої відповіді на запитання, чи потрібно звертатися з клопотанням до суду про тимчасовий доступ до речей і документів у разі, коли особа добровільно надає відповідні зразки. Це є суттєвою прогалиною, оскільки питання щодо необхідності проведення таких дій у кримінальному провадженні викликає багато дискусій як серед науковців, так і серед практичних працівників. Крім того, у зазначеній нормі ст. 245 КПК України чітко не зазначено, який саме процесуальний документ має бути складений під час отримання зразків для експертизи: протокол про отримання зразків для експертизи чи протокол про тимчасовий доступ до речей і документів з описом документів відповідно до визначеного для цих дій процесуального порядку проведення. На нашу думку, у цьому випадку особа має власноручно написати заяву про те, що вона добровільно надає зразки для експертизи та просить їх долучити до матеріалів кримінального провадження. Такі дії жодним чином не порушуватимуть її права і не затягуватимуть строки кримінального провадження.

Не визначає чітко законодавець і коло суб'єктів, які мають право отримувати зразки для експертизи, використовуючи у ст. 245 КПК України загальне поняття «сторона кримінального провадження». Водночас слушним є залучення до проведення такої процесуальної дії спеціаліста, який надасть допомогу під час отримання зразків для експертизи, що сприятиме якіснішому її проведенню.

У частині третій ст. 245 КПК України законодавець передбачив, що у разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається у порядку, передбаченому ст. 160—166 цього Кодексу, мають право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово. Проте доволі проблемним і суперечливим залишається питання стосовно того, від яких осіб можуть бути отримані зразки для

експертизи не лише добровільно, а й примусово. Традиційно вважається, що слідчий може отримувати зразки для експертизи (у тому числі почерку, крові, слини, сперми, волосся, відбитків пальців рук, зліпків зубів, результатів діяльності (слідова доріжка) тощо) від підозрюваного, потерпілого, свідка. Однак це доволі складне практичне питання має бути ґрунтовно досліджене науковцями з метою визначення, у яких саме випадках і щодо яких конкретно осіб може бути застосовано заходи процесуального примусу задля отримання зразків для експертизи.

Суттєвим недоліком КПК України є те, що законодавець не визначає поняття «отримання зразків для експертизи». Процесуальну регламентацію проведення цієї слідчої дії визначено у гл. 20 КПК України «Слідчі (розшукові) дії», проте змістом її є одержання будь-яких предметів матеріального світу, що відображають певні властивості та надаються експертові для проведення досліджень і формулювання висновків. Тому ця дія, будучи процесуальною, належить до заходів процесуального примусу, однак її віднесеність до слідчих (розшукових) дій викликає великі сумніви.

З огляду на зазначене існують всі підстави стверджувати, що чинний КПК України необхідно доопрацювати шляхом внесення до нього низки змін, які б у повному обсязі, чітко й однозначно регламентували таку процесуальну дію, як отримання зразків для експертизи.

На наш погляд, відомості про приватне життя людини є також предметом судово-лінгвістичної експертизи, яка, як слушно зазначає Т.В. Будко, визначає фактичні дані про особу автора (чи виконавця) тексту та умови створення мовного повідомлення (мотивація, цілі, настанова автора, викривлення відбитої у свідомості інформації, адаптація мовних засобів до можливостей адресата, маскування мовної ситуації шляхом диктування, навмисного викривлення писемного мовлення, створення тексту у співавторстві тощо). Судово-лінгвістична експертиза, на думку Т.В. Будко, дозволяє отримати інформацію стосовно учасників мовленнєвого акту, умов його протікання та співвіднесення його результату (тексту) з дійсністю [3, с. 71—72].

Часто-густо під час проведення почеркознавчої експертизи її об'єктом є особисте листування людини, таємниця якого гарантована ст. 31 Конституції України. Коли особисте листування здійснюється з використанням мережі Інтернет, призначають комп'ютерно-технічну експертизу, під час якої експерт також ознайомлюється з його змістом.

На цей час в експертних підрозділах МВС України проводять також експертизу волосся, імунологічну, цитологічну, молекулярно-генетичну та інші види експертиз, які раніше зазвичай проводили в експертних установах Міністерства охорони здоров'я України і для одержання зразків для яких як спеціалістів залучали судово-медичних експертів. Нині (з огляду на розширення можливостей Експертної служби МВС України) як спеціалістів можуть залучати працівників цієї служби, які у подальшому виконуватимуть відповідні експертизи. При цьому питання щодо дотримання прав людини є особливо актуальним у разі отримання (у той чи інший спосіб) зразків біологічного походження, адже порушується принцип недоторканості людини, особливо, якщо зразки відбирають у примусовому порядку. Тому у цих випадках необхідно дотримувати процесуального порядку проведення таких дій, не допускати принизливого ставлення до людини та обирати безпечні методи збирання матеріалу.

Не менш гостро постає проблема невтручання у приватне життя людини під час проведення судово-медичної експертизи. Йдеться насамперед про ДНК-ана-

ліз, що дозволяє ідентифікувати особу за слідами крові, слини, сперми, за клітинами епітелію, частинами тканини і органів людини, волоссям.

Окремі вчені висловлюють думку, що слід розширити мережу ДНК-лабораторій та створити Національну базу даних генетичних ознак людини для використання її під час розслідування кримінальних правопорушень. У базі слід зберігати той мінімум інформації, який необхідний для ідентифікації людини, а самі зразки знищувати з метою запобігання можливим зловживанням.

Проте така позиція щодо створення баз ДНК-даних є доволі спірною, адже у цьому випадку будь-яка людина стане потенційним підозрюваним чи не в кожному злочині. Звісно, загальна база даних ДНК дозволить ефективніше розкривати злочини, проте її створення загрожує громадянам втратою особистої свободи, незалежності і таємниці особистого та сімейного життя.

Як зазначає І.О. Перепечина, об'єкти біологічного походження легко знайти та підкинути на місце вчинення злочину. Вони є скрізь: залишені недопалки сигарет, ємності з-під напоїв, гумова жуйка, презервативи у парках, скверах, на пляжах та в інших місцях. Виявлення таких слідів на місці злочину та перевірка їх за базами даних може повести розслідування хибним шляхом. Якщо особа перебуває на обліку, для перевірки її причетності до злочину буде витрачено значні сили і час, а якщо біологічний об'єкт буде підкинуто від невідомої особи, встановити її буде неможливо [4, с. 192—193].

Тому кримінальне процесуальне законодавство має забезпечити максимальні гарантії невтручання у приватне життя громадян під час проведення зазначених дій, забезпечити лише необхідні обмеження їхніх прав і гарантувати захист відомостей, які є їх особистою і сімейною таємницею.

Відповідно до частини другої ст. 242 КПК України експертизу обов'язково признають для встановлення: причин смерті; тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених статтею 155 Кримінального кодексу України; визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням; віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості.

За потреби вирішення питання щодо наявності у неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними у кожній конкретній ситуації відповідно до ст. 486 КПК України признають комплексну психолого-психіатричну експертизу. Натомість для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис неповнолітньої підозрюваної чи обвинуваченої особи може призначатися психологічна експертиза. Судово-медичну експертизу признають у випадках, коли для вирішення питань, що виникли під час розслідування кримінальних правопорушень, необхідні спеціальні знання в галузі медицини.

У цих випадках також гостро постає питання допустимості примусу насамперед у формі фізичної дії, його меж і підстав для застосування щодо учасників процесу, які відмовляються від проведення цих слідчих (розшукових) дій. При цьому

питання щодо застосування примусу під час призначення судово-медичної і судово-психіатричної експертиз відносно свідків і потерпілих осіб, його допустимості з погляду забезпечення права людини на невтручання у приватне життя та охорону інших цінностей особи є одним з найбільш дискусійних у теорії кримінального процесуального права. Значну увагу приділяють у наукових колах думці М.С. Строговича стосовно того, що потерпілі особи і свідки примусово не можуть зазнавати огляду, оскільки законодавство піклується не лише про встановлення істини, а й про те, аби вона досягалася засобами, що не обмежують законні інтереси особи [5, с. 126].

Слід звернути увагу на думку В.І. Камінської, яка зазначає, що правосуддя не може миритися з тим, що навіть заради розкриття злочину можна допускати пониження гідності особи стосовно громадянина, абсолютно не причетного до злочину (оскільки він не є ані підозрюваним, ані обвинуваченим) [6, с. 32].

З огляду на предмет дослідження важливе значення мають питання: обґрунтування необхідності призначення експертизи, сумнівів з приводу осудності обвинуваченого (підозрюваного), сумнівів щодо можливості певного учасника процесу сприймати обставини, які мають значення для кримінального провадження, і надати правдиві показання.

Слушною є думка вчених, які стверджують, що сумніви (для того, щоб бути підставою для призначення експертизи) мають бути викликані фактичними обставинами, встановленими під час провадження у справі [7, с. 150]. Це можуть бути відомості про те, що особа перебуває на обліку або лікувалася у психіатричній установі, дані про особливості її поведінки у суспільному житті. Такі відомості повинні бути у медичних документах, у показаннях осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, клопотаннях про призначення психіатричної експертизи, показаннях самої особи. Тобто дані, які обґрунтовують необхідність проведення таких експертиз, повинні міститися у процесуальних документах або документах, долучених до матеріалів кримінального провадження.

Як відомо, законодавство чітко визначає права експерта. Так, згідно з частиною третьою ст. 69 КПК України експерт має право:

- ознайомлюватися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження;
- заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи;
- бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження;
- викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання тощо.

Водночас експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи. Інакше під час збирання додаткових матеріалів існувала б реальна небезпека розголошення експертом даних не лише досудового розслідування, а й відомостей про приватне життя учасників кримінального провадження та осіб, які до нього залучалися.

З огляду на це слідчий має чітко визначити, які матеріали кримінального провадження можуть бути надані експерту для ознайомлення і які дослідження на їх

підставі можуть бути проведені. При цьому потрібно врахувати належність цих матеріалів до предмета експертизи і питань, винесених на розгляд експерта.

Крім того, з метою нерозголошення обставин особистого та сімейного життя людини під час проведення експертизи доцільно попереджати експерта про передбачену Кримінальним кодексом України відповідальність не лише за злісне ухилення від явки до органів досудового розслідування, прокурора і суду чи за відмову без поважних причин виконувати покладені на нього обов'язки, а й за розголошення відомостей особистого характеру, які містять надані йому матеріали кримінального провадження, власне висновок, проведені з особою дії, за допомогою яких він був отриманий.

З огляду на зазначене частину третю ст. 242 КПК України доцільно викласти у такій редакції: «Примусове залучення підозрюваного для проведення медичної або психіатричної експертизи здійснюється за ухвалою слідчого судді, суду. Експертиза щодо потерпілого чи свідка проводиться за їх письмовою згодою або за згодою їх законних представників».

Врахування висловлених пропозицій слугуватиме додатковою гарантією не порушення конституційних прав і свобод осіб у кримінальному провадженні. Пропозиції щодо змін і доповнень КПК України дозволять надійніше гарантувати дотримання міжнародно-правової і конституційної засади невтручання в особисте та сімейне життя на етапі досудового розслідування.

Список використаної літератури

1. *Из совершенно секретного доклада министра госбезопасности СССР В.С. Абакумова И.В. Сталину [Электронный ресурс].* — Режим доступа : <http://litrus.net/book/read/89330?p=18>.
2. *Москалькова Т.Н. Этика уголовно-процессуального доказывания / Т.Н. Москалькова.* — М. : Спарк, 1996. — 125 с.
3. *Будко Т.В. Судово-лінгвістична експертиза / Т.В. Будко // Експертизи у судовій практиці : навч. посіб. ; за заг. ред. В.Г. Гончаренка.* — К. : Юрінком Інтер, 2004. — С. 71—75.
4. *Перепечина И.О. Фальсификация объектов ДНК-идентификации как способ противодействия расследованию / И.О. Перепечина // Криміналістична наука: витоки, сучасність та перспективи: збірн. матер. І міжн. наук-практ. конф., присв. 90-річчю з дня народження В.К. Лисиченка та 92-річчю з дня народження І.Я. Фрідмана.* — Ірпінь : Міжрегіональна фінансово-економічна академія, 2012. — С. 192—194.
5. *Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса : учеб. : в 2-х т. / М.С. Строгович.* — Т. 2. — М. : Наука, 1968. — 470 с.
6. *Каминская В.И. Охрана прав и законных интересов граждан в уголовно-процессуальном праве / В.И. Каминская // Советское государство и право.* — 1968. — № 10. — С. 32.
7. *Комментарий к законодательству Российской Федерации в области психиатрии / [Бородин С.В., Гурович И.Я., Коган Л.И. и др.] ; под ред. Т.Б. Дмитриева* — М. : Спарк, 1997. — 363 с.

УДК 343.985:343.62

В.В. Пясковський, кандидат юридичних наук,
доцент, заступник начальника кафедри криміналістики та
судової медицини Національної академії внутрішніх справ

СПОСІБ УЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ УМИСНОГО ВБИВСТВА ДИТИНИ БАТЬКАМИ, РОДИЧАМИ АБО ОСОБАМИ, НА ЯКИХ ПОКЛАДЕНО ОBOB'ЯЗКИ З ЇЇ ВИХОВАННЯ

Розглянуто класифікацію способів учинення умисних вбивств дітей батьками, родичами або особами, на яких покладено обов'язки з їх виховання.

Ключові слова: вбивство, спосіб учинення злочину, криміналістична характеристика, дитина, батьки.

Рассмотрена классификация способов совершения умышленных убийств детей родителями, родственниками или лицами, на которых возложены обязанности по их воспитанию.

The classification of methods of committing intentional homicide of children by parents, relatives or persons responsible for their upbringing.

Спосіб учинення злочину, у тому числі і вбивства, є важливим елементом його криміналістичної характеристики. Як закономірне явище виникнення доказової інформації спосіб учинення злочину має методологічне значення для криміналістики і є одним з елементів для подальшого розвитку загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, тактики і методики, розробки нових рекомендацій, засобів і методик розслідування кримінальних правопорушень.

Спосіб учинення злочину відіграє важливу роль у формуванні фактичної інформації про його подію, оскільки саме через спосіб здебільшого виявляють процес відображення злочинного акту в навколишній обстановці [1, с. 10]. Так, одним із джерел розслідування кримінального правопорушення може слугувати інформація про виявлення стійких ознак способу його вчинення, трансформована слідчим у версію про особу, яка вчинила це кримінальне правопорушення.

Спосіб, яким було вчинено злочин, інколи називають «почерком злочинця». Як упорядкована сукупність послідовних процедур (прийомів, засобів, які використовують) він залежить від великої кількості різних чинників, що їх не завжди можна точно визначити. Тому цей зв'язок має ймовірний характер і реально виявляє себе лише при спостереженні масових явищ. Водночас спосіб вчинення злочину є однією з ознак, за якою створюють криміналістичні обліки, автоматизовані

бази даних, які використовують для розслідування кримінальних правопорушень [2, с. 43].

З огляду на зазначене спосіб учинення злочину постійно був предметом пильної уваги вчених упродовж багатьох років розвитку криміналістики. Зрозуміло, що цей елемент має бути обов'язково враховано і під час розробки загальної методики розслідування насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх.

У криміналістиці існують різні погляди на визначення змісту поняття способу вчинення злочину. Зокрема, О.Н. Колесніченко вважає, що спосіб учинення злочину — це спосіб дій злочинця, виражений у певній послідовності, поєднанні окремих рухів, прийомів, які застосовує суб'єкт. На його думку, слід розрізняти «спосіб підготовки до вчинення злочину, власне спосіб його вчинення, а також приховування злочину» [2, с. 81].

На думку В.Ю. Шепітька, спосіб учинення злочину — це образ дій злочинця, втілений у певній системі операцій і прийомів. Його структура охоплює способи підготовки до злочинного діяння, способи його вчинення і способи приховування (маскування) [3, с. 328]. При цьому, як зазначає науковець, спосіб учинення злочину не завжди має повну структуру.

Аналогічною є позиція С.М. Зав'ялова, який також визначає спосіб учинення злочину як спосіб дій з підготовки до його вчинення, власне вчинення злочину та приховування його слідів, що, на його думку, характеризує криміналістично значущі дані про виконавця і застосовані ним засоби, а також можливості їх використання під час розслідування злочинів [1, с. 7].

Отже, спосіб учинення злочину — це не просто сукупність вольових дій, а закономірно визначена, структурована система поведінки суб'єкта, спрямована на його підготовку, вчинення та приховування кримінального правопорушення.

Аналіз судово-слідчої практики розслідування вбивств дітей батьками, родичами або особами, на яких покладено обов'язки з їх виховання, дозволив класифікувати способи їх вчинення на такі групи:

- заплановане вбивство дитини, вчинене її матір'ю за участю або без участі сторонніх осіб;

- заплановане вбивство дитини, вчинене її батьком (співмешканцем матері) чи іншими родичами;

- раптове вбивство дитини (зазвичай спровоковане нею), вчинене її батьками, родичами або особами, на яких покладено обов'язки з її виховання, у стані сп'яніння або психічного розладу.

Доцільно розглянути зазначені класифікаційні групи докладніше.

Заплановане вбивство дитини, вчинене її матір'ю за участю або без участі сторонніх осіб

Підготовчі дії матері дитини до вчинення злочину, як правило, є такими:

- приховання факту вагітності (майбутня матір намагається повідомити оточуючим особам про те, що з якоїсь причини почала набирати вагу, і просить не сприймати це як вагітність);

- повідомлення у пологовому будинку вигаданих відомостей щодо свого прізвища, домашньої адреси тощо;

- використання вагітною жінкою допомоги батьків (зазвичай матері), подруг з винайдення приміщення для пологів, допомоги під час пологів, а також психологічної підтримки;

– підшукування місця, де буде залишена дитина (немовля або його труп).

Основним способом виконання злочинного задуму при позбавленні життя малолітньої дитини матір'ю є асфіксія, яку здійснюють здебільшого шляхом закриття рота та носа дитини долонею руки або яким-небудь м'яким предметом (наприклад подушкою чи рушником). Доволі рідко матері вдаються до здавлювання шиї дитини руками або петлею-зашморгом, а також до занурення її голови у воду; рідко дитині заподіюють і механічну травму тупим предметом або іншим знаряддям [4, с. 173].

Часто-густо дитину залишають на відкритій місцевості в прохолодну, а то й дуже холодну погоду, на підлозі в неопалюваному приміщенні або викидають до найближчого сміттевого контейнера, розраховуючи на настання смерті від переохолодження тіла.

Приклад. 21 березня 2010 року близько опівночі породілля відразу після одноплідних пологів, які відбулися за місцем її проживання і під час яких вона народила живу доношену дитину, маючи на меті її вбивство, поклала її до поліетиленового пакета, який о п'ятій годині ранку цього самого дня віднесла до холодного підсобного приміщення, де залишила без догляду, внаслідок чого (згідно з висновком судово-медичної експертизи) дитина померла від загального переохолодження організму [5].

Вчинивши вбивство, матері, як правило, намагаються приховати сліди злочину. Наприклад, викидають немовля до сміттевого контейнера, і в результаті воно опиняється на сміттєвому звалищі, далеко від того місця, де було вчинено вбивство.

Деякі вбивці найкращим місцем приховання трупа вважають вигрібну яму громадської вбиральні. Так, 18 вересня 2012 року, близько 15:30, жінка, перебуваючи в туалеті, розташованому у дворі будинку № 7 по вул. Броварській у м. Дніпропетровську, народила дитину і, застосувавши манікюрні ножиці, перерізала пуповину, внаслідок чого немовля впало до ями туалету у фекальні маси. Смерть новонародженої дитини настала від аспірації чужорідними масами рослинного та тваринного походження (фекальними масами), що призвело до механічної асфіксії [6].

У правоохоронній практиці трапляються, звичайно, й інші випадки приховування злочинних дій, коли трупи немовлят виявляють на територіях новобудов серед будівельних матеріалів, у руїнах будинків, які зносять, на міських пустирях, у лісопарках, на цвинтарях, у каналізаційних мережах, у лісах, ярах, водоймах тощо. Мали місце також випадки поховання дітей з маскуванням місць поховань травою, сіном, соломою, листям, гілками дерев тощо.

Заплановане вбивство дитини, вчинене її батьком (співмешканцем матері) чи іншими родичами

Непоодинокими є випадки, коли діти стають перешкодою у взаєминах, що виникають як результат особистих знайомств батьків. Часто небажання чоловіків ставати батьками не своїх дітей (вітчимами) призводить до злочинних наслідків (аж до дітовбивства). Проте випадки запланованого вбивства дитини батьком чи іншими родичами (зазвичай бабусею або дідусем) трапляються вкрай рідко.

Вбивствам, про які йдеться, не завжди передують чітко сплановані дії, але, як свідчать результати аналізу кримінальних проваджень, намір на вчинення насильницького злочину виникає заздалегідь.

Приклад. 10 червня 2007 року чоловік і жінка, що мали намір одружитися, пішли купатися на річку Уж. На прохання чоловіка жінка взяла із собою свого малолітнього

сина. Скориставшись тим, що мати дитини заснула, чоловік втопив дитину у річці, усунувши таким чином перешкоду на шляху до одруження (занурив голову дитини обличчям вниз у воду і тримав під водою доти, доки дитина не перестала подавати ознаки життя). Коли жінка прокинулася, повідомив їй про те, що дитина кудись зникла. Пошуки дозволили виявити труп дитини у воді біля берега [7].

Слід зазначити, що способи вчинення дітовбивств батьком (або співмешканцем матері) чи іншими родичами відрізняються від способів вчинення таких дій, вчинюваних матерями. Найчастіше у практиці розслідування злочинів, про які йдеться, трапляються удусення дітей шляхом здавлювання шиї руками або втоплення у воді. Рідше трапляються випадки застосування ножів або інших предметів.

З метою приховування слідів убивства злочин вчиняють у малолюдних місцях або в домашніх умовах, після чого труп залишають на місці злочину або вивозять на сміттєзвалище, у лісосмугу чи закопують. Після цього вбивця звертається до правоохоронних органів із заявою про зникнення дитини, поширює чутки відповідного змісту.

Приклад. 8 травня 2014 року, близько 21:00, чоловік, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, вбив малолітнього онука, якого доглядав на прохання сина, після чого відніс труп онука до електричної опори № 56, розташованої на узбіччі проїжджої частини провулку Горького селища Новоархангельськ, де залишив у траві, а близько 21:30 повідомив сусідів про те, що онук зник. Невдовзі було виявлено труп малолітнього онука з ознаками насильницької смерті [8].

Раптове вбивство дитини (зазвичай спровоковане нею), вчинене її батьками, родичами або особами, на яких покладено обов'язки з її виховання, у стані сп'яніння або психічного розладу

Зазначений спосіб вчинення вбивства дитини є доволі поширеним у практиці розслідування злочинів вказаної спрямованості. Так склалося, що традиційно у нашому суспільстві новонароджену або малолітню дитину доглядає мати. І коли з дитиною залишається батько або будь-який інший родич (дідусь, вітчим тощо), через відсутність навичок з догляду за дітьми він не може їй дати ради у нестандартній для нього ситуації (наприклад, коли дитина тривалий час не може заснути, плаче або не їсть), а тому вдається до таких способів виходу з неї: перестає годувати дитину, взимку виставляє на вулицю без теплого одягу, закриває в ізольованому приміщенні, звідки не чути її плач, тощо. Такі дії часто-густо призводять до смерті дитини. Їх найчастіше вчиняють мати (батько) дитини, рідше дідусь, бабуся або вітчим. Перебуваючи у стані сильного алкогольного або наркотичного сп'яніння, вони на капризи дітей відповідають застосуванням насильства, адже діти заважають їм одержувати задоволення.

Приклад. 13 грудня 2012 року упродовж дня чоловік разом зі своїм сусідом розпивали спиртні напої у квартирі сусіда (м. Свердловськ Луганської області, квартал 60 років СРСР, буд. № 3). Після того, як між ними виникло непорозуміння, чоловік повернувся до своєї квартири, де в той час знаходився без догляду його малолітній син 2010 року народження. Перебуваючи тривалий час в антисанітарних умовах без догляду і своєчасного харчування, не відчувуючи уваги до себе, малюк плакав. Зі злості чоловік задушив хлопчика, а згодом повідомив сусіда про його смерть [9].

Отже, як свідчать результати проведеного дослідження, основними способами вчинення злочинів, що належать до цієї групи, є:

- нанесення тілесних ушкоджень, що спричинили смерть;
- асфіксія шляхом удушення руками, за допомогою різних предметів, утоплення у воді;
- скидання з висоти;
- заподіяння шкоди здоров'ю різного ступеня тяжкості шляхом нанесення побиттів.

Найбільш розповсюдженим місцем учинення таких злочинів є місце проживання батьків або родичів дітей.

Переважна більшість батьків через певний проміжок часу розкаюються у вчиненому. У стані сильного психічного стресу вони звертаються до правоохоронних органів з явкою з повинною або вчиняють самогубство. Водночас усиновителі чи опікуни після вбивства дитини, навпаки, взагалі не розкаюються, оскільки дітей вважають своєю власністю, з якою можна робити все що завгодно.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що відомості про способи вчинення вбивства дитини батьками, родичами або особами, на яких покладено обов'язки з її виховання, є необхідною передумовою їх розслідування. Зокрема, за способом вчинення вбивства можна висунути окремі версії щодо особи злочинця. Адаже з огляду на те, що певні способи вчинення злочинів мають характерні механізми утворення слідів, їх встановлення у процесі розслідування дозволяє дійти висновку як про знаряддя їх вчинення, так і про особу злочинця (наявність професійних навичок, фізичні дані, психологічні риси). Отже, питання щодо визначення способу вчинення вбивства дитини має суттєве як теоретичне, так і практичне значення та є ключовим під час формування криміналістичної характеристики такого злочину.

Список використаної літератури

1. *Зав'ялов С.М.* Спосіб вчинення злочину і сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С.М. Зав'ялов. — К., 2005. — 21 с.
2. *Колесниченко А.Н.* Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособ. / А.Н. Колесниченко, В.Е. Коновалова. — Харьков : Юрид. ин-т, 1985. — 92 с.
3. *Криміналістика* : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [за ред. В.Ю. Шепітька]. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2010. — 496 с.
4. *Селиванов Н.А.* Расследование убийств / Н.А. Селиванов, Л.А. Соя-Серко. — М. : Манускрипт, 1994. — 224 с.
5. *Вирок* Перечинського районного суду Закарпатської області [Електронний ресурс] / Справа № 1-79/2010. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51142798>.
6. *Вирок* Індустріального районного суду м. Дніпропетровська [Електронний ресурс] / Справа № 0417/17537/2012. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31088014>.
7. *Вирок* Перечинського районного суду Закарпатської області [Електронний ресурс] / Справа № 1-10/11. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16420859>.
8. *Вирок* Голованівського районного суду Кіровоградської області [Електронний ресурс] / Справа № 387/1509/14-к. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42430626>.
9. *Вирок* Свердловського міського суду Луганської області [Електронний ресурс] / Справа № 427/1039/13-к. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31281980>.

УДК 343.98:343.344

Ю.Б. Комаринська, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТІВ ВИБУХУ ПРИСТРОЇВ ГОСПОДАРСЬКОГО, ПРОМИСЛОВОГО ТА ВІЙСЬКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Розглянуто сучасний стан криміналістичного забезпечення розслідування фактів вибуху пристроїв господарського, промислового та військового призначення.

Ключові слова: вибух, розслідування, вибухові пристрої, вибухова речовина, правопорушення.

Рассмотрено состояние криминалистического обеспечения расследования фактов взрыва устройств, имеющих хозяйственное, промышленное и военное назначение.

The state forensic software investigate the facts of the explosion of devices that have an economic, industrial and military applications.

Суворою правдою сьогодення в Україні є суттєве збільшення кількості вибухових пристроїв і речовин, здатних під впливом певної енергії вибухнути, завдавши не лише матеріальної шкоди, а й шкоди здоров'ю чи життю людини.

Причини такого стану зрозумілі. Це і суспільно-політична ситуація в країні, і воєнні дії на Сході, звідки багато зброї потрапляє на мирну територію, і поширення тероризму у світі. Люди певною мірою призвичаїлися до слова «вибух», перестали дивуватися повідомленням про вибухи (у тому числі у житлових будинках), терористичні напади тощо.

Непоодинокими є випадки незаконного використання в побутових умовах промислових вибухових речовин, які призначені для використання в гірничій справі, будівництві тощо, вибухів газових балонів, які використовують для приготування їжі, обігріву (як у житлових приміщеннях, так і в громадських місцях: кафе, закусочних та ін.), газового обладнання автомобілів, вогнегасників, газопроводів тощо.

Розслідування таких випадків потребує належного криміналістичного забезпечення не лише з метою визначення умов застосування таких речовин та визначення винних осіб, а й для з'ясування шляхів їх отримання.

Загалом вибух — це надзвичайно швидке перетворення речовини, яке супроводжується миттєвим виділенням великої енергії у невеликому об'ємі. Суттєвою ознакою вибуху є різке збільшення тиску, яке викликає у навколишньому середовищі ударну хвилю [1].

Вибухові речовини — це хімічні сполуки або механічні суміші речовин, здатні під впливом зовнішньої дії (початкового імпульсу) до швидкого самопоширюваного перетворення (вибуху) з виділенням великої кількості теплоти та утворенням газів, здатних спричинити руйнування і переміщення навколишнього середовища [2].

Як зазначає у своєму дослідженні «Розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв» В.В. Поліщук, практика розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв, свідчить про певні труднощі щодо віднесення об'єктів до категорії вибухових пристроїв, зумовлені тим, що у вітчизняній криміналістиці дотепер немає чіткого визначення поняття «вибуховий пристрій». З урахуванням аналізу різних поглядів вибуховий пристрій можна визначити як виріб, конструктивно призначений для здійснення хімічного вибуху і здатний вражати людей і руйнувати об'єкти [3, с. 179].

Питання, пов'язані з окремими аспектами розслідування злочинів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв (огляд місця події, виявлення, огляд, вилучення і знешкодження вибухових пристроїв, призначення експертиз вибухових пристроїв, обставин і механізму вибуху), досліджували у своїх працях В.Н. Агінський, А.Ю. Аполлонов, І.І. Артамонов, М.І. Асташов, Л.В. Бертовський, Р.З. Боршигов, Т.М. Бульба, О.А. Буханченко, С.І. Винокуров, В.П. Власов, Ю.М. Дільдін, А.М. Єгоров, З.І. Кірсанов, Н.П. Ландишев, В.В. Мартинов, М.А. Михайлов, І.Д. Моторний, Л.А. Соя-Серко, І.П. Пантелєєв, В.М. Плескачевський, А.С. Подшибякін, В.В. Поліщук, В.А. Ручкін, А.Ю. Семенов, Є.Н. Тихонов, А.А. Топорков, А.А. Шмиреєв та інші вчені-криміналісти і процесуалісти.

Однак поза увагою вчених залишилися питання щодо розслідування фактів неналежного поводження з вибуховими речовинами і пристроями та їх зберігання, а також факти халатності та службової недбалості, що призводять до матеріальних збитків і фізичних страждань громадян.

Згідно зі ст. 367 Кримінального кодексу України службова недбалість, тобто невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб, карається штрафом від двохсот п'ятдесяти до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Те саме діяння, якщо воно спричинило тяжкі наслідки, карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та зі штрафом від двохсот п'ятдесяти до семисот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або без такого [4].

Службова недбалість, будучи достатньо розповсюдженим службовим злочином, має високу суспільну небезпеку [5]. Це єдиний злочин у сфері службової діяльності, який вчиняють лише з необережності. При цьому у суб'єктивному аспекті він характеризується злочинною самовпевненістю (службова особа передбачає, що внаслідок невиконання чи неналежного виконання нею своїх службових обов'язків правам і законним інтересам може бути завдано істотної шкоди, але легковажно розраховує на її відвернення) або злочинною недбалістю (службова особа не пе-

редбачає, що в результаті її поведінки може бути завдано істотної шкоди, хоча мала і могла це передбачити) [6].

Як відомо, головною умовою успішної боротьби з кримінальними проявами є впровадження у діяльність правоохоронних органів досягнень науково-технічного прогресу з виявлення, вилучення, дослідження та використання слідової інформації, яка має значення для встановлення злочинця та обставин злочину. Традиційно розробкою таких науково-технічних засобів займається криміналістична наука, яка розробляє (бере з інших галузей знань) рекомендації, прийоми, методи, методики, без яких неможливе розкриття чи розслідування злочинів. А отже, питання криміналістичного забезпечення практики розслідування злочинів тією чи іншою мірою висвітлено у більшості праць криміналістичної спрямованості [7, с. 12].

Поняття науково-технічних засобів і методів криміналістичної вибухотехніки належать до числа основних, найбільш значущих понять окремої криміналістичної теорії. Систематизація таких теоретичних знань дає змогу визначити напрям розвитку науково-технічних засобів і методів, виявити проблеми, що потребують першочергового вирішення, сприяє ефективній діяльності зі збирання та дослідження слідової інформації. У криміналістичній вибухотехніці питання про зміст цих понять вирішують відповідно до загальнотеоретичних концепцій криміналістичної науки, розроблених у 1960—1980 роках М.А. Селивановим, Г.І. Грамовичем та іншими вченими.

Науково-технічні засоби і методи криміналістичної вибухотехніки, вибухотехнічні прийоми і методи нині стали комплексними, що є результатом загальної закономірності взаємозв'язку і взаємопроникнення різних наук. Їх розробляють і застосовують з урахуванням пізнання закономірностей здійснення злочинної діяльності, що дає змогу протистояти їй на належному рівні.

Усі науково-технічні засоби криміналістичної вибухотехніки класифікують за походженням (загальні, пристосовані для вирішення вибухотехнічних завдань і спеціально розроблені науково-технічні засоби [8, с. 28]), цільовим призначенням і технічним використанням.

Загалом криміналістичне забезпечення розслідування злочинів — це складне, багатопланове, комплексне поняття, головним змістом якого є самостійна специфічна діяльність вчених-криміналістів і практиків з розробки нових і пристосування відомих науково-технічних досягнень до потреб практики розслідування злочинів з метою оптимального вирішення поставлених завдань. Криміналістичне забезпечення є іманентно суттєвою ознакою криміналістики як синтетичної науки, що, виявляючи потреби слідчої практики, всебічно озброює працівників правоохоронних органів дієвими криміналістичними рекомендаціями, які забезпечують оптимізацію розслідування злочинів [7, с. 190].

Важливе значення має криміналістичне забезпечення профілактичної діяльності із запобігання злочинам, особливо тим, що пов'язані з вибухами.

Зокрема, з метою перешкоджання незаконному потраплянню до громадських місць (наприклад, шляхом розкрадання) вибухових пристроїв і речовин, запобігання незапланованим вибухам вживають певних режимних заходів, основними з яких є:

- ефективна охорона підприємств, установ, особливо об'єктів підвищеної небезпеки (хімічних підприємств, складів зброї та боєприпасів тощо);
- сумлінне виконання обов'язків співробітниками правоохоронних органів та охоронних структур (патрулювання);

– проведення відповідними органами перевірок умов зберігання та використання вибухонебезпечних речовин, пристроїв тощо.

Водночас слід пам'ятати, що вибухати та наносити значної шкоди можуть і ті речовини, доступ до яких не обмежено. Звичайно, існують обов'язкові правила поводження з речовинами і предметами, які містять такі речовини. Насамперед це унеможливлення потрапляння прямих сонячних променів на певні прилади (вогнегасники, газові балони тощо), паління поряд з ними, запобігання впливу на вибухонебезпечне обладнання нагрівальних елементів і пошкодженню останніх внаслідок ударів, падінь тощо.

На відміну від профілактичного аспекту, криміналістичне забезпечення розслідування фактів вибуху дозволяє визначити характер події, що відбулася (кримінальний, некримінальний), обрати методику розслідування та визначити необхідні слідчі (розшукові) дії, тобто за слідовою картиною (локалізацією слідової інформації, обстановкою та умовами, за яких відбувся вибух, іншою криміналістично значущою інформацією) визначають напрям розслідування і всі подальшій дії.

Список використаної літератури

1. *Вибух* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%85>.

2. *Вибухові речовини* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8.

3. *Поліщук В.В.* Розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Поліщук Володимир Васильович. — К., 2013. — 223 с.

4. *Кримінальний кодекс України*. : станом на 24 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page12?text=367>.

5. *Склезь Н.* Підстави кримінальної відповідальності за службову недбалість: поняття та види [Електронний ресурс] / Н. Склезь // Науковий блог НаУ «Острозька Академія». — Режим доступу : <http://naub.ua.edu.ua/2012/pidstavy-kryminalnoji-vidpovidalnosti-za-sluzhbovu-nedbalist-ponyattya-ta-vydy/>.

6. *Коментар до статті 367. Службова недбалість* [Електронний ресурс] // Юридичні послуги Online. — Режим доступу : <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/364.php>.

7. *Матвієнко В.В.* Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Матвієнко Володимир Васильович. — К., 1999. — 260 с.

8. *Бульба Т.М.* Виявлення, попереднє дослідження та вилучення саморобних вибухових пристроїв : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Бульба Тарас Миколайович. — К., 2008. — 210 с.

УДК 343.98

О.А. Парфило, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, начальник відділу
Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України

Ю.Ю. Нізовцев, головний спеціаліст (експерт)
Центру судових і спеціальних експертиз Українського
науково-дослідного інституту спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ШКІДЛИВИХ ПРОГРАМНИХ ЗАСОБІВ У МЕЖАХ ПРОТИДІЇ КІБЕРТЕРОРИЗМУ

Розглянуто критерії віднесення програмного забезпечення до шкідливого, наведено класифікацію програмних засобів, які можуть бути використані для завдання шкоди, та приклади застосування шкідливих програмних засобів як знаряддя злочину.

Ключові слова: шкідливе програмне забезпечення, комп'ютерно-технічна експертиза, несанкціоноване втручання в роботу інформаційно-телекомунікаційних систем, кібертероризм, кібердиверсія.

Рассмотрены критерии отнесения программного обеспечения к вредоносному, представлена классификация программных средств, которые могут быть использованы для причинения вреда, приведены примеры применения вредоносных программных средств в качестве орудия преступления.

The criteria for classifying malicious software, presents the classification of software that can be used for harm, are examples of Malware as an instrument of crime.

Загальновідомо, що несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів можливий за умови їх недостатньої захищеності і здатний спричинити глобальні катастрофи. Однак альтернативи розвитку інформаційно-телекомунікаційних систем і, як наслідок, систем інформаційної безпеки не існує.

Сьогодні кіберзлочинці мають змогу атакувати організації та приватних осіб за допомогою шкідливих програмних засобів (далі — ШПЗ) і анонімізації, що дозволяє обійти наявні заходи безпеки. Їх атаки стають регулярнішими, складнішими і витонченішими. Дедалі частіше ці атаки виявляють після їх здійснення (якщо взагалі виявляють). Наявні системи виявлення проникнень, бази даних ШПЗ та антивірусні програми не в змозі забезпечити потрібний рівень захисту і занадто швидко втрачають актуальність.

Різним аспектам боротьби з кіберзлочинністю, у тому числі розслідуванню злочинів, пов'язаних з використанням ШПЗ, присвятили свої праці Ю.В. Гаврилін, В.А. Голубев, С.М. Гусаров, В.О. Вітюк, О.П. Войтович, В.А. Каплун, В.В. Крилов, Л.М. Соловйов, Т.Л. Тропіна, В.С. Цимбалюк та інші вчені. Однак питання визначення понятійного апарату у цій сфері досліджено не повною мірою.

Упровадження методів електронного управління технологічними процесами створює умови для появи принципово нових видів кіберзлочинності — кібердиверсії та кібертероризму, загальна суть яких полягає у несанкціонованому втручанні в роботу компонентів інформаційно-телекомунікаційних мереж, під управлінням яких функціонують критично важливі елементи інфраструктури держави. Спричинена втручанням несанкціонована модифікація комп'ютерних даних може зумовити дезорганізацію роботи зазначених інфраструктурних елементів і цим створити небезпеку загибелі людей, завдання значної майнової шкоди чи спричинення інших суспільно небезпечних наслідків [1].

Актуальність дослідження та вирішення проблеми, про яку йдеться, зумовлені тим, що у разі отримання зловмисниками (а це можуть бути як терористи, так і спецслужби іноземних держав) доступу до комп'ютерних мереж у них з'являється можливість доволі ефективно виводити з ладу системи керування та зв'язку державних установ та організацій, дестабілізувати роботу фінансових ринків і стратегічних об'єктів життєзабезпечення. Сучасні комп'ютерні технології стають ідеальним засобом для вчинення особливо небезпечних кіберзлочинів, які створюють загрозу для всього людства, що виводить питання інформаційної безпеки за національні межі, і воно набуває міжнародного значення.

Одним із найбільш широко відомих прикладів несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-телекомунікаційних систем, який більшість спеціалістів з інформаційної безпеки кваліфікують як прояв кібердиверсії, є результат дії вірусу Stuxnet, що у вересні 2010 року успішно вразив значну кількість центрифуг на заводі зі збагачення урану в Натанзі, а також зірвав терміни запуску ядерної АЕС в м. Бушері. Збитки, заподіяні ядерним об'єктам Ірану, фахівці порівнюють зі збитками від атаки ізраїльських військово-повітряних сил [2].

Загроза кібератак є не менш актуальною і для України. Так, 23 грудня 2015 року через стороннє втручання в роботу об'єктів вітчизняної енергосистеми частково без електропостачання залишилася Івано-Франківська область (загалом 80 тис. домогосподарств) [3]. Служба безпеки України повідомила про виявлення шкідливого програмного забезпечення в комп'ютерних мережах окремих обленерго («Прикарпаттяобленерго», «Київобленерго» та «Чернівціобленерго»), звинувативши в його розповсюдженні російські спецслужби [4]. Пізніше до розслідування підключилися експерти урядових установ США (Держдепартамент, Міністерство енергетики, Міністерство національної безпеки та ФБР), які підтвердили причетність РФ до зазначеної інформаційної атаки [5]. Було встановлено, що для атаки застосовували шкідливе програмне забезпечення «BlackEnergy», а саму атаку здійснювала російська хакерська група, відома під назвою «Sandworm». Кібератака складалася з п'яти елементів [6]:

- зараження мереж за допомогою підроблених листів;
- захоплення управління автоматизовану системою диспетчерського управління з вимиканнями на підстанціях;

– виведення з ладу мереж безперебійного живлення, модемів, комутаторів та іншої IT-інфраструктури;

– знищення інформації на серверах і робочих станціях (утилітою «KillDisk»);

– атака на телефонні номери колл-центрів (з російських номерів) з метою відмови від обслуговування знеструмлених абонентів.

І така атака не єдина. У січні 2016 року ШПЗ було виявлено в комп'ютерній мережі аеропорту «Бориспіль», до якої входить і управління повітряним рухом аеропорту [7].

Крім того, команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України (CERT-UA) регулярно виявляє цільові атаки як на державні органи влади України, так і на неурядові організації [8], що здійснюють також із застосуванням вже зазначених ШПЗ «BlackEnergy». У зв'язку з цим команда CERT-UA попередила системних адміністраторів про можливу небезпеку [9].

Отже, ШПЗ є одним із дієвих засобів для ефективного втручання в роботу інформаційно-телекомунікаційних систем, а саме кібердиверсії чи кібертероризму. Водночас у Кримінальному кодексі України (далі — КК України) термін «шкідливий програмний засіб» детально не визначено. Стаття 3611 КК України передбачає покарання за «створення з метою використання, розповсюдження або збуту, а також розповсюдження або збут шкідливих програмних чи технічних засобів, призначених для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку». Тому як предмет таких злочинів комп'ютерні програми (програмні засоби) мають бути шкідливими — здатними забезпечити несанкціоноване порушення конфіденційності, доступності, цілісності інформації, яка обробляється автоматизованою системою або передається мережами електрозв'язку [10].

Під час розслідування злочину, передбаченого ст. 3611 КК України, слідчий зазвичай призначає комп'ютерно-технічну експертизу, на вирішення якої ставить питання щодо належності виявлених програм до ШПЗ. Проте відсутність чіткого визначення терміна «шкідливий програмний засіб» має наслідком відсутність єдиного підходу до проведення таких експертиз. У кожному випадку судовий експерт вимушений на власний розсуд, спираючись на власні знання та досвід, визначати, які ознаки програми є суттєвими для віднесення її до ШПЗ, а які такими не можна визнати. Наслідком цього є те, що різні експерти можуть дійти різних висновків щодо тієї самої програми.

З метою визначення більш чітких критеріїв належності програмного забезпечення до шкідливого доцільно створити класифікацію програмних засобів, які можна використовувати для тих чи інших шкідливих цілей, залежно від їх початкового призначення.

До першої класифікаційної групи мають належати програмні засоби, спеціально призначені для несанкціонованого втручання в роботу інформаційно-телекомунікаційних систем. Це, так би мовити, класичні шкідливі програмні засоби: віруси, шпигунські програми, блокувачі комп'ютера чи браузера тощо.

Друга група складається з програм подвійного призначення — програм, створених для проведення тих самих дій, що й ШПЗ, але санкціоновано. Найяскравішим прикладом таких програм є програми для тестів на проникнення (так званих пентестів, від англ. penetration test, pentest) [11].

Тест на проникнення — це докладний аналіз мережі та систем з погляду потенційного зловмисника. Суть тесту полягає в санкціонованій спробі обійти наявний комплекс засобів захисту інформаційної системи. Під час тестування роль зловмисника виконує спеціаліст, який має визначити рівень захищеності інформаційної системи, виявити вразливості, ідентифікувати найбільш ймовірні шляхи зламу і визначити, наскільки добре в установі працюють засоби виявлення та захисту цієї системи від атак зловмисників. Фактично пентест є моделюванням дій зловмисника з проникнення в інформаційну систему, який дозволяє виявити найбільше уразливостей у захисті мережі. Тобто тестування на проникнення дозволяє отримати об'єктивну оцінку того, наскільки легко отримати доступ до ресурсів корпоративної мережі і сайту компанії, в який спосіб і через які вразливі місця. Як правило, тест на проникнення проводять для отримання незалежної оцінки захищеності власної корпоративної мережі установи. Іноді (якщо це можливо і відповідає бажанню замовника) виконують показовий злам захисту системи. Тестування на проникнення можна проводити у межах аудиту на відповідність стандартам і як самостійну роботу. Про проблеми безпеки, виявлені під час тесту на проникнення, доповідають власнику системи. Ефективний тест на проникнення поєднає цю інформацію з точною оцінкою потенційного впливу на установу й окреслить межі технічних і процедурних контрзаходів для зменшення ризиків.

Ще одним типом програм, які можна віднести до другої класифікаційної групи програмних засобів, є програми контролю роботи співробітників. Такі програми забезпечують віддалений контроль дій співробітників, аналіз ефективності їхньої праці та захист інформації від витоків. Зазвичай цього досягають такими шляхами:

- зняття знімків екрану (скріншотів);
- перехоплення натискання клавіш;
- моніторинг запущених процесів;
- контроль корпоративної пошти;
- відслідковування месенджерів (Skype, ICQ, MSN тощо);
- моніторинг веб-сайтів;
- відслідковування пошукових запитів;
- контроль соціальних мереж;
- моніторинг файлів і папок;
- моніторинг буфера обміну;
- моніторинг шифрованого трафіка.

Усю зібрану інформацію надсилають для збереження та обробки або на сервер розробника програми, або на сервер установи, в якій впроваджено програму. Зазвичай співробітники мають бути попереджені про стеження за їх діями за допомогою контролюючої програми. Отже, програми контролю роботи співробітників мають функціонал доволі потужної універсальної шпигунської програми.

Третю класифікаційну групу становлять програми, створені виключно для благодійних цілей, але які за умов певних налаштувань можна використовувати як ШПЗ. Однією з таких програм є Punto Switcher — програма, яка автоматично переключує розкладку клавіатури. Основне призначення програми — збільшення продуктивності та зручності під час роботи з комп'ютером. Працюючи у фоновому режимі, Punto Switcher проводить статистичний аналіз послідовностей символів, що складають слова, і, якщо поєднання букв виявляється нетиповим для мови, якою

вводяться символи, Punto Switcher перемикає мову введення, стирає надруковане, імітуючи натискання клавіші Backspace, і повторно вводить текст вже з правильною розкладкою клавіатури. За певних налаштувань ця, на перший погляд, зовсім невинна програма стає повноцінним клавіатурним шпигуном [12].

Ще одним прикладом третьої групи програм є утиліта ring, яка за замовченням вбудована майже в усі сучасні операційні системи та є доволі корисною для перевірки мережевого з'єднання у мережах TCP/IP. Вона надсилає запити (англ. Echo-Request) протоколу ICMP зазначеному вузлу мережі та фіксує відповіді (англ. Echo-Reply). Час між надсиланням запиту та одержанням відповіді (RTT, від англ. Round Trip Time) дозволяє визначити двосторонні затримки у маршруті та частоту втрати пакетів, тобто побічно визначити завантаженість каналів передачі даних і проміжних пристроїв. Налаштування цієї утиліти на максимальне та безперервне надсилання запитів фактично розпочне атаку на відмову в обслуговуванні.

Як свідчить аналіз розглянутих трьох груп програм із суто технічного погляду, чітких критеріїв для їх розмежування немає. Наприклад, застосування програми контролю роботи співробітників передбачає попередження (зазвичай письмове із засвідченням підпису) цих співробітників про те, що за їх діями на комп'ютері ведеться стеження. Але попередження є організаційним моментом і жодним чином не відображається у програмному коді. Отже, якщо цю саму програму застосувати без повідомлення, вона функціонуватиме як звичайний ШПЗ, а саме як шпигунська програма. Мало того, деякі програми контролю роботи співробітників передбачають збереження інформації не на серверах установи, за співробітниками якої проводять спостереження, а у «хмарному» сховищі, тобто на серверах, які не підконтрольні цій установі на всі 100 %. Таким чином, отримана під час спостереження за діями співробітників конфіденційна інформація стає доступною стороннім особам і у разі встановлення такої програми на стратегічному підприємстві немає жодних гарантій, що інформація з обмеженим доступом не стане доступною спецслужбам іноземних держав.

Так само програми для тестів на проникнення кіберзлочинці доволі часто використовують для аналізу (а в окремих випадках і для подолання) системи захисту атакованої інформаційно-телекомунікаційної системи.

За результатами узагальнення судово-експертної практики доцільно розглянути випадок надання на дослідження експертів програмного коду (php-скрипт), під час аналізу якого було встановлено, що він призначений для масової розсилки електронної пошти. Така розсилка може бути цілком благонадійною у випадку, якщо відбуватиметься на замовлення або за згодою її отримувачів (це може бути розсилка певних новин або анонсів певних подій тощо). Проте така розсилка електронної пошти може бути і протизаконною, якщо відбуватиметься всупереч бажанню осіб, які її отримуватимуть (так звана розсилка спаму, від англ. spam), або якщо відбуватиметься масове надсилання листів на певний поштовий сервер з метою його блокування або уповільнення його роботи (це різновид віддаленої атаки на відмову в обслуговуванні). Оскільки зазначені дії залежать від певного способу застосування наданого на дослідження програмного коду, експерт дійшов висновку, що вважати наданий на дослідження php-скрипт ШПЗ чи заперечити його належність до ШПЗ у межах судової комп'ютерно-технічної експертизи неможливо.

На превеликий жаль, у науковій літературі також не існує єдиного підходу до визначення ШПЗ і критеріїв віднесення програм до шкідливих. Аналізуючи різні

погляди вчених, можна дійти висновку, що вони доволі часто застосовують термін «шкідливий програмний засіб», не розкриваючи його змісту, чи надають визначення окремих різновидів ШПЗ, уникаючи загального визначення цього терміна. За результатами проведеного дослідження можна надати таке визначення ШПЗ: це програма або комплекс програм, призначених для несанкціонованої (з порушенням встановленої політики безпеки) зміни режиму роботи атакованої інформаційно-телекомунікаційної системи, спрямованої на порушення порядку обробки інформації або спричинення їй збитків. Це визначення також не позбавлене недоліків з позиції застосування його в судово-експертній практиці, оскільки містить таку суттєву ознаку, як несанкціонованість. А встановлення факту несанкціонованості як правового питання заборонено експертам ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України.

З огляду на зазначене можна констатувати, що наразі вкрай складно встановити чіткі критерії віднесення програми до ШПЗ, які були б достатніми для використання експертами під час проведення експертиз. Експерт може дослідити функціональність програмного засобу та за певних умов вказати ті з них, які характерні для ШПЗ. Остаточне ж рішення щодо належності програмного засобу до шкідливого прийматиме суд.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що діяльність з протидії кібертероризму в Україні повинна мати системний і комплексний характер — ця робота має будуватися на чіткій взаємодії всіх правоохоронних органів, у тому числі й судових експертів, з упровадженням ефективних методів профілактики, виявлення та розкриття таких злочинів. Розвитку цієї діяльності сприятиме проведення відповідних наукових досліджень понятійного апарату з подальшим коригуванням законодавчих та інших нормативно-правових актів.

Список використаної літератури

1. Голубев В. Кібертероризм — загроза національній безпеці та інтересам України [Електронний ресурс] / В. Голубев // Юридичний журнал. — 2004. — № 1. — С. 132—134. — Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1002>.

2. Гольд Р. Stuxnet: война 2.0 [Электронный ресурс] / Р. Гольд. — Режим доступа : <http://habrahabr.ru/post/105964/>.

3. Після кібератаки на «Прикарпаттяобленерго» в США переглянуть захист енергомереж [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/після-кібератаки-на-прикарпаттяобленерго-в-сша-переглянуть-захист-енергомереж/a-18964517?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

4. СБУ попередила спробу російських спецслужб вивести з ладу об'єкти енергетики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?-art_id=170951&cat_id=169080.

5. U.S. official blames Russia for power grid attack in Ukraine [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://edition.cnn.com/2016/02/11/politics/ukraine-power-grid-attack-russia-us/index.html>.

6. В Минэнерго рассказали подробности кибератаки РФ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://inforesist.org/v-minenergo-rasskazali-podrobnosti-kiberataki-rf>.

7. Ukraine says to review cyber defenses after airport targeted from Russia [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reuters.com/article/us-ukraine-cybersecurity-malware-idUSKCN0UW0R0>.

8. Продолжаются целевые вирусные атаки с помощью электронной почты на госорганы Украины [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://cert.gov.ua/?p=2357>.

9. *До уваги системних адміністраторів щодо можливих атак BlackEnergy* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cert.gov.ua/?p=2464>.

10. *Судова практика розгляду справ про злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку* [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховного Суду України. — Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/AFB1E90622E4446FC2257B7C00499C02](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/AFB1E90622E4446FC2257B7C00499C02).

11. *Тест на проникновение (Пентест)* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://pentest.com.ua/>.

12. *Клавиатурный шпион или как приручить Punto Switcher!* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://pikabu.ru/story/klaviaturnyy_shpion_ili_kak_priruchit_punto_switcher_1520617.

УДК 343.985:343.62

Л.Л. Патик, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПІДРОБЛЕННЯМ ДОКУМЕНТІВ ПРО ВИЩУ ОСВІТУ

Розглянуто особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних з підробленням документів про вищу освіту, висвітлено питання щодо видів експертиз, які слід призначати для дослідження таких документів.

Ключові слова: спеціальні знання, судова експертиза, дослідження документів, вища освіта, документи про вищу освіту.

Рассмотрены особенности использования специальных знаний при расследовании преступлений, связанных с подделкой документов о высшем образовании, отражен вопрос относительно видов экспертиз, которые необходимо назначать для исследования таких документов.

The features of use of special knowledge in investigation of crimes under consideration, the types of examinations that are assigned for examination of documents on higher education.

На сьогодні без документів як засобів закріплення різних фактів і правовідносин не може обійтися жодна галузь суспільного життя, у тому числі й галузь освіти та науки.

Однією зі складових частин освіти в Україні є вища освіта, результат здобуття якої закріплюють у відповідному документі — дипломі (з додатком). Велика кількість освітніх установ в Україні зумовлює й різноманіття дипломів про їх закінчення. Часто-густо такі документи підробляють різними способами, встановити як факт, так і спосіб підробки яких неможливо без використання спеціальних знань.

Основними формами використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних проваджень та їх судового розгляду є:

- допомога спеціалістів при проведенні слідчих (розшукових) дій;
- проведення судових експертиз.

Вибір форми застосування спеціальних знань має бути тактично обґрунтованим. Насамперед слід враховувати суть факту, який встановлюють. Наприклад, факт підробки документів про освіту встановлюють під час проведення судової експертизи, висновок якої є доказом, а отже, може бути використаний як аргумент у процесі подальшого доказування, тобто бути засобом підтвердження або виключення висунутих під час розслідування версій (особливо, коли ознаки, на основі яких встановлюють цей факт, можуть мати різне пояснення).

Під час розслідування злочинів, пов'язаних з підробленням документів про вищу освіту, спеціальні знання у різних процесуальних формах застосовують як спеціаліст, так і експерт. Спеціалісти застосовують їх у процесі проведення слідчих (розшукових) дій (огляду документів, обшуку тощо), експерти — під час проведення судових експертиз. Саме за результатами проведення судових експертиз слідчий і суд можуть отримати нову інформацію, яка має доказове значення для кримінального провадження і не може бути отримана за допомогою інших процесуальних засобів.

Згідно із законодавством судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини провадження, що перебуває у віданні органів досудового розслідування чи суду [1]. Усі види судових експертиз у науці прийнято поділяти на дев'ять класів, провідне місце серед яких займає криміналістична експертиза. Класи поділяють на роди, а роди, у свою чергу, — на види.

До класичних криміналістичних експертиз, які призначають під час розслідування злочинів, пов'язаних з підробленням документів про вищу освіту, належать судово-технічна експертиза документів (далі — СТЕД), судово-почеркознавча, комп'ютерно-технічна, дактилоскопічна експертизи.

СТЕД — це дослідження документів, яке проводять за постановою органу досудового розслідування чи ухвалою суду з метою встановлення способу його виготовлення, наявності у ньому змін і способу їх внесення, ідентифікації знарядь і матеріалів, які використовували для виготовлення документа чи внесення змін [2, с. 302].

Як слушно зазначає В.Г. Гончаренко, такі експертизи залежно від об'єкта дослідження поділяють на два основних види:

- дослідження реквізитів і матеріалів документів;
- дослідження друкарських форм та їх відбитків.

Крім того, у межах традиційної техніко-криміналістичної експертизи документів розвиваються нові її види, особливості предмета та об'єктів дослідження яких свідчать про їх відносну самостійність. Зокрема, до таких експертиз може належати дослідження документів, виготовлених за допомогою засобів оперативної поліграфії: копіювально-розмножувальної техніки, принтерів тощо [3, с. 75]. Такі експертизи широко застосовують при дослідженні документів про вищу освіту для вирішення питання щодо виду та способу їх підробки.

Дослідження документів про вищу освіту неможливе без криміналістичного дослідження відбитків печаток і штампів (адже відбиток печатки — обов'язковий реквізит документа, який засвідчує його справжність, надає йому юридичної сили). Саме за допомогою СТЕД можна встановити спосіб нанесення зображення відбитка печатки чи штампа, відповідність відбитків у документах кліше установи, яка уповноважила його проставляти, та вирішити низку інших важливих для розслідування питань.

З огляду на те, що в документах про вищу освіту також можуть підробляти рукописні записи та підписи, їх дослідження потребує призначення та проведення судово-почеркознавчої експертизи. Така експертиза дозволяє вирішувати ідентифікаційні (пов'язані зі встановленням певного виконавця тексту (підпису) або вирішенням питання про виконання однією особою різних текстів та окремих їх фрагментів, підписів, тексту і підпису тощо), діагностичні (дозволяють отримати

відомості про умови, в яких виконували досліджуваний почеркознавчий об'єкт, і внутрішній стан того, хто його виконував), класифікаційні (дозволяють визначити стать виконавця тексту документа, його вік, загальну соціально-демографічну характеристику: місце формування писемних навичок, рідну мову, професію тощо) завдання, які виникають у кримінальному та цивільному судочинстві [3, с. 67—68].

Якість проведення судово-почеркознавчої експертизи багато в чому залежить від якості наданих зразків чи підписів особи, яку ідентифікують: вільних, умовно-вільних та експериментальних. Найважливішими є вільні зразки (заяви, записи розрахунків, записи в особистому блокноті тощо), оскільки саме вони відображають справжні писемно-рухові навички виконавця графічного матеріалу. Такі зразки мають відповідати певним вимогам, зокрема належати певній особі, відповідати за характером (рукописні записи, друковані букви, цифрові записи, спеціальні шрифти) досліджуваному документу, бути сумісними з досліджуваним документом за мовою, часом виконання та матеріалом письма.

Беручи до уваги те, що зазвичай для виготовлення підроблених документів про вищу освіту використовують комп'ютерну техніку та програмні продукти (здебільшого це несанкціоноване виготовлення бланків таких документів з подальшим внесенням потрібних відомостей), їх дослідження потребує призначення комплексної експертизи [4, с. 3] (наприклад, СТЕД і судово-комп'ютерної) для вирішення питання щодо виготовлення документа за допомогою певного комп'ютерного обладнання.

Об'єктами судово-комп'ютерної експертизи є комп'ютерна техніка, носії інформації (дискети, жорсткі диски, CDR-диски, флеш-карти тощо), периферійні пристрої (принтери, сканери, звукові карти), мережа Інтернет, програмні продукти [5, с. 160].

Іноді дослідження злочинів зазначеної спрямованості потребує проведення дактилоскопічної експертизи. На документах про вищу освіту як на пластиковій, так і на паперовій основі (зокрема, на додатках) доволі добре відображається папілярний візерунок особи, яка брала їх у руки. Якщо є підстави вважати, що на документах наявні відбитки пальців рук, то слідчому, починаючи з етапу виявлення та огляду таких документів, слід вжити відповідних заходів для їх збереження (документи тримати за кутики, пакувати їх так, щоб лицевий і зворотній боки документа не торкалися упаковки, тощо).

За допомогою дактилоскопічного дослідження документів про вищу освіту можна вирішити такі діагностичні та ідентифікаційні завдання, надавши відповіді на запитання [6, с. 126—128].

Чи наявні сліди рук на досліджуваному документі?

Чи придатні вони для ідентифікації?

Якою рукою і якими пальцями залишено сліди?

Чи свідчить розташування слідів рук на документі про особу, що їх залишила?

Яким є механізм утворення слідів (при захваті, торканні тощо)?

Чи є механізм утворення слідів характерним для певної дії (наприклад, для заправки паперу в принтер)?

Чи належать сліди конкретній особі?

Основною проблемою у практиці призначення судових експертиз під час розслідування злочинів зазначеної категорії є формулювання завдань експерту. Попри

значну кількість допоміжної літератури, в якій описано правила та порядок призначення судових експертиз, ініціатори їх проведення все одно роблять грубі помилки. Так, у постановках про призначення судових експертиз трапляються нечітко або некоректно сформульовані запитання, запитання правового характеру або ті, що не належать до компетенції експерта (приклади некоректно сформульованих запитань: «Чи є наданий на дослідження документ підробленим? Якщо є, то які він має ознаки підробки?», «Чи дійсно зазначений документ має ознаки підробки? Якщо має, то які саме і в який спосіб їх зроблено?» тощо).

Водночас рекомендований перелік запитань, які ставлять експертові щодо криміналістичного дослідження документів, наведено у кількох джерелах. Це насамперед Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5, Судебные экспертизы (за ред. М.Г. Щербаковського), Експертизи в судовій практиці (за ред. В.Г. Гончаренка), Довідник з проведення судових експертиз (за ред. Біленчука П.Д., Курка М.Н., Стахівського С.М.), Книга криміналіста (за ред. О.І. Роціна) тощо.

Основними проблемними аспектами у використанні спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних з підробленням документів про вищу освіту, є:

– незалучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій, що може призвести до втрати криміналістично значущої інформації (наприклад, з вінчестера комп'ютера);

– порушення послідовності призначення судових експертиз, що також може призвести до втрати важливої інформації (за наявності відбитків пальців рук призначення спочатку СТЕД замість дактилоскопічної експертизи);

– невикористання усіх можливостей судових експертиз через відсутність знань у слідчого щодо можливостей певних їх видів (наприклад, непризначення експертизи матеріалів, речовин і виробів, за допомогою якої можна встановити, чи однакові за складом барвник (тонер, чорнила), яким виконаний текст досліджуваного документа, і барвник (тонер, чорнила) картриджа певного принтера, наданого як зразок, тощо).

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних з підробленням документів про вищу освіту, має певну специфіку. Слідчий має знати і враховувати специфіку використання спеціальних знань під час розслідування злочинів зазначеної категорії, вміти процесуально грамотно призначати відповідні судові експертизи, правильно формулювати завдання судовому експерту.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про судову експертизу» : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

2. Воробей О.В. Техніко-криміналістичне дослідження документів : навч. посіб. / Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. — К. : Центр навч. л-ри, 2008. — 304 с.

3. Експертизи в судовій практиці / [за заг. ред. В.Г. Гончаренка]. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 388 с.

4. Иванов Н.А. Комплексная экспертиза документов (компьютерно-техническая и реквизитов документов), изготовленных способами цифровой фальсификации / Н.А. Ива-

нов // Российский следователь. — 2004. — № 10. — С. 2—4.

5. *Експертизи в судовій практиці* : навч. посіб. / [Гончаренко В.Г., Бергер В.Є., Булига Л.П. та ін.] — К. : Либідь, 1993. — 1993 с.

6. *Криміналістика* : учеб. для вузов / [Герасимов И.Ф., Драпкин Я.Л., Ищенко Е.П. и др.] ; под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Высш. шк., 2000. — 672 с.

УДК 343.132:343.148

С.С. Охріменко, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії з проблем експертно-криміналістичного
забезпечення Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СЛІДЧОГО ЩОДО ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Висвітлено чинники професійної компетентності слідчого щодо призначення судово-психологічних експертиз при розслідуванні кримінальних правопорушень. Проаналізовано повноваження слідчого згідно з кримінальним процесуальним законодавством України.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, слідчий, суб'єкт призначення судово-психологічної експертизи, професійна компетентність, розслідування кримінальних правопорушень, висновок експерта.

Рассмотрены факторы профессиональной компетентности следователя в части назначения судебно-психологических экспертиз при расследовании уголовных правонарушений. Проанализированы полномочия следователя в соответствии с положениями уголовного процессуального законодательства Украины.

The article deals with highlighting of factors of professional competence of investigator on the appointment of forensic psychological examination in the investigation of criminal offenses. Plenary powers of investigator are analyzed in accordance with the operating criminal procedural legislation of Ukraine.

При реформуванні правоохоронної системи України методичні засади здійснення досудового розслідування об'єктивно набувають дедалі більшого значення. Це зумовлено не лише великою значущістю для суспільства проблем протидії злочинності, але й необхідністю удосконалення кримінального процесуального законодавства у сфері діяльності органів досудового розслідування.

На окрему увагу заслуговує організаційно-правове забезпечення питання призначення судово-психологічної експертизи (далі — СПЕ), а отже, і питань, що стосуються правового статусу та професійної компетентності слідчого як суб'єкта призначення СПЕ у кримінальному провадженні, який первинно визначає кваліфікацію суспільно небезпечного діяння та першочергово приймає рішення щодо призначення СПЕ під час розслідування кримінального правопорушення.

Окремі питання, що стосуються аспектів професійної діяльності слідчого, досліджували у своїх працях відомі науковці: Ю.П. Аленін, М.І. Бажанов, В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, В.О. Дубрівний, М.В. Костицький, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, Ю.В. Манаєв, П.І. Мінюков, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, Е.С. Радутна, О.Р. Ратінов, Р.Д. Рахунов, М.І. Сірий, С.М. Смоков, С.М. Стахівський, В.М. Тertiшник, Л.Д. Удалова та інші вчені. Психологічні аспекти теорії призначення та проведення СПЕ вивчали Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, О.В. Землянська, Л.П. Конишева, В.О. Коновалова, Й.А. Кудрявцева, В.Я. Марчак, В.С. Медведєв, В.В. Нагаєв, В.В. Романов, Ф.С. Сафуанов, О.Д. Ситковська та ін. Проте, незважаючи на значущість досліджень фахівців у галузях юриспруденції та юридичної психології, бракує комплексного аналізу професійної компетентності слідчого як суб'єкта призначення СПЕ, що зумовлено не лише недостатнім досвідом їх юридичної практики, але й неопрацьованістю певних організаційно-правових засад з цього напрямку. Отже, дослідження цих питань і становить мету цієї статті.

Призначення експертизи є процесуальною дією, яку виконують слідчий, прокурор, суд і яка може бути ініційована через клопотання потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого або адвоката з дотриманням визначених законом умов. Ця слідча дія потребує спеціальних знань предмета, об'єкта та методик проведення експертиз, підстав та умов їх застосування, можливостей вирішення за їх допомогою певних питань, визначення установи судової експертизи, місця та часу виконання експертиз, збереження об'єктів експертиз та залучення відповідних спеціалістів тощо. Від дотримання процедури призначення експертиз певною мірою залежить їх результативність [1, с. 59; 2, с. 4; 3, с. 12].

Згідно зі статистичними даними провідне місце щодо ініціювання призначення СПЕ посідають органи досудового розслідування, а саме слідчі. Так, за статистикою 2004—2013 років слідчі ініціювали 44,3 % усіх експертиз, суди — 35 % (без урахування сукупності експертних досліджень, які слідчі також часто призначали за окремими видами проваджень) [4; 5]. З огляду на зазначене пріоритетного значення набувають питання чинників професійної компетентності слідчих.

Загалом, розглядаючи професійну діяльність фахівця, деякі науковці виокремлюють поняття професійної компетентності як здатності співробітників виконувати завдання відповідно до певних стандартів. Для розуміння цього поняття слід виділяти два основних напрями тлумачення [6; 7]:

- здатність людини діяти відповідно до встановлених правил і нормативів;
- характеристики особистості, що дозволяють їй досягати відповідних результатів у роботі.

Професійну компетентність слідчого щодо призначення СПЕ у межах кримінальних проваджень слід розуміти як його здатність приймати рішення, виходячи з організаційно-правових засад процесуальної діяльності, а також професійно-психологічних характеристик особистості фахівця.

Розкриваючи змістове навантаження першого напрямку тлумачення професійної компетентності слідчого, варто зауважити, що публічний характер кримінального провадження покладає на слідчого обов'язок виконання завдань, передбачених ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України). Саме тому слідчий, виконуючи завдання кримінального провадження, має уникати у своїй діяльності обвинувальної упередженості та прагнути до захисту особи, суспіль-

ства та держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не зазнала необґрунтованого процесуального примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [8; 9, с. 129].

Отже, законодавець, з одного боку, надає слідчому широкі права та повноваження, а з іншого — покладає на нього багатогранні функціональні обов'язки, встановлені ст. 40 КПК України, зобов'язуючи законно та своєчасно виконувати комплекс процесуальних дій.

Відповідно до зазначених норм слідчий уповноважений [8]:

– починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК України;

– проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, встановлених КПК України;

– доручати проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам;

– звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій;

– повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру;

– за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження;

– приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК України, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених ст. 284 КПК України;

– здійснювати інші повноваження, передбачені КПК України.

Як бачимо, згідно з новим законодавством слідчі, здійснюючи досудове розслідування кримінальних правопорушень, можуть проводити як слідчі (розшукові) дії, так і негласні слідчі (розшукові) дії, тоді як раніше розшукові та негласні розшукові дії (заходи) належали до виключної компетенції працівників оперативних підрозділів, у тому числі і за дорученням слідчих. Заслугує на увагу також законодавча норма щодо здійснення інших повноважень, що може створювати певні непорозуміння в організації взаємодії слідчих з іншими службами та підрозділами.

Цілеспрямованості при збиранні слідчим доказів і здійсненні доказування за кримінальними провадженнями надало визначення обставин, які належить обов'язково доказувати (ст. 91 КПК України). Загалом обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, отримали в теорії доказів назву загального предмета доказування (зокрема обставини загального предмета доказування конкретизовано законодавцем у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (ст. 485 КПК України) [10, с. 734]). Отже, з набранням чинності КПК України діяльність слідчого з розслідування кримінальних правопорушень стала більш визначеною і цілеспрямованою, у тому числі й стосовно використання спеціальних знань, зокрема й призначення СПЕ.

Водночас попри певні сприятливі організаційно-правові чинники у практичній діяльності розслідування правопорушень часто-густо трапляються певні суперечності, зокрема щодо процесуальної самостійності слідчих у прийнятті рішень стосовно призначення експертиз (у тому числі СПЕ). З одного боку, слідчі мають достатні повноваження для прийняття процесуальних рішень під час розслідування кримінальних правопорушень, для визначення спрямування розслідування, вибору процесуальних засобів встановлення істини тощо. Водночас поширеними є випадки попереднього обговорення та погодження слідчим певних рішень з іншими учасниками кримінального процесу. Так, згідно з результатами проведених емпіричних досліджень із цієї проблематики приблизно 40 % слідчих при прийнятті процесуальних рішень не можуть реалізувати свої права у повному обсязі [11; 12]. При цьому в їх процесуальну діяльність найчастіше втручаються прокурор (63 %), керівник органу досудового розслідування (48,4 %), суддя (11,5 %). Непоодинокими є випадки надання слідчим усних вказівок, які вони, хоча і не згодні, змушені виконувати (63 %).

Зазначене свідчить про певну бюрократичну забарвленість у механізмі прийняття слідчим рішень, що може заважати послідовному вирішенню завдань кримінального провадження попри те, що призначення експертиз, у тому числі й СПЕ, перебуває в його одноосібній (без погоджень прокурора та суду) компетенції. Тому слідчі висловлюються за зміцнення процесуальної незалежності шляхом зменшення повноважень окремих учасників кримінального процесу: прокурора (40 %), керівника органу досудового розслідування (30 %), інших (27,7 %). З аналогічних міркувань переважна більшість слідчих (приблизно 85 %) вважає за доцільне розширити їх повноваження насамперед щодо прийняття процесуальних рішень і самостійного проведення слідчих (розшукових) дій.

Удосконалення потребують організаційно-правові засади професійної діяльності слідчих щодо:

- процесуального статусу слідчого стосовно самостійного призначення судових експертиз (у тому числі СПЕ);
- нормативно-правового урегулювання вимог обов'язкового призначення СПЕ за певними напрямками з подальшим долученням їх висновків до матеріалів кримінального провадження;
- розроблення методичних рекомендацій з визначенням алгоритму типових дій щодо порядку призначення СПЕ тощо.

Організаційно-психологічний аспект роботи слідчого є найменш дослідженою сферою його професійної діяльності, яка багато в чому ускладнює вирішення проблем її наукового забезпечення. Одночасно з професійним добром і кваліфікованою підготовкою слідчих мають місце проблеми, пов'язані з формуванням таких значущих якостей:

- швидка орієнтація при вирішенні інтелектуальних завдань;
- належна оперативність при реалізації планування роботи в межах певного кримінального провадження;
- здатність чинити опір впливу на особистість несприятливих умов службової діяльності.

Слід пам'ятати, що саме слідчий є тією особою, яка повинна мати достатній обсяг фахово орієнтованих знань, необхідних професійно значущих якостей і власти-

востей, а також належний досвід слідчої роботи (приблизно 30 % слідчих взагалі не мають досвіду призначення СПЕ) [13, с. 83].

Проте нині спостерігається прогресуюча тенденція до відносного «омолодження» колективів слідчих органів досудового розслідування поліції, що, на думку деяких науковців, здатне викликати сумніви щодо перспектив якісного проведення досудового розслідування: слідчі віком до 25 років становлять 26,1 %, віком від 25 до 30 років — 32,7 %, віком від 31 до 35 років — 20,5 %, віком від 36 до 40 років — 11,9 %, віком старші за 40 років — 8,8 % тощо [13, с. 84; 14, с. 136].

Схожою є ситуація щодо стажу роботи у слідчих підрозділах: до 1 року працюють 33,8 % слідчих, від 1 до 3 років — 28,7 %, від 3 до 5 років — 16,1 %, від 5 до 10 років — 12,2 %, понад 10 років — 9,2 %.

Тобто згідно з наведеними показниками в органах досудового розслідування поліції на посадах слідчих працюють здебільшого молоді фахівці з досвідом роботи до трьох років, що, безумовно, може позначитися на прийнятті рішень щодо призначення судових експертиз, у тому числі СПЕ.

Водночас згідно з п. 17 ст. 3 КПК України слідчий є службовою особою органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, що уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень [8]. Тобто окреслені законодавцем вимоги до слідчого свідчать про те, що його діяльність за професійним і психологічним змістом є доволі складною — вона належить до професій типу «людина-людина», класу дослідницько-гностичних, є емоційно-насиченою, містить у собі виражені компоненти підвищеної відповідальності та професійного ризику. Типовий слідчий сьогодні — це фахівець, що перебуває на етапі адаптації щодо свого професійного становлення. Переважна більшість таких фахівців — випускники відомчих навчальних закладів системи МВС України у віці, що належить за загальноприйнятою віковою періодизацією до віку ранньої дорослості, який сам по собі є психологічно напруженим та емоційно насиченим етапом соціалізації і жодним чином не сприяє самостійному та прискореному формуванню професійної компетентності. Крім цього, значна плінність кадрового потенціалу слідчих органів досудового розслідування поліції, що спостерігається на сьогодні, також не сприяє більш якісному напрацюванню професійно значущих знань та умінь у межах практики призначення СПЕ.

Найсуттєвішими соціально-психологічними чинниками, що впливають на професійну діяльність сучасних слідчих, можуть бути: рівень процесуальної відповідальності, мотиваційні аспекти діяльності, інтенсивні стосунки з колегами (працівниками інших підрозділів), індивідуальний чи колективний характер праці, переважання певних дій (інтелектуальних, комунікативних тощо), а також недоліки роботи у зв'язку з несвоєчасним і неповним інформаційним забезпеченням. Ці чинники загалом свідчать про необхідність приділення уваги професійно-психологічним характеристикам слідчих, у тому числі й під час прийняття рішення щодо призначення СПЕ у межах кримінальних проваджень.

Зрозуміло, що в основі провадження кожної конкретної слідчої (розшукової) дії лежать, крім правових підстав, урегульованих чинним законодавством, ще й

професійні знання її суб'єктів, враховуючи ті, що знаходяться на перетині спеціальних оперативно-тактичних, кримінально-правових, криміналістичних, соціально-психологічних, управлінських й інших галузей. Це позначається на процесуальних взаємовідносинах учасників кримінального провадження. Наприклад, сучасна юридична практика слідчих органів досудового розслідування поліції свідчить, що в процесі здійснення інформаційно-комунікативної взаємодії з іншими її учасниками (зокрема експертом) є потреба в ретельному врахуванні всіх обставин кримінального провадження та вдалому використанні знань міждисциплінарного характеру. Отже, підготовка до призначення СПЕ потребує належного узагальнення цільової інформації, що, по суті, створює передумови для надання компетентному фахівцю-психологу чи іншим спеціалістам необхідних відомостей.

Така взаємодія може відбуватися, у тому числі й у вигляді усних консультацій. Як справедливо зазначають окремі вчені, зміст таких консультацій здатен охоплювати: питання щодо можливостей психологічної експертизи для встановлення істини у межах кримінального провадження; формулювання запитань, які слід викласти у постанові про призначення експертизи; обрання виду експертизи з урахуванням питань, необхідних для вирішення завдань досудового розслідування, у деяких випадках — щодо доцільності призначення СПЕ [15, с. 179]. Звідси пріоритетного значення набувають ініціативна позиція та професійна обізнаність слідчого у межах найбільш складних категорій проваджень з питань предмета експертного дослідження.

Отже, розглянуті у статті окремі проблемні питання професійної компетентності слідчих як суб'єктів призначення СПЕ здебільшого пов'язані з недостатнім рівнем професійно-психологічної підготовки слідчих органів досудового розслідування до кваліфікованого виконання своїх службових завдань, що значною мірою є наслідком недостатньої уваги до проблемних аспектів організаційно-правових, функціональних, криміналістичних, психологічних засад провадження їх процесуальної діяльності.

Слідчий повинен мати чітке уявлення про форми використання спеціальних знань, володіти комплексом професійно значущих якостей і властивостей, які в сукупності здатні допомогти йому прийняти самостійне рішення щодо доцільності призначення СПЕ в кожному конкретному випадку досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Список використаної літератури

1. *Експертизи в судовій практиці* : навч. посіб. / [Гончаренко В.Г., Бергер В.Є., Булига Л.П. та ін.]. — К. : Либідь, 1993. — 197 с.
2. *Слідча практика. Організаційно-процесуальні проблеми взаємодії слідчого та експерта при призначенні судових експертиз* / [уклад. С.В. Кишенько]. — К. : РВВ МВС України, 2004. — 172 с.
3. *Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе* : науч.-практ. пособие / Ф.С. Сафуанов. — М. : Смысл, 1998. — 192 с.
4. *Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 році (за даними судової статистики)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/>.
5. *Міністерство юстиції України* : офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/9329>.

6. *Кадемія М.Ю.* Формування професійної компетенції майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / М.Ю. Кадемія // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. — 2012. — № 32. — С. 32—39. — Режим доступу : <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/2012/32/>.

7. *Мачинська Н.І.* Психологічна компетентність — необхідна складова професійної компетентності майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / Н.І. Мачинська // Інженерні та освітні технології в електротехнічних і комп'ютерних системах. — 2013. — № 1. — С. 123—128. — Режим доступу : <http://eetecs.kdu.edu.ua>.

8. *Кримінальний* процесуальний кодекс України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

9. *Кримінальний процес* : підручник / [Грошовий Ю.М., Тацій В.Я., Туманянц А.Р. та ін.] ; за ред. Тація В.Я., Грошового Ю.М., Капліної О.В., Шило О.Г. — Харків : Право, 2013. — 824 с.

10. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : наук.-практ. коментар / [за ред. Гончаренка В.Г., Нора В.Т., Шумила М.Є.]. — Харків : Право, 2012. — 844 с.

11. *Бахин В.П.* Матеріали к изучению практики борьбы с преступностью / В.П. Бахин, Н.С. Карпов. — К. : Изд-во Семенко Сергея, 2007. — 489 с.

12. *Охріменко С.С.* Гарантії правового захисту процесуальної самостійності та незалежності слідчого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С.С. Охріменко. — К., 2007. — 16 с.

13. *Лузанова А.А.* Процессуальные возможности следователя при назначении судебно-психологических экспертиз: взгляд на проблему / А.А. Лузанова // Психопедагогика в правоохранительных органах. — 2013. — № 4 (55). — С. 82—86.

14. *Юридична психологія* : підручник / [Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.] ; за заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. — К. : КНТ, 2007. — 360 с.

15. *Охріменко І.М.* Психолого-правові особливості судово-експертної діяльності фахівця-психолога / І.М. Охріменко, Г.О. Лузанова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». — 2014. — Вип. 3. — Т. 3. — С. 177—182.

УДК 343.622:343.914

А.О. Антощук, кандидат юридичних наук,
викладач кафедри криміналістики та судової
медицини Національної академії внутрішніх справ

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІДОЗРЮВАНОЇ У ВБИВСТВІ НОВОНАРОДЖЕНОЇ ДИТИНИ

Розглянуто необхідність призначення та проведення психолого-психіатричної експертизи особи, яку підозрюють у вбивстві новонародженої дитини, акцентовано увагу на законодавчому регулюванні цього питання. Запропоновано перелік питань, які обов'язково слід поставити експерту для подальшої реалізації завдання кримінального провадження.

Ключові слова: психолого-психіатрична експертиза, новонароджена дитина, вбивство матір'ю, належна правова процедура.

Рассмотрена необходимость назначения и проведения психолого-психиатрической экспертизы лица, подозреваемого в убийстве новорожденного ребенка, акцентировано внимание на законодательном регулировании данного вопроса. Предложен перечень вопросов, которые необходимо поставить эксперту для дальнейшей реализации задачи уголовного производства.

The article discusses the need and use of the psychological-psychiatric examination of the suspect in the murder of a newborn baby. The attention is focused on the legislative regulation of this issue and proposed a range of issues that need to be put before the expert for the further implementation of the objectives of criminal proceedings.

Одним із завдань кримінального провадження згідно зі ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України) є застосування до кожного учасника кримінального провадження належної правової процедури [1]. Велику роль у визначенні належної правової процедури відіграють експертизи як одна з найважливіших форм застосування спеціальних знань.

Загалом проблему застосування спеціальних знань під час розслідування злочинів досліджували вчені-криміналісти В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Т.В. Варфоломеева, Н.Т. Ведерников, В.Ф. Глазирін, А.В. Дулов, А.В. Іщенко, Ю.М. Гошевий, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, В.Т. Нор, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, В.В. Тищенко, В.Ю. Шепітько та ін. Однак питання застосування спеціальних знань у вигляді проведення психолого-психіатричної експертизи, у тому числі стосовно особи, яку підозрюють у вбивстві новонародженої дитини, досліджено не повною мірою, що і становить мету цієї статті.

Особливого значення у цьому контексті набуває висновок експерта як резуль-

тат проведення спеціальних досліджень з використанням знань, що виходять за межі повсякденних, який є не лише джерелом доказів у кримінальному провадженні (згідно зі ст. 84 КПК України), а й таким, що впливає на подальшу правову процедуру.

Слідчий чи прокурор мають звернутися до експерта для проведення експертизи згідно з частиною другою ст. 242 КПК України з метою:

- встановлення причини смерті;
- встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- визначення психічного стану підозрюваної особи за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності, обмеженої осудності;
- встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 Кримінального кодексу України (далі — КК України) [1].

У випадку вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини слідчий чи прокурор, вирішуючи питання щодо доцільності призначення психолого-психіатричної експертизи стосовно неї, має також враховувати положення Постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», в якій зазначено, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини слід кваліфікувати за ст. 117 КК України, якщо воно вчинене під час пологів або відразу після них (п. 8, 21) [2]. Тобто врахування особливого психофізичного стану суб'єкта злочину у цьому випадку не є обов'язковим; питання вирішують в кожному випадку вчинення такого злочину окремо. Разом з тим, звичайно, психофізичний стан матері в такій ситуації не можна ігнорувати. Багато науковців слушно вважають, що саме наявність особливого психофізичного стану матері, який встановлюють за допомогою психолого-психіатричної експертизи, і є підставою для пом'якшення відповідальності за вчинення злочину [3, с. 54], а отже, визначення такого стану потрібне в усіх випадках з метою дотримання завдання кримінального провадження.

Загалом психолого-психіатричну експертизу підозрюваного призначають у випадку, коли є підстави вважати, що вона страждає на психічне захворювання і в момент вчинення злочину (йдеться саме про момент вчинення злочину, а не про захворювання під час досудового слідства або симулювання психічного захворювання) не могла усвідомлювати свої дії та керувати ними [4, с. 50—53].

Комплексного експертного психолого-психіатричного дослідження потребує також стан алкогольного сп'яніння, що важливо для визначення суб'єктивного боку складу злочину (вини, мети, мотиву) [5, с. 203].

Безпосередніми підставами для призначення психолого-психіатричної експертизи є:

- невідповідність встановлених мотивів злочину тяжкості вчинку;
- наявність особливостей поведінки підозрюваного, що свідчать про вкрай велику неврівноваженість, емоційність, агресивність;
- відставання рівня психологічного розвитку від вікової норми;
- перенесені або наявні психічні захворювання тощо [6, с. 18].

Перед призначенням такої експертизи слідчому доцільно провести попередню консультацію з відповідними фахівцями за стандартами судово-психіатричних досліджень особи.

Згідно із законодавством судово-психіатричні експертизи проводять в Українському науково-дослідному інституті соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України, центрах судово-психіатричних експертиз, відділеннях (амбулаторних, стаціонарних) експертиз, які є структурними підрозділами психоневрологічних (психіатричних) лікарень, психоневрологічних диспансерів. Зазначені заклади охорони здоров'я виконують функції судово-експертних установ або підрозділів [7].

Теоретичною основою судово-психологічної експертизи є встановлення закономірностей психічного розвитку особистості та психічної саморегуляції. При цьому дослідження так званих пограничних станів (олігофренія, інфантилізм, акцентуації характеру, психопатія) проводять у межах комплексної психолого-психіатричної експертизи. Для дослідження впливу соматичних (тілесних) захворювань на психічний стан індивіда призначають комплексну медико-психологічну експертизу [5, с. 182—183].

Доцільність призначення комплексних психолого-психіатричних експертиз зумовлена потребою вирішення експертами суміжних з психологією та психіатрією питань. Такі експертизи дозволяють найповніше оцінити ступінь і глибину психічного розладу підозрюваної жінки. При цьому компетенція психіатра поширюється на розкриття і кваліфікацію аномальних, патологічних особливостей особистості, а компетенція психолога — на визначення структури особистісних особливостей обстежуваної особи (як тих, що не виходять за межі норми, так і тих, що складаються в картину особистісної дисгармонії); аналіз конфліктної ситуації, мотивів поведінки її учасників; визначення характеру емоційної реакції, ступеня її інтенсивності; вплив на поведінку обстежуваної особи під час здійснення вбивства.

Отже, комплексна психолого-психіатрична експертиза як найефективніша процесуальна форма реалізації загальнонаукового підходу до експертного дослідження заснована на інтегративному використанні наукових і методичних можливостей судово-психологічної і судово-психіатричної експертизи.

На думку судово-медичних експертів, матері, що зважаються на вбивство своєї новонародженої дитини, безперечно, мають певні психічні відхилення (інстинкт самозбереження у них розвинений більше ніж інстинкт материнства), проте визнати їх неосудними, як правило, не можна. Побічно цю точку зору підтверджено тим, що на кількість виявлених трупів дітей не впливають так звані сезонні загострення (весна, осінь) у психічно неврівноважених людей, хоча реально можна було б припустити, що в ці періоди кількість виявлених трупів дітей має збільшуватися.

Як свідчать результати досліджень, притаманні жінкам нестійкі психічні процеси, а саме: підвищена емоційність, вразливість, лабільність нервової системи тощо, які впливають на мотивацію вчинених ними дітовбивств, — значно посилюються у процесі пологів.

Зрозуміло, що за наявності сумнівів у психологічній повноцінності підозрюваної у вбивстві новонародженої дитини жінки без судової психолого-психіатричної експертизи не обійтися. Підставами для таких сумнівів можуть стати показання свідків про дивну поведінку підозрюваної, жорстокість вбивства і пов'язані з ним дії.

Отже, основними завданнями психолого-психологічної експертизи є:

– встановлення у підозрюваній в момент здійснення вбивства стану, здатного впливати на її свідомість і діяльність (чи не перебувала у стані фізіологічного афекту? в якому стані була безпосередньо перед вбивством новонародженої дитини? як її стан впливав на здатність розуміти ситуацію, усвідомлювати значення своїх дій і контролювати їх?);

– встановлення психічного захворювання або тимчасового хворобливого стану підозрюваній в момент вбивства та її здатності керувати своїми діями.

Як видно, вирішення зазначених завдань безпосередньо стосується розслідування вбивства новонародженої дитини.

Виокремлення у кримінальному законодавстві вбивства новонародженої дитини в окреме положення суттєво підвищує роль висновків психолого-психіатричних експертиз. У цьому контексті правильно поставлені експертам запитання заздалегідь закладають основу для повних відповідей на них, що дозволять прийняти правильне рішення і застосувати належну правову процедуру. Зокрема, у постанові слідчого на призначення такої експертизи доцільно сформулювати такі запитання (у загальному вигляді).

Чи страждала підозрювана під час інкримінованого їй діяння на психічний розлад?

Чи була підозрювана під час інкримінованого їй діяння у стані емоційної напруженості, спричиненої психотравмуючою ситуацією, і чи вплинула вона суттєво на її свідомість і поведінку?

Чи могла підозрювана під час вчинення інкримінованого їй діяння усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, і якщо могла, то чи повною мірою?

Чи потребує підозрювана за своїм психічним станом застосування заходів медичного характеру?

Безперечно, зазначене коло запитань не є вичерпним, але вони слугують орієнтиром для слідчого під час призначення таких експертиз.

Отже, призначення та проведення судової психолого-психіатричної експертизи під час розслідування вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини є обов'язковою умовою кваліфікованого провадження. Висновок зазначеної експертизи допоможе слідчому у застосуванні належної правової процедури.

Список використаної літератури

1. *Кримінальний* процесуальний кодекс України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

2. *Постанова* Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — №1 (35). — С. 37—42.

3. *Науково-практичний* коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / [за заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка]. — К. : Форум, 2001. — 942 с.

4. *Мухин Г.Н.* О взаимодействии следователей со специалистами при расследовании общественно-опасных деяний лиц с психическими аномалиями / Г.Н. Мухин // Судебно-медицинская экспертиза. — 1991. — № 4. — С. 50—53.

5. *Еникеев М.Л.* Юридическая психология: учебник / М.Л. Еникеев. — М. : НОРМА, 2001. — 517 с.

6. *Нор В.Т.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе : учеб. пособ. / В.Т. Нор, М.В. Костицкий. — К. : Вища школа, 1985. — 54 с.

7. *Порядок* проведення стаціонарної судово-психіатричної експертизи в психіатричних закладах осіб, які утримуються під вартою, затверджений наказом МОЗ України від 08.10.2001 № 397 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0219-02>.

УДК 340.1

Н.П. Костюк, старший викладач кафедри психології, соціології та права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Д.С. Степанець, заступник завідувача лабораторії досліджень у сфері інформаційних технологій — завідувач відділу комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Досліджено вплив сучасних інформаційних технологій на правозастосовний процес, основні напрями розвитку системи інформаційного забезпечення процесу застосування норм права, а також питання організації та створення автоматизованих систем управлінського призначення.

Ключові слова: інформаційні технології, правозастосовний процес, автоматизовані системи управління, автоматизовані інформаційні системи, автоматизовані інформаційно-пошукові системи, експертні системи, правозастосовна електронна експертна система.

Исследовано влияние современных информационных технологий на правоприменительный процесс, основные направления развития системы информационного обеспечения процесса применения норм права, а также вопросы организации и создания автоматизированных систем управленческого назначения.

This article examines the impact of modern information technologies on law enforcement process, as well as the main directions of development of system of information support of process of law, organization and creation of automated systems of management appointments.

Сьогодні неможливо уявити ефективну роботу правозастосовних органів без інформатизації як сукупності взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян і суспільства (зрозуміло, і правозастосовних органів) на основі розвитку та використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки. Величезний обсяг статистичної, аналітичної, довідкової інформації, яку використовують у своїй діяльності органи виконавчої влади, судові органи, прокуратура, органи внутрішніх справ, нотаріальні та адвокатські контори, юридичні офіси тощо, немож-

ливо обробити без застосування як універсального, так і спеціального програмного забезпечення. Темпи, з якими нові інформаційні технології нині створюються та впроваджуються в практичну діяльність, настільки високі, що навіть фахівці у галузі інформаційних комп'ютерних технологій іноді не встигають оцінити масштаби та глибину змін, що відбуваються. Проте кінцеві результати загальної роботи правозастосовувача залежать від здатності кожного співробітника вирішувати завдання професійної інформаційної діяльності.

Питанням комп'ютеризації та інформатизації правотворчої, правоохоронної, правозастосовної, правоосвітньої діяльності присвятили праці В.А. Бакулін, А.К. Баранов, К.І. Беляков, В.В. Бірюков, Л.В. Богданов, В.М. Брижко, Ф.П. Васильєв, М.С. Вертузаєв, В.Д. Гавловський, О.М. Гальченко, І.В. Горошко, В.П. Горшков, М.П. Дубінін, К.Є. Зінченко, Л.Ю. Ісмаїлов, Р.А. Калюжний, А.Н. Караханьян, А.М. Карацюба, В.Ю. Карпичов, Б.В. Кисельов, Ю.А. Клімашевська, М.М. Коваленко, Ю.А. Кравченко, А.В. Лукашук, Ю.В. Олішук, І.В. Мартиненко, В.А. Мінаєв, А.Я. Мінін, Ф.Ю. Півень, В.А. Плугатарь, А.П. Полежаєв, М.С. Польовий, Ю.В. Попов, Ю.Г. Просвірін, В.А. Саницький, В.Ф. Севастьянов, М.Я. Сегай, С.С. Сливка, В.М. Смаглюк, А.І. Смірнов, О.Д. Соколов, В.С. Стефанюк, О.М. Тебякін, В.І. Ткаченко, А.В. Ткачов, Н.Б. Толоч, В.Г. Хахановський, І.І. Хохлов, С.І. Цветков, В.С. Цимбалюк, В.М. Черевик, М.Я. Швець, інші українські та російські вчені [2, с. 3].

Проте, як свідчать результати аналізу наукових праць, питання формування інформаційної компетентності та підвищення рівня знань інформаційних технологій досліджено не повною мірою. Недостатньо розробленими залишаються методологія та методика підвищення інформаційної компетентності правозастосовувачів, а також питання щодо напрямів розвитку системи інформаційного забезпечення процесу застосування норм права.

Правозастосування є динамічним елементом правової системи, який в умовах реформування законодавчої бази набуває виняткової соціально-політичної важливості [3, с. 12]. Проблема удосконалення правозастосування може бути вирішена за умови використання комплексного методологічного підходу, а саме здобутків філософії права, логіки, лінгвістики, інженерної психології, інформатики та інших наукових дисциплін з метою генерування та аналізу напрямів інтенсифікації правозастосовного процесу.

Ключова роль у правовому забезпеченні інформатизації управління соціальними системами належить регулятивній, інформаційно-рекомендованій, організаційній, охоронній і захисній функціям, які становлять техніко-юридичний аспект цього забезпечення і є засобом підтримання використання досягнень науки і техніки у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення управління соціальними системами. Широке застосування цих функцій у правовому забезпеченні свідчить про розширення галузей правозастосування, що відбуваються завдяки інформатизації.

На особливу увагу заслуговує і функція організації соціального управління в такій підгалузі суспільних інформаційних відносин, як наука. Ця інституція суспільних інформаційних відносин тісно пов'язана з іншими сферами соціального буття: охороною навколишнього середовища (екологічною безпекою), життя та здоров'я людей (особистою безпекою), громадського порядку і безпеки, безпеки держави, міжнародного правопорядку (миру, безпеки людства). Ці функції держава реалізує

через правове регулювання управління науково-технічними процесами, їх стандартизацію, метрологію шляхом формування і реалізації державної науково-технічної політики.

Підвищення ролі права та розширення сфер правозастосування зумовлено потребою у суттєвому вдосконаленні чинної структури державних органів і системи зв'язків між ними, впорядковуванні потоків та обсягів інформації тощо. Розробка автоматизованих (комп'ютерних) інформаційних систем управлінського призначення має враховувати перелік функцій управління органу правозастосування, завдання та функції кожного його структурного підрозділу. При цьому слід встановити, які керівні дії можна і потрібно автоматизувати, а які ні.

Без створення попередньої організаційно-правової моделі управлінських відносин використання досягнень інформатики не може бути ефективним, а отже, визначальним є не лише технічний бік процесу розробки автоматизованих (комп'ютерних) інформаційних систем управлінського призначення, а й організаційно-правовий, який у підсумку має визначати економічний ефект інформатизації певного органу управління соціальною системою. Перелік питань, які розв'язують у процесі організації автоматизації управлінської діяльності, підтверджує цю тезу [4, с. 75—77].

Під час формування концепції інформатизації певного органу правозастосування слід враховувати такі чинники:

- ступінь централізації та децентралізації функцій;
- обґрунтування кількості структурних підрозділів;
- типові структури і типові штати;
- необхідну кількість співробітників.

Для управлінського персоналу органу правозастосування залежно від специфіки функцій, обсягу та складності робіт визначають такі чинники:

- можливість автоматизації окремих функцій органу правозастосування;
- загальний порядок збору, опрацювання, зберігання та видачі інформації;
- розподіл інформаційних потоків за рівнями керівництва з урахуванням кількості працівників, їхньої кваліфікації;
- наявність типових і ситуаційних алгоритмів і можливості наявних комп'ютерних програм, їх систем, пакетів (software), засобів обчислювальної техніки (hardware), які дають змогу виконати автоматизований аналіз інформації.

При цьому розробляють порядок узгодження, візування, затвердження документів, потрібний для ухвалення управлінських рішень.

Зрозуміло, що необхідною умовою розв'язання завдань є використання правових засобів. В організаційно-правовому аспекті за допомогою права та правового регулювання закріплюють систему органів управління, порядок їх створення, їх функції (цілі), завдання, компетенцію. Умови інформатизації управління також потребують чіткої класифікації прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів правовідносин, встановлення санкцій за їх порушення. В основу правової регламентації має бути покладено принципи, норми і положення, визначені Конституцією України та іншими законодавчими актами [4, с. 80].

Як свідчить досвід інформатизації, суттєві зміни у правовому забезпеченні системи управління відбуваються тоді, коли фахівці у галузі права, інформатики і теорії управління соціальними системами спільно розв'язують проблему правового

регулювання інформатизації на принципах демократизму, відкритості та пошуку консенсусу.

Виробничий характер діяльності більшості ланок, пов'язаних із забезпеченням різних стадій інформатизації, зумовлює необхідність виокремлення у системі державного управління напряму державної політики з інформатизації. З проголошенням незалежності України такий напрям було визначено. Для реалізації державної політики у сфері інформатизації створено державний орган при Президенті України — Національне агентство з питань інформатизації. У подальшому цей орган було трансформовано в Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України (Держінформнауки України) [1, с. 1—2], на базі якого у 2014 році утворено Державну службу з питань електронного урядування — центральний орган виконавчої влади щодо реалізації політики у сфері електронного управління, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України — Міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства.

О.В. Павлишин визначає такі напрями удосконалення правозастосування:

- усунення прогалин у праві та юридичних колізій;
- систематизація нормативно-правових актів;
- загальне тлумачення норм права;
- нормативне закріплення ініціатив, спрямованих на підвищення ефективності правозастосування;
- покращення взаємодії відповідних державних органів, служб, посадових осіб, забезпечення належного контролю за їхньою діяльністю;
- вироблення рекомендацій з ефективної організації праці суб'єктів правозастосування;
- логіко-функціональний аналіз, формалізація та алгоритмізація застосування права, інформатизація правозастосовного процесу тощо.

Зазначені напрями він групує у кілька умовних блоків, які відображають своєрідні «вектори впливу» на правову реальність: нормативно-правовий, організаційний, матеріально-технічний, просвітницький.

Напрями удосконалення правозастосування, які належать до організаційного і створюють необхідні передумови для часткової автоматизації правозастосовного процесу (удосконалення юридичного діловодства, вироблення рекомендацій з ефективної організації праці правозастосовників, логіко-функціональний аналіз, формалізація правозастосування), автор вважає найраціональнішими та найперспективнішими, оскільки вони спрямовані на досягнення продуктивних змін у роботі правозастосовника за оптимальних витрат.

Крім того, у своєму дисертаційному дослідженні О.В. Павлишин слушно пропонує створити правозастосовну електронну експертну систему (далі — ПЕЕС) на основі продукційної моделі з надання знань зі зворотними висновками. Спонукальними чинниками до розробки ПЕЕС, на думку автора, є:

- формалізація знань експертів у юриспруденції;
- підвищення якості рішень суб'єктів правозастосування та автоматизація рутинної частини їхньої діяльності;
- удосконалення законодавства, виявлення у ньому прогалин і прихованих суперечностей.

Основними завданнями ПЕЕС є:

- кримінально-правова кваліфікація діяння на основі введених користувачем фактичних даних;
- багаторівневий швидкий пошук необхідних документів у нормативно-правовій базі;
- реалізація системи семантичних зв'язків між елементами правової інформації на основі інтерактивного тлумачного словника юридичних термінів.

До команди розробників ПЕЕС, на думку автора, слід залучити експертів у відповідній галузі (працівників органів слідства, прокуратури, суду, спеціалістів з теорії права, кримінального права і процесу), фахівців у галузі символічної логіки та інженерії знань, програмістів, дизайнерів, тестерів [2, с. 150—16].

Нині для підтримання нормотворчого процесу в Україні у складі системи інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності (далі — CIA3) функціонують бази даних правової інформації, орієнтованої на забезпечення правовою інформацією широкого кола користувачів за допомогою інформаційно-пошукових систем («Право», «Законодавство», «Закони та підзаконні акти України в Інтернеті»), а також низка функціональних і забезпечувальних підсистем («Законопроект», «Рада» тощо). Підключення окремих підсистем CIA3 (наприклад, «Законодавство») до міжнародної мережі Інтернет дає змогу користувачам в Україні та за її межами не лише ознайомлюватися з нормативно-правовими актами України, а й брати участь у формуванні та використанні світової електронної мережі правової інформації (Global Legal Information Network), мати доступ до інших світових інформаційних ресурсів, проводити порівняльний аналіз національних нормативно-правових актів і нормативно-правових актів інших країн, використовуючи закордонний досвід для гармонізації нормативно-правової бази з міжнародним правом [4, с. 78].

Дослідження питання інформатизації процесу правозастосування потребує більш ґрунтовного визначення таких важливих його складових, як інформаційні технології та автоматизовані інформаційні системи.

Інформаційні технології — це система операцій з накопичення, зберігання, обробки та передачі інформації, які здійснюються за допомогою спеціальних каналів зв'язку з використанням комп'ютерної техніки [5, с. 48].

Автоматизованими інформаційними системами (далі — АІС) або банками даних називають сукупність структурованих певним чином баз даних, а також апаратно-програмних засобів, що дозволяють зберігати ці дані та маніпулювати ними. АІС, які правоохоронні органи використовують у своїй діяльності, за призначенням поділяють на:

- АІС, призначені для збору та обробки обліково-реєстраційної та статистичної інформації;
- АІС оперативного призначення;
- АІС, які використовують у слідчій роботі;
- АІС криміналістичного призначення;
- АІС, які використовують в експертній діяльності;
- АІС управлінського призначення тощо.

За рівнем складності обробки інформації (технічної, обчислювальної, аналітичної, логічної), яку використовують, зазначені АІС класифікують так:

- автоматизовані інформаційно-довідкові системи (далі — АІДС);
- автоматизовані інформаційно-пошукові системи (далі — АІПС);
- автоматизовані системи обробки даних (далі — АСОД);
- автоматизовані робочі місця (далі — АРМ);
- автоматизовані системи управління (далі — АСУ);
- експертні системи (далі — ЕС), експертно-консультуючі системи та системи підтримання ухвалення рішень.

АІДС забезпечують користувача інформацією довідкового характеру. В інтерактивному режимі АІДС дозволяють вводити, систематизувати, зберігати та видавати за запитом користувачів потрібні відомості без будь-яких складних перетворень даних.

АІПС дають змогу відбирати та виводити інформацію за умовами, які містять запити.

АСОД дозволяють вирішувати завдання, що мають чітку структуру, за наявності вхідних даних, алгоритмів і стандартних процедур обробки. Ці системи використовують для автоматизації повсякденних дій управлінського персоналу, що часто повторюються.

АРМ є основним середовищем інформаційно-технічної автоматизації професійної діяльності. Це індивідуальний комплекс технічних засобів і програмного забезпечення, який дозволяє максимально автоматизувати роботу фахівців певного підрозділу. До складу АРМ загалом входять персональний комп'ютер, принтер, сканер, ксерокс, графічний пристрій та інші технічні засоби, а також пакети прикладних програм загального призначення (текстових процесорів, електронних таблиць, графічних програм) і спеціального програмного забезпечення. Існує три типи АРМ:

- індивідуального користування;
- групового користування;
- користування в мережі.

Робота на АРМ не потребує від співробітника досконалих знань у галузі інформатики (операційні системи, прикладне програмне забезпечення). Його основним завданням є вміння розбиратися у своїй предметній галузі.

АСУ — це комплекси технічних і програмних засобів, за допомогою яких можна автоматизувати управління різними об'єктами. Основна функція АСУ — забезпечення керівництва інформацією. Зазвичай АСУ є сукупністю різних АРМ, які пов'язані між собою.

ЕС (експертні системи) — це спеціальні програми, які у процесі вирішення проблемних ситуацій здатні частково замінювати фахівця-експерта. Вони ґрунтуються на алгоритмах штучного інтелекту і використовують інформацію, отриману від фахівців у певній галузі. Спираючись на спеціалізовану базу даних і використовуючи певний набір правил і механізмів виведення інформації на основі наявних фактів, такі системи дозволяють розпізнавати ситуації, ставити діагнози, пропонувати варіанти вирішення проблем і давати рекомендації з вибору дій [6, с. 28—39].

Основними напрямками розвитку системи інформаційного забезпечення процесу застосування норм права є:

- упродовження єдиної політики інформаційного забезпечення;
- створення багатоцільових інформаційних систем діяльності органів виконавчої влади;

- оснащення інформаційних підрозділів сучасною потужною комп'ютерною технікою;
- створення умов для ефективного функціонування інформаційних обліків, забезпечення їх повноти, актуальності та безпеки;
- розбудова інформаційної мережі;
- удосконалення організаційно-кадрового забезпечення інформаційних підрозділів;
- поширення мережі комп'ютерних робочих місць користувачів інформаційних систем;
- подальша комп'ютеризація інформаційних обліків;
- упровадження сучасних інформаційних технологій.

Отже, як свідчать результати дослідження проблеми інформатизації процесу правозастосування, сьогодні в Україні відбувається процес створення правової бази для розвитку інформаційного суспільства та сфери інформатизації, що позитивно вплине на удосконалення форм і методів управління системами інформаційного забезпечення, на централізацію та інтеграцію комп'ютерних банків даних, упровадження новітніх комп'ютерних інформаційних технологій (у тому числі для ведення кримінологічних і криміналістичних обліків), розбудову та широке використання ефективних і потужних комп'ютерних мереж, застосування спеціалізованих засобів захисту інформації, налагодження ефективного взаємообміну кримінологічною інформацією на міждержавному рівні.

У перспективі розвиток інформатизації призведе до нових суспільних відносин. При цьому головною функцією правознавства та публічного права є своєчасне визначення цих відносин, які мають важливе суспільне значення, та відповідне їх врегулювання.

Список використаної літератури

1. Указ Президента України від 08.04.2011 № 437/2011 «Про затвердження Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/2011>.
2. Павлишин О.В. Філософсько-правовий аналіз розробки і використання електронних експертних систем у правозастосовчій діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / О.В. Павлишин. — К., 2005. — 19 с.
3. Швецов С.Б. Эффективность правоприменительной деятельности: современные проблемы эффективности и совершенствования законодательства : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С.Б. Швецов. — Санкт-Петербург, 2004. — 32 с.
4. Основи інформаційного права України : навч. посіб. / [Цимбалюк В.С., Гавловський В.Д., Гриценко В.В. та ін.]; за ред. Швеця М.Я., Калюжного Р.А., Мельника П.В. — К. : Знання, 2004. — 274 с.
5. Гуцу С.Ф. Правові основи інформаційної діяльності / С.Ф. Гуцу. — Харків : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін.-т», 2009. — 48 с.
6. Снегір'ова Т.Л. Інформаційні технології в діяльності правоохоронних органів та необхідність їх вивчення курсантами вищих навчальних закладів системи МВС / Т.Л. Снегір'ова // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки. — 2011. — № 15 (226). — Ч. 2. — С. 28—40.

УДК 343.98:343.347

О.А. Рівчаченко, ад'юнкт докторантури
та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ

СЛІДОВА КАРТИНА ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ЩОДО ОБЛАДНАННЯ, ПРИЗНАЧЕНОГО ДЛЯ НЕЗАКОННОГО ВИГОТОВЛЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН ТА ЇХ АНАЛОГІВ

Надано характеристику слідової картини злочинів, вчинених щодо обладнання, призначеного для незаконного виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, згідно з визначеною класифікацією таких злочинів.

Ключові слова: наркотики, слідова картина злочину, обладнання, синтез, екстракція.

Дана характеристика следовой картины преступлений относительно оборудования, предназначенного для незаконного изготовления наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов, в соответствии с определенной классификацией таких преступлений.

The paper characterizes and classifies the crimes concerned with handling of equipment for illicit production of narcotic drugs, psychotropic substances and their analogues.

Дії злочинця зазвичай зумовлюють певні зміни матеріальної обстановки, що є результатом підготовки, вчинення та приховування злочину. Виявлення та аналіз цих змін, зокрема наявних слідів злочину, дозволяє не лише визначити злочинний характер події, її наслідки, а й з'ясувати способи досягнення злочинної мети, що має важливе значення для всебічного, повного та об'єктивного дослідження усіх обставин злочинної події.

Термін «сліди злочину» належить одному з основоположників трасологічної науки Б.І. Шевченку [1]. У цілому сліди злочину є результатом взаємодії об'єктів живої та неживої природи, які потрапили у сферу злочинної діяльності, адже під час вчинення злочину об'єкти рухаються, контактують (стикаються) і відображають один одного внаслідок зміни їх ознак та властивостей [2].

Визначаючи структуру криміналістичної характеристики злочинів, В.Я. Тацій, М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та інші вчені термін «типові сліди злочину» розглядають більш широко, застосовуючи його до будь-яких змін середовища, які виникли у результаті вчинення злочину.

Загалом слідами є:

– зміни у речовій обстановці;

- сліди-відображення (сліди рук, ніг, транспорту, інструментів тощо);
- предмети — речові докази;
- ідеальні сліди (сліди пам'яті людини);
- запахові сліди і сліди-мікрочастинки [3, с. 194].

Слідова картина як обов'язковий елемент криміналістичної характеристики злочину є практичним інструментом і своєрідним орієнтиром у виборі напрямів його розкриття та розслідування. Термін «слідова картина» — поняття дещо умовне, близьке до поняття «слідова обстановка» або «інформаційне середовище», що містить як матеріальні, так і ідеальні відображення. Отже, слідова картина (слідова обстановка у широкому її розумінні) як елемент криміналістичної характеристики є абстрактною моделлю слідів злочину, що відображаються у матеріальному середовищі внаслідок його вчинення [4, с. 150—151].

Погоджуючись з В.С. Кузьмічовим і Г.І. Прокопенком, а також базуючись на результатах аналізу наукових праць, можна стверджувати, що типова слідова картина злочину в її широкій інтерпретації — це сукупність джерел матеріальних та ідеальних відображень у навколишній матеріальній обстановці вчиненого злочину [5, с. 253], тобто це сукупність криміналістично значущої інформації про матеріальні та ідеальні сліди, що утворилися на місці події та відображають дії її учасників і обставини (місце, час, умови, спосіб) вчинення цієї події.

Як зазначає Є.Д. Лук'янчиков, у процесі пізнавальної діяльності з розкриття злочину першочерговим є дослідження його слідів (предметів, фактів), які у подальшому можуть стати судовими доказами, тобто сліди злочину — це джерело інформації для встановлення істини у справі [6, с. 52; 7, с. 14].

Слушною є думка В.І. Галагана стосовно того, що злочини, вчинені щодо обладнання, призначеного для незаконного виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (далі — наркотики), призводять до певних змін, які відбуваються в органічній та неорганічній природі [8, с. 2]. Такі зміни поділяють на матеріальні (що виникають як результат взаємодії різних об'єктів) та ідеальні (суб'єктивні образи об'єктивної дійсності, відображені в пам'яті людини).

Належне виявлення та фіксація слідів таких злочинів (як і будь-яких інших) має важливе значення для висунення версій щодо їх розслідування, осіб, які їх вчинили, підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій. А отже, дослідження слідової картини таких злочинів є доволі актуальним.

Слідова картина злочинів, вчинених у сфері обігу наркотиків, була предметом досліджень багатьох науковців. Цим дослідженням присвятили свої праці Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, В.І. Бояров, Т.В. Варфоломеев, В.М. Глібко, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенко, В.А. Журавель, Н.А. Запорощенко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.В. Пясковський, М.В. Салтевський, М.І. Скригонюк, А.В. Старушкевич, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітько та ін. Проте питання слідової картини злочинів, вчинених щодо обладнання, призначеного для виготовлення (виробництва) наркотиків, досліджено не повною мірою.

Метою статті є надання характеристики слідової картини злочинів, вчинених щодо обладнання, призначеного для виготовлення наркотиків.

Диспозиція ст. 313 Кримінального кодексу України (далі — КК України) виокремлює такі діяння стосовно обладнання, призначеного для виготовлення (виробництва) наркотиків: викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння шляхом

шахрайства або зловживання службовим становищем, незаконне виготовлення, придбання, зберігання, передача чи продаж іншим особам [9]. Зрозуміло, що певному діянню відповідають певна слідова картина та певні особливості механізму слідоутворення. На думку О.В. Рубежанської, усі зазначені вище діяння стосовно обладнання, призначеного для незаконного виготовлення наркотиків, можна згрупувати так [10]:

- викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння шляхом шахрайства;
- незаконне придбання чи виготовлення;
- незаконне зберігання.

Під час викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння шляхом шахрайства обладнання, призначеного для незаконного виготовлення наркотиків, механізм утворення слідів є наслідком взаємодії злочинця з навколишньою матеріальною обстановкою. На місці вчинення злочину сліди залишають:

1) злочинець (сліди рук, ніг, зубів, губ, крові, слини, інших виділень і рідин людського організму, губної помади, мікрочастинок одягу і взуття, запахові сліди тощо);

2) знаряддя злочину:

– сліди підготовки до вчинення злочину (наприклад, пошкодження охоронної сигналізації); сліди проникнення у приміщення (наприклад, слід злому дверей чи вікон);

– сліди заволодінням майном (наприклад, документи на списання чи знищення обладнання під час його розкрадання);

– сліди перенесення (винесення) та перевезення обладнання; сліди приховування злочину.

З огляду на те, що слідова картина вчинення крадіжок, розбоїв, грабежів, вимагання, привласнення, заволодіння шляхом шахрайства доволі широко відображена у сучасній літературі з криміналістики, це питання не потребує детального розгляду.

Під час незаконного придбання чи незаконного виготовлення обладнання, призначеного для виготовлення наркотиків, на місці вчинення злочину може утворюватися така слідова картина:

– наявність обладнання чи його вузлів, деталей, агрегатів, пристроїв, приладів (далі — частини/компоненти), призначених для незаконного виготовлення наркотиків;

– сліди, що залишаються на обладнанні чи його частинах/компонентах у результаті проведення монтажних чи зварювальних робіт або його перероблення, створення, пайки тощо;

– наявність інструментів і пристроїв, які використовували під час незаконного виготовлення зазначеного обладнання чи його частин/компонентів (зварювальний апарат, дріль, шліфувальна машина, гайкові ключі, паяльник тощо);

– наявність залишків матеріалів, які були використані під час незаконного виготовлення обладнання чи його частин/компонентів, проведення зварювальних чи монтажних робіт, перероблення, пайки тощо (зокрема, монтажного клею, силіконової пасти, клейкої стрічки, резинових прокладок та їх обрізків, залізної стружки, битого скла тощо);

– LOG-файли та інша інформація, завантажена з мережі Інтернет, про способи виготовлення наркотиків і використання обладнання у цьому процесі, замовлення та придбання відповідного обладнання чи його частин/компонентів;

– чеки чи витратні накладні за результатами придбання частин/ компонентів обладнання через торгівельну мережу;

– записи у записних книжках, зошитах, на окремих аркушах, в комп'ютерах чи на інших електронних носіях інформації, в інформаційних системах з переліком обладнання чи його частин/компонентів, наркотиків, інших хімічних речовин, реактивів, які потрібно придбати для незаконного виготовлення наркотиків;

– кошти чи інші матеріальні цінності, отримані за результатами протиправної діяльності з обладнанням, призначеним для незаконного виготовлення наркотиків.

Залежно від обставин вчинення злочину про незаконне зберігання обладнання зазначеного призначення може свідчити така слідова картина:

– безпосереднє виявлення обладнання (його частин/компонентів), що використовували на будь-яких стадіях технологічного процесу виготовлення наркотиків;

– наявність специфічного запаху, нашарувань чи залишків (речовин або сухих осадів), пов'язаних з технологічним процесом виготовлення наркотиків на обладнанні чи його частинах/компонентах;

– наявність прекурсорів, хімічних реагентів, реактивів, інших речовин (кислот, лугів, дисциплінованої води тощо), які можна використовувати під час незаконного виготовлення наркотиків, а також предметів, у яких їх зберігають (бочки, каністри, бутлі, упаковки медичних препаратів тощо);

– наявність побутового обладнання, яке можна використовувати на окремих стадіях незаконного виготовлення наркотиків і під час інших операцій, пов'язаних із сушінням, подрібненням, зважуванням, розфасовкою зазначених речовин (СВЧ-печі, чайники, міксери, терези, сушильні лампи, жарові шафи, вентилятори, шланги, трансформатори тощо);

– наявність залишків (відходів) процесу синтезу (екстрагування) наркотиків і готових форм наркотиків синтетичного чи напівсинтетичного походження, особливо у великих та особливо великих розмірах (у формі рідини, порошку чи таблеток, у тому числі розфасованих та належно упакованих);

– наявність предметів, які залишаються після різних операцій, пов'язаних з процесом синтезу (екстрагування) наркотиків (залишки марлі, ватні тампони, використані експрес-тести, якими перевіряли дійсність наркотиків тощо);

– наявність протигазів, респіраторів, рукавичок, захисного одягу та інших предметів, на яких можуть бути виявлені сліди наркотиків та осіб, які їх одягали (рук, слини, губ, інших виділень і рідин людського організму тощо);

– наявність речовин, які слугують домішками для вже готових форм наркотиків, отриманих шляхом синтезу чи екстрагування (кофеїн, парацетамол, фруктоза, бите скло, цукрова пудра тощо);

– зразки та проби зі стелі, стін, засобів вентиляції, систем водопостачання та каналізації тощо;

– наявність літератури, записів у записних книжках, зошитах, на окремих аркушах, шматках паперу, в комп'ютерах чи на інших електронних носіях інформації, в інформаційних системах, пов'язаних з фармакологією та фармацевтикою, різними процесами синтезу (екстрагування) наркотиків (хімічні формули стадій процесу виготовлення, кількісні та якісні параметри хімічних речовин, реактивів і прекурсорів, необхідних для синтезу (екстракції) та інша інформація, пов'язана з незаконним обігом наркотиків);

– сховане обладнання чи залишки від знищеного обладнання або його частин/компонентів, які могли використовуватися для незаконного виготовлення наркотиків (наприклад, бите хімічне скло);

– наявність слідів рук на обладнанні, його частинах/компонентах, а також на зазначених вище різноманітних предметах та інших предметах, які виявлені на місці вчинення злочину.

Названі сліди є одночасно криміналістичними ознаками способів вчинення злочинів зазначеного спрямування. Вони можуть бути виявлені у житлових і підсобних приміщеннях підозрюваних, гаражах, за місцем їх роботи чи навчання (наприклад, у лабораторіях хімічних факультетів навчальних закладів тощо).

Як зазначалося вище, крім матеріальних слідів, у результаті вчинення злочинів можуть залишатися й ідеальні сліди — сліди у свідомості людини, які є специфічною формою вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, що здійснюється у чуттєво-раціональній формі, наслідком якого є формування відносно адекватного, суб'єктивно-об'єктивного «відбитка» — уявного образу в пам'яті людини, що базується на раніше сприйнятій інформації та є формою збереження відповідної інформації [11, с. 7].

Ідеальні сліди злочинів, пов'язаних з використанням обладнання, призначеного для виготовлення наркотиків, можуть бути в пам'яті свідків, осіб, які вчинили цей злочин чи причетні до нього. Їх отримують під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Отже, всі злочини щодо обладнання, призначеного для незаконного виготовлення наркотиків, диспозицію яких наведено у ст. 313 КК України, можна поділити на три групи, кожній з яких притаманна певна картина матеріальних типових слідів.

Наведена розгорнута характеристика слідової картини цих злочинів свідчить про широкий спектр слідової інформації, винайдення та вилучення якої є великою відправною точкою розслідування й у багатьох випадках визначає успіх розкриття злочинів зазначеної спрямованості.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Шевченко Б.И.* Научные основы современной трасологии / Б.И. Шевченко. — М. : Моск. юрид. ин-т, 1947. — 54 с.
2. *Салтевський М.В.* Криміналістика : підручник : у 2-х ч. / М.В. Салтевський. — Ч. 1. — Харків : КонСУМ ; Основа, 1999. — 416 с.
3. *Настільна книга слідчого* / [Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. та ін.]. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. — 720 с.
4. *Салтевський М.В.* Навчально-довідковий посібник з криміналістики / Салтевський М.В., Лукашевич В.Г., Глібоко В.М. — К. : ВІПОЛ, 1994. — 180 с.
5. *Кузьмічов В.С.* Криміналістика : навч. посіб. / В.С. Кузьмічов, Г.І. Прокопенко ; за заг. ред. В.Г. Гончаренка, Є.М. Моїсеєва. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 368 с.
6. *Лук'янчиков Є.Д.* Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія / Є.Д. Лук'янчиков — К. : НАВСУ, 2005. — 360 с.
7. *Лук'янчиков Є.Д.* Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Є.Д. Лук'янчиков. — К., 2005. — 36 с.
8. *Галаган В.И.* Использование следователем информации на первоначальном этапе расследования : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09

«Уголовный процесс та криміналістика ; судебная экспертиза» / В.И. Галаган. — К., 1992. — 20 с.

9. *Кримінальний кодекс України*. : станом на 24 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page12?text=367>.

10. *Рубежанська О.В.* Класифікація слідів використання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин / О.В. Рубежанська // Митна справа. — 2014. — № 4. — Ч. 2. — С. 269—272.

11. *Затенацький Д.В.* Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Д.В. Затенацький. — Харків, 2008. — 20 с.

12. *Селиванов Н.А.* Криміналістическая характеристика убийств, совершенных по найму : пособ. для следов. / Н.А. Селиванов. — М. : Лига Разум, 1998. — 224 с.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 343.983

З.С. Меленевська, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Є.Ю. Свобода, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістичних експертиз
Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

П.Є. Антонюк, кандидат юридичних наук,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ПРИЧИНИ ЕКСПЕРТНИХ ПОМИЛОК ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ЗАВДАНЬ У МЕЖАХ СУДОВО-ПОЧЕРКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проаналізовано найбільш розповсюджені типові помилки в діяльності експерта-почеркознавця під час вирішення ідентифікаційних завдань у межах судово-почеркознавчих досліджень, виявлено їх основні причини.

Ключові слова: помилка, висновок експерта, почеркознавча експертиза, експерт-почеркознавець, шляхи подолання експертних помилок.

Проанализированы наиболее распространенные типичные ошибки в деятельности эксперта-почерковеда при решении идентификационных задач в рамках судебно-почерковедческих исследований, выявлены их основные причины.

The paper presents the results of a root cause analysis of the most typical expert errors in course of identification process in forensic examination of handwriting.

Становлення і розвиток правової системи в Україні покликані забезпечити не лише належний правопорядок і законність, а й права та законні інтереси громадян. Не останнє місце у цьому процесі займають експертні підрозділи, обов'язком яких є всебічне сприяння розслідуванню злочинів.

За умов стрімкого розвитку науки і техніки значно зростає роль судової експертизи як форми використання спеціальних знань при пізнанні механізму вчинення правопорушень та отриманні науково обґрунтованих доказів. У ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України сформульовано головну вимогу до експерта — «провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний висновок». Проте діяльність експерта — це процес пізнання, який не застрахований від помилок. Зокрема, судові експерти (у тому числі й експерти-почеркознавці), як і суб'єкти будь-якої іншої галузі людської діяльності, не застраховані від неправильних висновків. Помилки були і залишаються об'єктивною реальністю, хоча прагнення їх уникнути є завжди, оскільки помилки експерта можуть спричинити цілий комплекс негативних наслідків.

Проблему помилок у діяльності судових експертів почали досліджувати нещодавно, і окремі аспекти цієї проблеми у різні часи вчені аналізували у своїх працях. Позитивно оцінюючи роботу вчених, які зробили значний внесок у дослідження цієї проблеми, слід зауважити, що не всі її аспекти досліджено повною мірою та вирішено. У літературі з криміналістики та судової експертизи проблему експертних помилок висвітлювали лише з окремих позицій. У загальному вигляді поняття, причини, класифікацію експертних помилок розглядали у своїх роботах В.М. Абрамова, Р.С. Белкін, І.Г. Вермель, А.І. Вінберг, Г.Л. Грановський, І.М. Каплунів, Н.І. Клименко, Т.Ю. Копильченко, Л.В. Кочнева, А.Ю. Краснобаєва, Г.Є. Макушкіна, Н.А. Паліашвілі, А.К. Педенчук. На існування проблеми помилок при проведенні окремих видів судових експертиз звертали увагу Л.М. Бедрін, М.А. Броннікова, Л.А. Вінберг, Н.М. Дяченко, А.Ю. Комісаров, Г.В. Кружкова, З.С. Меленевська, А.А. Солохін. Однак проблему подолання експертних помилок і сьогодні глибоко і всебічно не проаналізовано. Помилки в експертній практиці трапляються часто.

За результатами вивчення та аналізу відомих визначень експертної помилки можна запропонувати таке її визначення: експертна помилка — це ненавмисні неправильні судження, дії чи бездіяльність судового експерта у процесі експертного дослідження, що реалізуються у висновках через неправильне отримання і переробку інформації на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, джерелом яких можуть бути психічні, соціальні, біологічні якості експерта як фахівця у певній галузі знань [1; 2; 3; 4; 6].

Оскільки помилками вважаються лише такі неправильні дії або бездіяльність експерта, які реалізовані у результаті його досліджень — висновку експерта, можна стверджувати, що йдеться про верифікацію експертних висновків з метою визначення їх правильними або помилковими щодо подальшого використання як джерела доказів у кримінальних, цивільних, господарських чи адміністративних справах.

Таким чином, помилка — явище доволі розповсюджене, потенційно притаманне будь-яким видам діяльності, що пояснює різні підходи до її визначення. Безумовно, помилки судового експерта мають свої специфічні риси. Проте наявні загальні принципи судово-експертної діяльності визначають загальну суть помилок експерта та механізм їх виникнення, що характерні і для помилок суб'єктів будь-якої діяльності без урахування її специфіки.

Під час здійснення судочинства для встановлення істини у справі особливо важливе значення має створення надійної доказової бази, чільне місце в якій посідає висновок судового експерта, завдяки якому слідство отримує науково об-

ґрунтовані докази. Проте такими вони будуть лише у разі правильного вирішення поставлених експерту завдань. Гарантією правильності висновку експерта є адекватність пізнання об'єктів експертизи на підставі норм закону. Головним завданням пізнавальної діяльності експерта є одержання достовірного знання, що адекватно відображає об'єкт, який пізнається. Однак у процесі пізнання на діяльність експерта впливає ціла низка як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, які можуть призвести до виникнення помилок і негативних наслідків під час здійснення судочинства. А отже, проблема мінімізації експертних помилок у висновках експертів залишається доволі актуальною. Розв'язати її можна шляхом аналізу процесу пізнання і виявлення тих чинників, які спричиняють виникнення помилок і можуть призвести до помилкового висновку.

Р.С. Белкін, Н.І. Клименко і А.Ю. Краснобаєва дотримуються думки, що виникнення помилок експерта може бути зумовлено двома чинниками: об'єктивними умовами, тобто такими, що не залежать від експерта, і суб'єктивними, які полягають у способі мислення і діях експерта. Такий поділ є доволі умовним, адже суб'єктивні помилки самі мають об'єктивне підґрунтя [2; 3; 4].

Результати аналізу практики експертних підрозділів МВС України та Мін'юсту України свідчать, що помилкові висновки почеркознавчих експертиз трапляються доволі часто. Можливість виникнення помилок залежить від різних причин. Насамперед це складність самого об'єкта дослідження — почерку, який формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, а також складність завдань, які вирішує експерт (тексти, виконані навмисно зміненим почерком, у незвичайних умовах; короткі тексти та підписи тощо). Правильне вирішення поставлених експерту завдань залежить від його інтелекту, зацікавленості, бажання займатися почеркознавчими дослідженнями, ставлення до роботи, досвіду, особистісних якостей, умов роботи.

З огляду на те, що висновок за результатами проведення почеркознавчих експертиз містить фактичні дані, які використовують для успішного розслідування злочину і судового розгляду кримінального провадження, експерт-почеркознавець має надати правильний по суті і достатньо науково обґрунтований висновок, що залежить від правильного виявлення та ретельного вивчення ознак почерку і підпису, їх належної оцінки та зарахування до ідентифікаційної сукупності, яка є основою висновку експерта під час вирішення ідентифікаційних завдань. Так, при виявленні та вивченні ознак почерку експерт має враховувати їх стійкість, частоту зустрічальності, взаємозалежність і варіаційність. Виявлені ознаки слід проаналізувати, з'ясувати ідентифікаційне значення кожної із них і лише після цього використовувати у порівняльному дослідженні.

Проте, як свідчить практика, трапляються висновки, які не завжди відповідають цим вимогам. Експертні помилки під час проведення судово-почеркознавчих досліджень, як правило, пов'язані з недоліками методичного характеру, які стосуються виділення та оцінки ідентифікаційних ознак почерку та підпису, а також використання порівняльного матеріалу у недостатній кількості та неналежної якості.

Крім цього, найчастішими причинами необґрунтованих висновків (зокрема, при дослідженні звичайного (незміненого) почерку) є невміння виявляти, вивчати та оцінювати ідентифікаційні ознаки почерку.

Оцінку ознак проводять на всіх етапах дослідження, але найбільшої складності вона набуває після порівняльного дослідження, тобто після того, як будуть вста-

новлені збіги та розбіжності ознак почерку. На цій стадії експерт остаточно з'ясує ідентифікаційну значущість виявлених ознак і всіх їх варіацій і залежно від результатів оцінювання формулює свій висновок.

У разі формулювання позитивного висновку експерт долучає до сукупності суттєві ознаки, що збігаються і завдяки яким сукупність стає індивідуальною (неповторною у почерках різних осіб), а у разі формулювання негативного висновку — стійкі ознаки, що розрізняються і свідчать про іншу систему рухів під час виконання досліджуваного тексту, порівняно з навичкою особи, зразки почерку якої надано для порівняння.

Основними недоліками під час дослідження такого виду об'єктів є:

- виявлення у досліджуваному почерку лише таких ознак, що збігаються, або лише таких, що розрізняються, за наявності і тих, і інших;
- неправильна оцінка ознак, що призводить до того, що ознаки, які розрізняються, оцінюють як такі, що збігаються (особливо характерно для випадку виявлення кількох варіантів ознак почерку без урахування частоти зустрічальності варіантів ознак);
- невиявлення розбіжностей ознак, які мають місце у порівнюваних об'єктах, або виявлення їх у неповному обсязі;
- неврахування малої інформативності ознак, що збігаються;
- неврахування характеру прояву ознак, що збігаються, тобто їх приблизності.

Такі ознаки оцінюються як варіанти, які не проявилися у почерку особи, зі зразками якої проводиться порівняння (а насправді вони є ознаками почерку іншої особи), при цьому не звертається увага на те, що збіги є лише частковими, тобто проявляються у буквах, які суттєво розрізняються за іншими ознаками [5, с. 252].

Негативним чинником є те, що не завжди точно визначається завдання дослідження. Водночас у процесі огляду та вивчення досліджуваного об'єкта слід з'ясувати, чи виконаний весь текст однією особою та чи можна розглядати його як єдиний почерковий матеріал тощо.

Особливі труднощі, як відомо, викликає дослідження схожих почерків, адже при цьому завжди виокремлюють певні сукупності ознак, що збігаються, і стійких ознак, що розрізняються, які експерт має правильно оцінити. Під час дослідження схожих почерків слід звертати увагу на виявлення всіх збігів і розбіжностей, а також (що особливо важливо) на різну частоту зустрічальності окремих варіантів ознак, що збігаються. Іноді експерти не в повному обсязі виявляють ознаки, що збігаються, і такі, що розрізняються, не звертаючи увагу на різну частоту зустрічальності варіантів ознак, що збігаються, і тому неправильно оцінюють встановлені ознаки, що призводить до необґрунтованих висновків.

Під час дослідження зміненого почерку необґрунтовані висновки, як свідчить практика, можуть бути зумовлені тим, що деякі експерти слабко орієнтуються в ознаках незвичайного виконання рукописів (підписів), а також у питанні щодо ступеня і характеру виразності змін, які при цьому настали. Водночас будь-яка зміна почерку (навмисна чи ненавмисна) пов'язана зі зміною навичок письма і призводить до зміни ознак почерку. Ступінь і характер змін, що настали, залежать від різних чинників, які впливають на почерк (навмисне викривлення, наслідування, психічний стан, хвороба, незвична поза при письмі тощо), і можуть проявлятися по-різному.

Відомо, що ознаками зниженої координації рухів є звивистість, зломи штрихів, нестійкість розміру, розгону, нахилу, зв'язності, нерівномірність розташування

тощо. Вони різняться за ступенем і характером виразності залежно від причини, яка діє на почерк, і особливостей почерку певної особи (виробленість, будова), наприклад, у текстах, виконаних незвичною до письма (лівою) рукою, або в незручній позі спостерігається розлад (зниження) координації, але ступінь і характер виразності цих ознак різні. Досліджуючи такі почерки, експерт має добре орієнтуватися в ознаках незвичайного виконання, у ступені та характері їх виразності залежно від чинників і особливостей почерку певної особи [5; 6].

Під час дослідження підписів зазвичай мають місце ті самі недоліки, що й під час дослідження почерку:

- виявляють не всі ознаки, наявні у підписі, а лише їх частину;
- не встановлюють факт незвичайного виконання підпису;
- ознаки порушеної координації рухів, притаманні особам похилого і старечого віку, оцінюють іноді як ознаки уповільненості рухів, властиві неавтентичним підписам.

Загалом підпис є найскладнішим почерковим об'єктом, що зумовлено обмеженим об'ємом почеркової інформації, яка міститься у підписі, варіаційністю ознак у зразках, складністю однозначної оцінки виявлених збігів і розбіжностей ознак, невиразністю ознак незвичайного виконання.

Так, експерти не завжди встановлюють ознаки незвичайного виконання підписів, іноді надають їм однобічне пояснення, особливо у випадках їх слабкої виразності. Виявляючи ознаки незвичайності, вони іноді не перевіряють їх наявність у зразках, через що появу цих ознак неправильно пов'язують з фактом наслідування.

Трапляються випадки, коли (судячи з описання ознак у тексті висновку) ідентифікаційні ознаки, які відобразилися у підписах, експерти вивчають непослідовно і не в повному обсязі, що не дозволяє виявити не лише помітні збіги і розбіжності ознак, але й усі сполучення окремих ознак. Проте повне дослідження виявлених ознак у їх сукупності дає змогу отримати більш цінну інформацію ніж та, яку отримують у результаті вивчення окремо взятих ознак.

Іноді експерти припускаються помилок методичного характеру як щодо виявлення ідентифікаційних ознак, так і щодо відображення їх у висновку. Крім того, вони долучають до сукупності малоінформативні ознаки у невеликій кількості, не враховують приблизність збігів.

Суттєві недоліки трапляються і під час дослідження підписів, виконаних з наслідуванням. Зазвичай у таких підписах спостерігається зовнішня схожість (збіги транскрипції, загальних ознак, найбільш помітних окремих ознак), певне зниження координації рухів, уповільнення темпу письма і стійкі розбіжності окремих ознак. Основним завданням експерта за таких умов є визначення ознак наслідування.

Найскладніше вирішувати завдання почеркознавчої експертизи у випадку малого обсягу графічної інформації, зумовленого коротким записом (підписом). У такому випадку оцінка ознак ускладнена через неможливість прослідкувати стійкість ознаки, її варіаційність. Іноді неправильно визначають інформативність почеркового матеріалу, який містить об'єкт, особливо коли йдеться про встановлення виконавця неавтентичного підпису. Зазвичай експерти обмежуються фразою: «Підписи прості, короткі, а тому не містять достатньої кількості почеркового матеріалу». Однак у багатьох випадках завдання можна вирішити. З огляду на складність виявлення індивідуального комплексу ознак дослідження слід проводити не лише щодо

окремих букв і ознак, але й за формою рухів у зв'язках між буквами, тобто використовувати так звані інтегративні ознаки [5; 6].

Слід завжди пам'ятати, що почерк, попри певну стійкість, може зазнавати змін. Це залежить від багатьох чинників:

- зміни зовнішньої обстановки письма (незвична поза, незвичний матеріал письма, незвичайний писальний прилад);
- зміни внутрішнього стану (сп'яніння, погіршення зору, вікові зміни, захворювання);
- незвичні для виконавця завдання (установка на незвичне повільне письмо або швидке письмо), а також намір змінити почерк з метою маскуванню (наслідування, письмо лівою рукою тощо).

Отже, велике значення мають зразки почерку і підписів, які надають для дослідження. Обов'язковою вимогою під час проведення експертизи є наявність достатньої кількості зразків і головне — їх достовірність, адже наявність недостовірних зразків часом призводить до грубої експертної помилки. Особливо небезпечним є проведення дослідження лише за експериментальними зразками. У цьому випадку важко прослідкувати стійкість ознак почерку у зразках та всі можливості почерку передбачуваного виконавця. Як правило, відображають один варіант почерку або підпису. Під час отримання експериментальних зразків слід враховувати і навмисну зміну почерку. Крім того, наявність у розпорядженні експерта лише експериментальних зразків почерку і підпису не дає змоги з'ясувати, як саме писала особа у момент виконання досліджуваного об'єкта. Як результат, це може стати причиною помилки.

Також трапляються помилки під час обґрунтування ймовірного висновку (як і будь-який інший, він має бути правильно обґрунтований, інакше знижується його доказове значення). Якщо експерт доходить до позитивного ймовірного висновку попри наявність певних розбіжностей, то, формулюючи його, потрібно хоча б у ймовірній формі пояснити, чому ознаки, які формально суперечать висновку, не впливають на вирішення питання. А якщо появу розбіжностей не вдається пояснити, експерт має дійти висновку про неможливість вирішення питання по суті.

Таким чином, від помилок під час проведення почеркознавчих досліджень не застрахований жоден експерт. Як впливає із зазначеного, причин цьому доволі багато, проте ситуація може суттєво поліпшитися за умов зведення до мінімуму бодай суб'єктивних чинників виникнення помилок.

Список використаної літератури

1. *Абрамова В.М.* Поняття помилки судового експерта / В.М. Абрамова // Вісник Академії правових наук. — Харків : Право, 2002. — № 3 (30). — С. 172—179.
2. *Белкин Р.С.* Понятие экспертных ошибок и их классификация / Р.С. Белкин, А.К. Педенчук // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы : сб. науч. трудов. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — С. 59—66.
3. *Грановский Г.Л.* Природа, причины экспертных ошибок и пути их устранения / Г.Л. Грановский // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы. — 1983. — Вып. 2. — С. 1—9.
4. *Клименко Н.И.* Экспертные ошибки и их причины / Н.И. Клименко // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1988. — Вып. 37. — С. 35—38.
5. *Меленевская З.С.* Причины различной оценки признаков при производстве первич-

ной и повторной почерковедческих экспертиз / З.С. Меленевская // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1973. — Вып. 10. — С. 251—256.

6. *Меленевська З.С.* Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. / Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Шаботенко А.І. ; за заг. ред. І.П. Красюка. — К. : Укр. центр духов. культури, 2007. — 280 с.

УДК 343.148.4

І.М. Гоменюк, заступник завідувача відділу
Рівненського науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

С.Й. Гонгало, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя та кримінально-
правових дисциплін Національного університету
«Острозька академія»

ЗРАЗКИ ДЛЯ СУДОВОЇ ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОДЕРЖАННЯ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Висвітлено проблемні питання щодо отримання якісного порівняльного матеріалу для проведення судової почеркознавчої експертизи в адміністративному, цивільному та господарському процесах. Викладено пропозиції про доповнення Цивільного процесуального та Господарського процесуального кодексів України правовою нормою щодо регламентації отримання зразків для порівняльного дослідження у межах проведення судової почеркознавчої експертизи.

Ключові слова: почеркознавча експертиза, порівняльні зразки, порядок отримання зразків.

Освещены вопросы, касающиеся получения качественного сравнительного материала для проведения судебной почерковедческой экспертизы в административном, гражданском и хозяйственном процессах. Изложены предложения о дополнении Гражданского процессуального и Хозяйственного процессуального кодексов Украины правовой нормой по регламентации процесса получения образцов для сравнительного исследования в рамках проведения судебной почерковедческой экспертизы.

The article highlights the issues regarding the quality of comparative material when making a forensic and handwriting examination in administrative, civil and criminal procedures.

Much attention in the article is given to reasonability of annexing the legal norms regarding the regulation of the process of obtaining samples for a comparative investigation during a forensic and handwriting examination to the Civil Procedural and the Economic Procedural Codes of Ukraine.

Пріоритетом будь-якого демократичного суспільства і одним з основних завдань органів внутрішніх справ є забезпечення захисту прав і свобод людини. Розслідування будь-якого злочину має базуватися на принципі невинуватості, а отже, будь-яке обвинувачення повинно ґрунтуватися на доказах, одним із процесуальних джерел яких є висновок експерта.

Для вирішення поставлених експерту завдань і підготовки об'єктивного висновку, особливо коли його підготовка потребує проведення ідентифікаційних досліджень, експертові слід надати не лише об'єкти дослідження, а й відповідні порівняльні зразки.

Однією з найпоширеніших та, можливо, найскладніших криміналістичних експертиз, які проводять у межах кримінальних проваджень, є судова почеркознавча експертиза. Повнота та обґрунтованість висновку експерта за результатами проведення цієї експертизи значною мірою залежать від обсягу та якості наданого порівняльного матеріалу [1, с. 75].

Різним аспектам проблеми проведення експертних досліджень присвятили свої праці П.Д. Біленчук, В.Г. Гончаренко, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко та ін. Питання процесуального порядку отримання зразків для проведення експертизи досліджували В.І. Галаган, О.В. Козак [2]. Однак одержання належних порівняльних зразків для судової почеркознавчої експертизи залишається важливою і доволі актуальною проблемою.

Отримання зразків для проведення експертизи врегульовано ст. 245 Кримінального процесуального кодексу України, у п. 1 якої зазначено, що у разі потреби отримання зразків для проведення експертизи їх відбирає сторона кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. Якщо проведення експертизи доручено судом, зразки для її проведення відбираються судом або за його дорученням залученим спеціалістом [3].

Як зазначає О.В. Козак, одержання зразків для експертного дослідження — захід процесуального примусу, процесуальна дія, змістом якої є одержання відображення будь-яких предметів матеріального світу, що відображають певні властивості та надаються експертові для проведення дослідження і формулювання висновків [4, с. 6].

Результати аналізу експертної практики свідчать, що найменше експертних помилок під час проведення судової почеркознавчої експертизи виникає у межах кримінального процесу за матеріалами слідчих органів системи МВС України, що значною мірою зумовлено наданням експертові більш якісного порівняльного матеріалу (отримання якого фіксують у процесуальному документі — протоколі отримання зразків). Завдяки цьому суттєво збільшується імовірність дійти об'єктивних висновків.

Водночас експерти-почеркознавці працюють не лише у межах кримінального, а й у межах адміністративного, цивільного та господарського проваджень. Саме у межах цих проваджень і виникають певні проблеми з наданням якісних порівняльних зразків (з дотриманням наявних методичних вимог) для проведення ідентифікаційних досліджень. Відсутність таких зразків почерку і підписів не дозволяє у повному обсязі та якісно провести ідентифікаційні дослідження і дійти об'єктивних висновків навіть за наявності високої кваліфікації експерта, його багатолітнього досвіду роботи, застосування найсучасніших методів досліджень.

Як свідчать результати аналізу матеріалів цивільних, адміністративних, господарських справ, упродовж останніх років лише у 10 % випадків якість і повнота наданих на дослідження матеріалів дозволяють експертам Рівненського НДЕКЦ МВС України відразу розпочати дослідження об'єктів судової почеркознавчої експерти-

зи, у 90 % випадків експерти призупиняли проведення експертиз і подавали клопотання щодо надання додаткових зразків почерку (підписів) відповідних осіб.

Загалом вирішення експертом-почеркознавцем поставлених завдань у повному обсязі, а також повнота і обґрунтованість його висновків багато в чому залежать від наявності експериментальних, вільних та умовно-вільних зразків почерку та підписів передбачуваного виконавця.

Обсяг зразків має забезпечувати можливість повного та всебічного порівняння всіх ознак у досліджуваному об'єкті з наданим порівняльним матеріалом. Від правильного встановлення та ретельного вивчення ознак почерку та підписів як у досліджуваному об'єкті, так і в наданому порівняльному матеріалі залежить їх подальша оцінка та внесення до ідентифікаційної сукупності, яка є основою висновку експерта.

Якісними є порівняльні зразки, які можна зіставити з досліджуваними зразками (підписами, рукописами) за часом виконання (вони мають належати до того самого періоду часу, що і досліджувані, або бути виконані з незначним розривом у часі), за видом документа, мовою та змістом, матеріалами письма та, якщо це можливо, за тих самих умов виконання.

Але на практиці зазначені норми та вимоги до порівняльного матеріалу грубо порушують, а в окремих випадках взагалі не виконують.

До обов'язкових вимог щодо якості зразків для порівняння належить також безсумнівність походження зразків почерку та підписів передбачуваного виконавця — головна визначальна їх ознака (адже вільні зразки почерку та підписів слід пред'являти тій особі, від імені якої вони зазначені). Ретельна перевірка дійсності вільних зразків зумовлена тим, що помилка, яка допущена під час їх підбору, може призвести до помилкових висновків.

У тих випадках, коли в експерта виникає сумнів щодо дійсності будь-якого зразка, експерт повинен направити його слідчому або суду для з'ясування походження.

Як свідчать результати узагальнення експертної практики в Рівненському НДЕКЦ МВС України, попри важливість дотримання зазначених вимог до надання зразків для порівняння слідчі (суди) підходять до цього питання формально. Прикладом цього є випадок, коли у цивільній справі за позовом гр. С. до однієї із сільських рад Володимирецького району Рівненської області про визнання заповіту від імені гр. В. недійсним виникла потреба у призначенні судової почеркознавчої експертизи з метою вирішення питання щодо справжності підпису заповідача. Як порівняльний матеріал суд надав вільні зразки підписів від імені гр. М. у вигляді відомостей на виплату пенсій і соціальної допомоги. На етапі попереднього вивчення наданого для дослідження порівняльного матеріалу експерт звернув увагу на те, що надані зразки у той самий період виконані по-різному, мають різний транскрипційний склад, що викликало сумніви стосовно того, які саме зразки підпису дійсно відповідають цій особі.

Згідно з чинним законодавством експерт не має права самостійно обирати порівняльний матеріал, якщо він відображений у наданих йому матеріалах неоднозначно. Тому виникла потреба направити до суду клопотання та відомості на виплату пенсій і соціальної допомоги зі зразками підписів для визначення безсумнівності їх походження. Визначення безсумнівної належності порівняльного матеріалу дозволило уникнути експертної помилки, адже у відомостях на виплату пен-

сії могли бути підписи як самого отримувача, так і родичів, сусідів чи соціальних працівників.

Слід зазначити, що у чинному цивільному процесуальному законодавстві немає норм, які передбачають порядок одержання зразків для експертного дослідження. При визначенні об'єктів і матеріалів, що мають бути направлені на експертизу, суд за потреби вирішує питання щодо відібрання відповідних зразків (п. 3 ст. 144 Цивільного процесуального кодексу України). З огляду на це судді під час підготовки матеріалів для проведення судової почеркознавчої експертизи керуються загальними вказівками щодо обов'язку доказування та надання доказів, а саме стосовно того, що сторони процесу самостійно відбирають і надають ті зразки, які вважають потрібними. Судді практично не тільки не контролюють процес підготовки порівняльного матеріалу, а здебільшого самоусуваються від нього. У такому випадку сторона позивача або сторона відповідача з певних міркувань буде намагатися надати «неправдоподібні» зразки почерку та підписів, особливо коли задалегідь знає про те, які підписи є в досліджуваних документах. Найчастіше надають підписи, виконані у незвичних умовах, у дещо спрощеному вигляді, зі значною варіаційністю або взагалі зразки, виконані не тією особою, від імені якої вони зазначені.

Резюмуючи викладене, слід наголосити на тому, що порівняльні матеріали, які надають як зразки для проведення судової почеркознавчої експертизи, мають відповідати обов'язковій умові — безсумнівності їх виконання. А отже, доцільно доповнити Цивільний процесуальний і Господарський процесуальний кодекси України правовою нормою, зміст якої регламентував би отримання зразків для експертизи, наприклад, у такій редакції: «У разі потреби отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена судом, чи за дорученням суду залученим спеціалістом», — певним чином змінивши відповідні статті цих кодексів.

Список використаної літератури

1. *Експертизи у судовій практиці* : наук.-практ. посіб. / [за заг. ред. В.Г. Гончаренка]. — 2-е вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 400 с.
2. *Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні* : моногр. / В.І. Галаган, О.В. Козак. — [2-е вид., переоб. і допов.]. — Краматорськ : ТОВ «Каштан», 2015. — 224 с.
3. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. *Козак О.В.* Одержання зразків для експертного дослідження у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О.В. Козак. — Ірпінь, 2011. — 20 с.

УДК 343.982.4

Л.С. Тальянчук, завідувач сектору
Вінницького науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

МОЖЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРОБЛЕНИХ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Висвітлено можливості криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, визначено місце судової технічної експертизи документів серед інших судових експертиз, що призначають під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з підробкою цієї категорії документів.

Ключові слова: документи, що посвідчують особу, перетин державного кордону, реквізити документів, судова технічна експертиза документів, предмет та об'єкт дослідження документів.

Освещены возможности криминалистического исследования документов, удостоверяющих личность при пересечении государственной границы Украины, определено место судебной технической экспертизы документов среди других судебных экспертиз, которые назначаются в ходе расследования криминальных правонарушений, связанных с подделкой этой категории документов.

Article is sanctified to the problem of criminalistics research of documents that certify person at crossing of state boundary of Ukraine. The location of judicial technical examination of documents among other judicial examinations, that is appointed during investigation of the criminal offences related to the imitation of the examined category of documents, is determined.

Специфіка розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з підробленням документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, спосіб вчинення яких пов'язаний з їх виготовленням, збутом та використанням, зумовлена тим, що встановлення найважливіших обставин таких правопорушень неможливе без проведення судових експертиз і насамперед судово-технічної експертизи документів. Однак упродовж останніх років вчені-криміналісти недостатньо задовольняють вимоги слідчо-судової практики з вирішення актуальних проблем судової експертизи підроблених документів, зокрема тих, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Так, сьогодні актуальними є питання щодо розроблення методики дослідження таких документів і пов'язаного з цим розширення меж експертних знань у галузі технічної експертизи документів, а також накопичення і систематизації раніше одержаних знань.

Метою статті є систематизація інформації щодо завдань судово-технічної експертизи документів, які посвідчують особу при перетині державного кордону України.

Як свідчить слідча і судова практика, всебічність, повнота та об'єктивність вивчення обставин кримінального провадження досягаються великою мірою за допомогою використання знань з криміналістики. Особливу роль при цьому відіграє судово-експертна діяльність.

Науковому вивченню питань порядку призначення та проведення судових експертиз приділяли значну увагу такі вчені, як Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, О.О. Ейсман, В.С. Кузьмічов, Н.П. Яблоков та інші. Особливості проведення судово-технічної експертизи документів (далі — СТЕД) досліджували О.В. Воробей, В.Г. Гончаренко, О.Л. Кобилянський, В.К. Лисиченко, Л.Л. Патик та інші. Водночас питання СТЕД, про які йдеться, потребують додаткового дослідження.

Згідно із Законом України «Про судову експертизу» судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [1]. Усі види судових експертиз, до яких звертається слідство та суд, у науці прийнято поділяти на дванадцять класів, одне з провідних місць серед яких належить криміналістичній експертизі. Класи поділяють на роди, а ті, у свою чергу, — на види.

Класичною криміналістичною експертизою, яку призначають під час розслідування зазначеної категорії злочинів, вважають СТЕД. Однак можуть призначати й інші види експертиз, зокрема дактилоскопічну, трасологічну, експертизу матеріалів, речовин і виробів тощо.

Термін «технічна експертиза документів» запропонував вчений-криміналіст М.В. Терзієв, поділивши криміналістичне дослідження документів на дві частини: графічну або почеркознавчу і технічну експертизу документів [2, с. 11]. Він обґрунтував такий поділ характером спеціальних знань, необхідних для вирішення питань, які виносять на експертизу. Його позицію підтримали А.І. Вінберг, Г.Ф. Звягіна та інші. Згодом цю думку було викладено у працях Р.С. Белкіна та А.Р. Шляхова.

Як впливає з назви, експертиза покликана досліджувати документи. Загалом документ — це матеріальний об'єкт, на якому тим чи іншим способом зафіксовано інформацію щодо певних фактів. Поняття «документ» поширюється не лише на письмові акти, а й на кіно- та відеодокументи, креслення, схеми, перфокарти, телеграфні та телетайпні стрічки, магнітні стрічки-фотодокументи, кодові тексти ЕОМ, дискети, електронні документи, машинописні та друкарські тексти, які засвідчують будь-який факт, явище, подію. Документи, яким присвячене це дослідження, здебільшого мають паперовий вигляд, хоча є і на пластиковій основі, і з електронним носієм інформації (мікročіпом).

До предмета криміналістичного дослідження документів, на думку деяких вчених, належать лише такі письмові та машинописні документи, на яких язовими засобами (знаками) закріплено події та факти певної особи [3, с. 191].

На думку В.С. Кузьмічова та Г.І. Прокопенка, криміналістичне дослідження документів — це галузь криміналістики, що вивчає закономірності природи писемності, способи підробки документів, а також розробляє засоби і методи пізнання цих закономірностей з метою розслідування злочинів і запобігання їм [4, с. 138].

Більш розгалужене визначення предмета техніко-криміналістичного дослідження документів надав Р.С. Белкін [5, с. 260]:

- 1) дослідження:
 - відбитків печаток і штампів;
 - підписів від імені певних осіб;
 - машинописних текстів;
- 2) встановлення:
 - змін у тексті документа;
 - змісту документа;
 - матеріалу документа.

СТЕД — дослідження документа, яке проводять за постановою органу досудового слідства чи ухвалою суду з метою встановлення способу його виготовлення, наявності у ньому змін і способу їх внесення, слабковидимих чи невидимих текстів та ідентифікації знарядь і матеріалів, які використовували для виготовлення документа чи внесення змін [6, с. 302].

Як слушно зазначає В.Г. Гончаренко, залежно від об'єктів дослідження цей вид експертизи поділяють на два основних види:

- дослідження реквізитів і матеріалів документів;
- дослідження друкарських форм та їх відбитків.

З часом у межах традиційної СТЕД розвиваються нові види експертизи, особливості предмета і об'єктів дослідження яких вказують на їх відносну самостійність, наприклад, дослідження документів, виготовлених за допомогою засобів оперативної поліграфії: копіювально-розмножувальної техніки, принтерів персональних комп'ютерів [7, с. 75]. Такі експертизи широко застосовують для дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з метою вирішення питання про вид і спосіб їх підробки.

Предметом СТЕД, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є фактичні дані, пов'язані з їх виготовленням, внесенням у них змін, встановленням змісту, ідентифікацією матеріалів, засобів і виконавців. Зазначені дані встановлюють, застосовуючи спеціальні знання в галузі технічного дослідження документів [3, с. 195; 6, с. 18].

Об'єктом дослідження СТЕД може бути як документ у цілому (наприклад, при встановленні способу його виготовлення, ідентифікації цілого за його частинами тощо), так і його окремі елементи: реквізити, матеріали (під реквізитом розуміють сукупність елементів і встановлених умов оформлення тих чи інших документів, відсутність чи порушення яких позбавляє документ юридичної сили).

Відтак об'єкти судово-технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, також поділяють на дві групи:

- власне документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України: паспорт громадянина України для виїзду за кордон, проїзний документ дитини, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажа, посвідчення особи на повернення в Україну, посвідчення біженця для виїзду за кордон, посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон, а також паспорти та інші проїзні документи іноземних громадян;
- реквізити та матеріали зазначених документів.

Крім того, К.М. Ковальов, О.О. Давидова, В.В. Коваленко, Т.В. Тимофеева до

об'єктів СТЕД відносять [8, с. 5]:

- слідоутворюючі поверхні засобів письма та інших технічних засобів (наприклад, друкарських форм, печаток, штампів тощо), за допомогою яких виготовляють документи та їх реквізити на певних матеріальних носіях;
- зміст паспортів (наприклад, текст, підписи, відбитки печаток, штампів тощо);
- матеріал, з якого виготовлено документи (наприклад, папір, речовини, клеї тощо);
- залишки речовин, за допомогою яких вносили зміни у документ, тощо.

З огляду на зазначене щодо документів цієї категорії можна виокремити види досліджень:

- повністю підроблених документів (дослідження бланків);
- частково підроблених документів;
- документів, виконаних на друкованих пристроях;
- відбитків печаток і штампів.

Завдання СТЕД поділяють на ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні [6, с. 27].

Ідентифікаційні завдання передбачають ототожнення:

- технічних засобів, які використовують для виготовлення документа або його частин (принтери, печатки, штампи та інші пристрої, що використовують для нанесення зображення у таких документах);
- матеріалів, які використовували для виготовлення документа (папір, фарба тощо);
- цілого за частинами.

Діагностичні завдання передбачають встановлення:

- способу виготовлення документа, факту і способу зміни початкового змісту;
- початкового змісту документа;
- давності виготовлення документа.

До класифікаційних завдань належить встановлення класу, типу, марки копіювально-множильного апарата, матеріалу документа та вирішення інших завдань, що виникають під час досудового розслідування злочинів, пов'язаних з підробкою та використанням підроблених документів.

Щодо обсягів завдань, які вирішують у межах СТЕД, доцільно навести розгалуженіший їх перелік.

Так, завданнями експертизи реквізитів і матеріалів документів є встановлення на основі використання спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів фактичних даних, пов'язаних із виготовленням документів, а також з ототожненням використаних для їх виготовлення матеріалів і засобів [7, с. 75]. Тобто, вивчаючи документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, а також матеріали і технічні засоби, за допомогою яких їх виготовляють, у межах техніко-криміналістичної експертизи реквізитів і матеріалів документів можна встановити:

- спосіб зміни рукописних реквізитів документів (за їх наявності);
- початковий зміст текстів у цих документах;
- послідовність виконання реквізитів;
- групову належність матеріалів і технічних засобів, які використовували під час виготовлення певного документа.

Експертизу друкарських засобів (друкарських форм, засвідчувальних знаків (печаток, штампів, штемпелів), друкувальних засобів) та їх відбитків (документів, виготовлених друкарським способом (паперових грошей тощо), бланків документів, відбитків засвідчувальних знаків (печаток, штампів тощо)) призначають для перевірки дійсності бланків документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, або нанесених на їх сторінки відбитків печаток і штампів [9, с. 177—178].

Завданнями експертизи друкарських засобів та їх відбитків є встановлення [7, с. 86—86]:

- способу відтворення зображень (відбитків) у документах;
- способу виготовлення друкарських засобів;
- змін у друкувальних засобах та їх відбитках;
- виду друкувальної форми, за допомогою якої виготовлено відбитки устаткування, які використовували для виготовлення друкувальних засобів та їх відбитків;
- часу виготовлення друкувальних засобів та їх відбитків;
- осіб, які виготовили друкувальні засоби (печатки, штампи) та їх відбитки.

Отже, до завдань СТЕД, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, належать [10, с. 130—133]:

- визначення метричних, геометричних, колірних характеристик документа (графічних зображень);
- вивчення тексту документа з метою виявлення можливих помилок (порушення правил орфографії, граматики, пунктуації, використання нестандартних шрифтів тощо);
- визначення матеріалів, з яких виготовлено документ, та їх властивостей;
- вивчення поверхні лицьового та зворотного боків документа з метою виявлення підчищення, травлення та інших змін змісту справжнього документа;
- встановлення наявності спеціальних засобів захисту, якості та способу поліграфічного відтворення елементів, а також їх відповідності (за зовнішнім виглядом, формою та змістом) елементам справжніх документів;
- встановлення різновиду та конструктивних особливостей пристроїв, які застосовували під час виготовлення документів, а також їх ідентифікація за слідами відображення;
- встановлення мікрохарактеристик паперу (складу паперу за волокном і його компонентами: клейові, фарбувальні речовини, наповнювачі та інші складові) та його макрохарактеристик (маси, товщини, щільності, ступеня проклеювання, міцності на розрив, гладкості, засміченості, світлопроникності, кольору та білизни, характеру просвіту, кольору люмінесценції в ультрафіолетових променях, відсотка зольності);
- встановлення кольору, відтінків, морфології та адгезії фарб, а також їх захисних властивостей (метамерія, флуоресценція, біофлуоресценція, реакція на певні розчинники, «крапчастий» ефект тощо);
- встановлення захисних властивостей допоміжних матеріалів (за їх наявності).

СТЕД, встановлюючи факт виготовлення підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, допомагає встановити безпосередній об'єкт і предмет злочину, а знання слідчими та судом сучасних її можливостей сприяє повнішому її використанню та дозволяє правильно оцінити повноту, достовірність та аргументованість висновків експерта.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про судову експертизу» : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.-ua/laws/show/4038-12>.
2. Терзиев Н.В. Криминалистическое исследование документов : учеб. пособ. / Н.В. Терзиев. — М., 1966. — 41 с.
3. Криміналістика : підручник / [Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін.] ; за ред. П.Д. Біленчука. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — К. : Атака, 2001. — 544 с.
4. Кузьмічов В.С. Криміналістика : навч. посіб. / В.С. Кузьмічов, Г.І. Прокопенко ; за заг. ред. В.Г. Гончаренка, Є.М. Моїсеєва. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 368 с.
5. Криминалистика : в 2 т. / [под ред. проф. Р.С. Белкина, проф. И.М. Лузгина]. — Т. 1. — М. : Акад. МВД СССР, 1978. — 384 с.
6. Воробей О.В. Техніко-криміналістичне дослідження документів : навч. посіб. / Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. — К. : Центр навч. л-р, 2008. — 304 с.
7. Експертизи в судовій практиці / [за заг. ред. В.Г. Гончаренка]. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 388 с.
8. Методика технічної експертизи документів (загальна частина) / [укл. Ковальов К.М., Давидова О.О., Коваленко В.В., Тимофеева Т.В.]. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2007. — 34 с.
9. Судебные экспертизы (Возможности, подготовка материалов, назначение, оценка). — К. : РИО МВД УССР, 1981. — 412 с.
10. Кобилянський О.Л. Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Кобилянський Олег Леонідович. — К., 2007. — 255 с.

УДК 343.982

Л.О. Сидоренко, провідний фахівець
Черкаського науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

ПРОБЛЕМИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДИПЛОМІВ ПРО ОСВІТУ ЗРАЗКА 2015 РОКУ ТА ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВИХ ОБЛІКІВ

Проаналізовано проблеми експертного дослідження та формування інформаційно-довідкових обліків дипломів про освіту зразка 2015 року, окреслено головні вимоги Міністерства освіти і науки України до форми дипломів.

Ключові слова: дипломи, натурні зразки, експертиза, інформаційно-довідкові обліки, «Osvita.net».

Проанализированы проблемы экспертного исследования и формирования информационно-справочных учетов дипломов об образовании образца 2015 года, очерчены главные требования Министерства образования и науки Украины к форме дипломов.

The analysis of the problems and the formation of expert research information and reference accounting of diplomas model 2015 made; Define the main requirements of the Ministry of Education and Science of Ukraine to the form of diplomas.

Дипломи про освіту є одними з об'єктів дослідження в технічній експертизі документів. Як правило, діагностичні дослідження щодо встановлення способів друку, способів нанесення відтисків печаток і підписів, внесення змін до бланка чи тексту тощо не викликають особливих проблем. Значно складніше вирішувати питання про те, чи відповідає диплом про освіту за своїми характеристиками аналогічним документам, що на замовлення навчального закладу виготовляє певне підприємство. Зрозуміло, що вирішення таких завдань потребує наявності натурних зразків дипломів або їх детального криміналістичного опису (способи друку, характеристики захисних елементів, мікротекстів, люмінесценції тощо). Проте ініціатор призначення експертизи зазвичай не може надати достовірні зразки для порівняння, а Експертну службу МВС України, як правило, такими зразками чи їх описами централізовано забезпечують не в повному обсязі, несвоєчасно або взагалі не забезпечують.

Отже, сформувати повноцінні інформаційно-довідкові обліки доволі складно, через що і вирішення поставлених завдань стає неможливим.

Зазначене дослідження є продовженням дослідження цієї проблеми, розпочатої раніше [1]. Наказом від 12.05.2015 р. № 525 Міністерство освіти і науки України затвердило лише загальну форму документів про вищу освіту (наукові ступені)

державного зразка та додатків до них, а також зразка академічної довідки [2], не передбачивши при цьому будь-яких технічних описів, на відміну від раніше існуючих (рис. 1) [3].

**Зображення малого
Державного Герба України**

УКРАЇНА

ДИПЛОМ МАГІСТРА

MASTER'S DIPLOMA

№ 000000
(серія та реєстраційний номер,
що присвоюється)

№ 000000
(Series, registration number of the diploma)

(прізвище,

(Family name)

ім'я, по батькові)

(Given name(s))

закінчи у 20__ році

in 20__ completed the full course of

(найменування вищого

(Name of institution)

навчального закладу/відокремленого підрозділу
вищого навчального закладу)

obtained bachelor's degree

здобу __ ступінь бакалавра за спеціальністю

field of study

здобу __ кваліфікацію

obtained qualification of

Посада Підпис Ініціали, прізвище
керівника або
іншої уповноваженої
особи вищого
навчального закладу

Position Name, Surname
of the head
of the institution
of higher learning

Seal

М.П.
«__» _____ 20__ р.
(дата видачі)

«__» _____ 20__ р.

Примітки:

1. Назва професійної кваліфікації зазначається у разі потреби.
2. У разі наявності в дипломі будь-яких розбіжностей перевагу має текст українською мовою / In case of any differences in translation the text in Ukrainian shall prevail.
3. У разі потреби розміщується інформація про легалізацію документа про освіту та/або проставлення апостилю на документі про освіту.

Директор департаменту вищої освіти

С.І. Бондаренко

Рис. 1. Фрагменти нормальної ЕКГ в одному відведенні

Крім того, Міністерство освіти і науки України рекомендувало навчальним закладам відмовитися від пластикових дипломів. Так, під час відвідування Ужгородського національного університету Міністр освіти і науки України Сергій Квіт заявив: «Пластикові дипломи — це чисте шахрайство, зокрема, коли кажуть, що вони більш захищені. Пластикових дипломів немає ніде в світі, це спосіб заробляння грошей. У наш час захищеність диплома — це серія і номер. Тому виготовляти дипломи виші повинні на папері, обираючи власний дизайн. Вигляд не грає ролі, а ціна має значення» [4]. Згідно з п. 2 постанови КМУ від 31.03.2015 р. № 193 «...гранична вартість виготовлення документа про вищу освіту державного зразка не повинна перевищувати двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (34 грн.)» [5].

Доречно також зазначити, що існуюче законодавство вже не відносить дипломи про освіту і додатки до них до документів суворої звітності та обліку.

Отже, місце замовлення бланків дипломів навчальні заклади визначають самостійно, а питання, пов'язані з дизайном бланків, способом їх друку та технічним захистом, кожний виробник визначає окремо.

Для ілюстрації зазначеного доцільно розглянути деякі зразки дипломів про освіту зразка 2015 року (рис. 2—10).

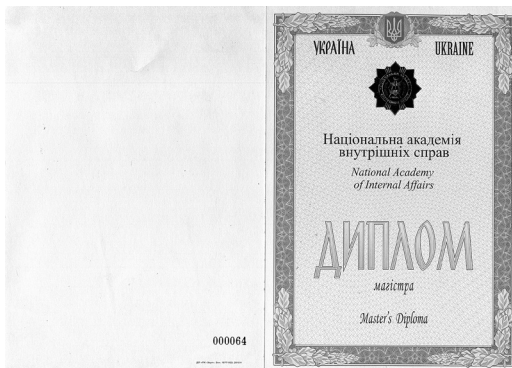

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 2, 3. Обидва боки диплома магістра Київської національної академії внутрішніх справ України

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 4, 5. Обидва боки диплома магістра Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

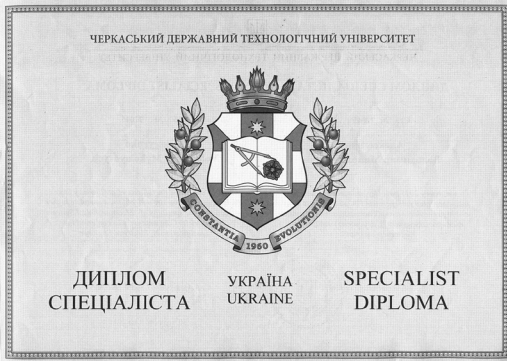

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 6, 7. Обидва боки диплома спеціаліста Черкаського державного технологічного університету

Рис. 8. Внутрішній бік диплома бакалавра Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рис. 9. Внутрішній бік диплома бакалавра Вищого навчального закладу «Приватне акціонерне товариство «Львівський інститут менеджменту»

Рис. 10. Внутрішній бік диплома спеціаліста Ужгородського національного університету

Окремі навчальні заклади замовляють виготовлення дипломів, як і раніше, на Державному підприємстві «Інфоресурс», тому дипломи мають і такий самий дизайн (рис. 11, 12).

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 11, 12. Зовнішній та внутрішній боки диплома бакалавра Харківського національного університету внутрішніх справ

Дипломи зразка 2015 року мають певні ступені захисту, але встановити їх відповідність будь-яким нормам чи технічним умовам зазвичай неможливо через їх відсутність. Так, дослідження дипломів, які повністю або частково надруковані з використанням кольорових електрофотографічних апаратів, потребує зазначення наявності чи відсутності кодових точок як одного із можливих засобів встановлення справжності дипломів. При цьому слід обов'язково зазначити ідентичні (рис. 13) чи різні (рис. 14, 15) ідентифікаційні кодові схеми, наявні на обох боках диплома, адже вони ідентифікують використаний для друку апарат(и) [6—9].

З огляду на значну кількість форм дипломів, відсутність єдиних технічних умов до їх виготовлення, різний обсяг інформації, закладеної в цих документах, доволі складно перелічити всі криміналістично значущі ознаки, які мають відобразитися у висновку експерта під час дослідження таких документів.

Так, згідно з традиційними вимогами усі номерні документи повинні мати номери бланків і вихідні поліграфічні дані (наприклад, вони є у дипломах Київського

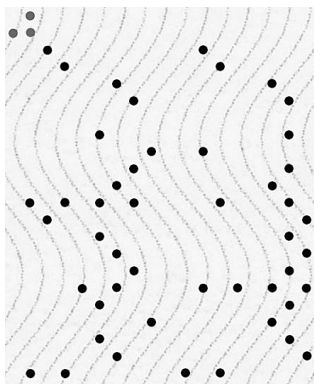

Рис. 13. Ідентична ідентифікаційна кодова схема, виявлена на обох боках диплома магістра Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, наведеного на рис. 3, 4

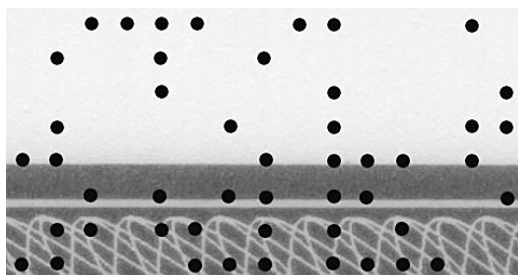

Рис. 14

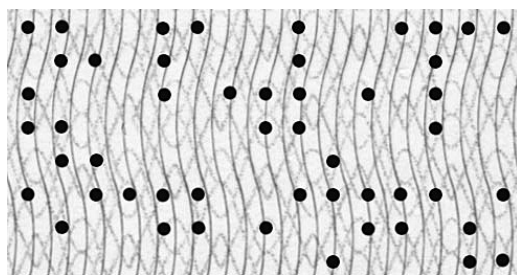

Рис. 15

Рис. 14, 15. Різні ідентифікаційні кодові схеми на лицьовому (рис. 14) та зворотному (рис. 15) боках диплома бакалавра Харківського національного університету внутрішніх справ (рис. 9, 10)

національного університету внутрішніх справ і Донецького науково-технічного університету). Водночас у дипломах Черкаського державного технологічного університету є лише вихідні поліграфічні дані, а номерів бланків немає. У дипломах Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та Львівського інституту менеджменту немає і номерів бланків, і вихідних поліграфічних даних.

Отже, порядок і деталізація опису, ілюстрація ознак дипломів про освіту визначаються, виходячи з поставлених експертам завдань і загальноприйнятих у технічній експертизі документів вимог. Під час формування відповідних обліків опис може бути докладнішим.

Зрозуміло, що відмова від централізованого виготовлення дипломів про освіту єдиного зразка та відсутність єдиних технічних умов значно спрощують можливості для їх підробки. Мережа Інтернет рясніє пропозиціями щодо виготовлення на замовлення будь-яких документів про освіту будь-якого навчального закладу, у тому числі і зразка 2015 року (рис. 16) [10].

Якщо викладена в Інтернеті інформація достовірна, то підроблювачі мають змогу не лише виготовляти високоякісні підробки, а і вносити в базу даних інформацію про власника підробленого диплома.

Дипломы

Диплом магистра с приложением (1999-2015 год)	Внесенный в базу: 14 300 грн. Настоящий (легальный) бланк: 9 900 грн. Заказать Качественная подделка: 8 000 грн.
Диплом бакалавра с приложением (1999-2015 год)	Внесенный в базу: 14 300 грн. Настоящий (легальный) бланк: 9 900 грн. Заказать Качественная подделка: 8 000 грн.
Диплом специалиста с приложением (1999-2015 год)	Внесенный в базу: 14 300 грн. Настоящий (легальный) бланк: 9 900 грн. Заказать Качественная подделка: 8 000 грн.

Рис. 16. Скрін-шот Інтернет-сторінки

Водночас передбачена законодавством електронна база «Osvita.net» для верифікації даних про студентів функціонує лише щодо пластикових дипломів, виготовлених ДП «Інфоресурс». Порядок користування цією базою доволі простий: для цього потрібно через Інтернет зайти на цей сайт, зареєструватися, сформулювати запит на перевірку та отримати результат (рис. 17) [11].

Рис. 17. Скрін-шот сторінки сайту «Osvita.net» про порядок перевірки документа про освіту

Отже, з урахуванням того, що база даних «Osvita.net» нині діє лише щодо пластикових дипломів, виготовлених ДП «Інфоресурс», і до неї можливий несанкціонований доступ, вона не є надійним захищеним джерелом достовірної інформації. Звичайно, існує й інший шлях перевірки дійсності дипломів: надіслати запит до відповідного навчального закладу.

Зазначені обставини створюють певні проблеми для експертів з технічного дослідження документів у разі надходження на експертизу сумнівних дипломів, а саме:

– кожне поліграфічне підприємство на замовлення чи навчальний заклад самостійно виготовляють документи про освіту на власний розсуд (спосіб друку, розміри, оформлення, захисні елементи, папір, пластик тощо). З урахуванням того, що нині в Україні налічується понад 800 вищих навчальних закладів, то і форм дипломів доволі багато, навіть якщо частина навчальних закладів замовлятиме дипломи на тих самих поліграфічних підприємствах. Враховуючи поділ дипломів (бакалавра, спеціаліста, магістра), формування відповідних обліків стане практично неможливим;

– відсутність достовірних зразків бланків дипломів чи офіційної інформації про докладний опис захисних елементів дипломів;

– прогнозоване використання для виготовлення підробок, надрукованих електрофотографічним способом, а також аналогічних кольорових електрофотографічних апаратів, які є доволі поширеними та відносно простими у використанні;

– можливі певні зміни в оформленні бланків освітніх документів тим самим виробником залежно від року та кварталу замовлення (вдосконалення дизайну чи захисних елементів, використання картону чи пластику замість паперу, заміна друкувального пристрою тощо).

Отже, можна спрогнозувати, що встановити для слідства експертним шляхом дійсність дипломів буде практично неможливо. Вирішення питань, пов'язаних зі встановленням способів друку, наявністю захисних елементів тощо, стане формальністю, яка мало чим допоможе слідству.

Крім того, навряд чи слід сподіватися на відповідний контроль на поліграфічних підприємствах чи у навчальних закладах за кількістю виготовлених бланків дипломів, дотриманням усіх норм законодавства у сфері захисту інформації, на надійний захист персональних даних.

З огляду на зазначене, а також враховуючи масовий характер виготовлення підробок дипломів упродовж останніх років (за деякими оцінками кількість фальшивих дипломів становить майже 10 % загального числа офіційно виданих дипломів), назріла нагальна потреба розробити комплекс організаційно-правових заходів:

1) на рівні Міністерства освіти і науки України:

– повернути дипломам про освіту та додаткам до них статус документів суворої звітності та обліку;

– сформуванню повноцінних обліків та організувати функціонування передбаченої законодавством електронної бази «Osvita.net»;

2) на рівні вищих навчальних закладів — своєчасно та повно надавати відповідну інформацію для поповнення загальнодержавної електронної бази «Osvita.net»;

3) на рівні правоохоронних органів:

– провести організаційно-правові заходи з ліквідації численних структур, які пропонують виготовлення фальшивих дипломів на замовлення;

– згідно зі ст. 20 Закону України «Про судову експертизу» вимагати від поліграфічних підприємств чи навчальних закладів, які займаються виготовленням дипломів про освіту, надавати натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію або іншу інформацію, необхідну для проведення експертизи;

– налагодити дієвий контроль за кількістю виготовлених документів і дотриманням усіх норм законодавства у сфері захисту інформації, надійним захистом персональних даних;

4) на рівні Експертної служби МВС України — формувати відповідні інформаційно-довідкові та оперативно-пошукові обліки.

Список використаної літератури

1. *Сидоренко Л.О.* Дипломи про освіту зразка 2014 року: деякі особливості виготовлення та експертного дослідження : інформ. лист / Л.О. Сидоренко. — Черкаси : НДЕКЦ при УМВС України в Черкаській області, 2014. — 38 с. : іл.
2. *Сидоренко Л.О.* Деякі шляхи щодо запобігання використанню кольорових електрофотографічних апаратів для фальшування документів, цінних паперів та грошей / Л.О. Сидоренко // Криміналістичний вісник. — 2009. — № 2 (12). — С. 142—147.
3. *Наказ* Міністерства освіти і науки України від 12.05.2015 № 525 «Про затвердження форм документів про вищу освіту (наукові ступені) державного зразка та додатків до них, зразка академічної довідки».
4. *Квіт С.* Пластикових дипломів в Україні не буде [Електронний ресурс] / С. Квіт. — Режим доступу : zik.ua/.../plastykovyh_dyplomiv_v_ukraini_ne...
5. *Постанова* КМУ від 31.03.2015 № 193 [Електронний ресурс]. — Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. — Режим доступу : www.mon.gov.ua.
6. *Сидоренко Л.О.* Загальні та окремі ознаки кодових малюнків, ідентифікаційних кодових схем чи матриць кольорових електрофотографічних апаратів різних марок та моделей : інформ. лист / Л.О. Сидоренко. — Черкаси : НДЕКЦ при УМВС України в Черкаській області, 2015. — 112 с. : іл.
7. *Сидоренко Л.О.* Сучасні можливості діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів / Л.О. Сидоренко // Криміналістика и судебная экспертиза. — 2011. — Вып. 56. — С. 101—109.
8. *Сидоренко Л.О.* Технічна експертиза кольорових електрофотографічних зображень шляхом вивчення кодових міток та її можливості в отриманні доказової інформації / Л.О. Сидоренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики / [ред. кол. Цимбал М.Л., Шепітько В.Ю., Головченко Л.М. та ін.]. — 2012. — Вип. 12. — С. 197—205.
9. *Сидоренко Л.О.* Кодові точки, як засіб діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів : альбом ілюстрацій / Л.О. Сидоренко. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2013. — 63 с. : іл.
10. *Зразки документів* — Купити диплом [Електронний ресурс]. — Режим доступу : kpuipit-diploma.com/uk/obrazcy-dokumentov.html.
11. *Головна* всеукраїнська загальнодоступна електронна база Міністерства освіти і науки України «Osvita.net» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://osvita.net/ua/checkdoc/>.

УДК 330.341:343.23"312"(477)

А.В. Дивнич, судовий експерт

Полтавського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

Д.І. Статівка, головний судовий експерт

Полтавського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

О.Д. Дивнич, кандидат економічних наук,

доцент кафедри економіки Полтавської державної аграрної академії

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА СУЧАСНИЙ РІВЕНЬ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ТА ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ЕКСПЕРТА-ЕКОНОМІСТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Обґрунтовано необхідність виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів. Визначено економічні детермінанти злочинності. Досліджено залежність рівня злочинності від економічних чинників.

Ключові слова: злочинність, експерт, економічні чинники, економетрична модель.

Обоснованы необходимость выявления причин и условий, способствовавших совершению преступлений. Определены экономические детерминанты преступности. Исследована зависимость уровня преступности от экономических факторов.

The necessity identify the causes and conditions that contributed to the commission of crimes were justified. Economic determinants of crime have been identified. The statistical dependence of crime on economic factors were studied in this article.

Практично усі процеси у суспільному житті є інтегрованими та зазнають взаємного впливу. Попри те, що згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [1], злочинність як явище залишається потужним деструктивним чинником як функціонування державних інститутів, так і взаємовідносин між членами суспільства. І хоча запобігання злочинам проголошується одним із головних завдань Кримінального кодексу України [2], відповідних норм у чинному Кримінальному процесуальному кодексі немає [3].

У працях багатьох дослідників наголошується на важливості функції виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів. Як слушно зазначає О. Баганець, в окремих випадках ці обставини спроможні розкрити механізм події кримінального правопорушення, свідчити про наявність обставин, що обтяжують чи пом'якшують

покарання [4, с. 84]. На думку О. Літвінової, існує переважно формальне ставлення правоохоронців до складання подань щодо усунення причин та умов, які сприяли вчиненню злочинів, та профілактики злочинності у цілому [5, с. 120].

Немає сумніву, що злочинність як негативне суспільне явище пов'язана з економічними процесами, які відбуваються у державі. За відсутності нормативно встановленої процедури визначення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, підвищується роль експерта, адже експерт-економіст згідно з п. 4 частини третьої ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України та ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» [6] має право викладати у своєму висновку виявлені під час проведення експертизи відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання. До таких відомостей можуть належати дані щодо фінансового стану (платоспроможності, фінансової стійкості, прибутковості тощо) суб'єктів господарювання, а також майнового стану фізичних осіб. Економічні показники здебільшого точно відображають як рівень розвитку економічних суб'єктів, так і характер змін у розвитку соціуму, в якому відбуваються економічні процеси. Водночас підходи, що базуються на визначенні рівня правопорядку з використанням економічних індикаторів для його моніторингу та прогнозування на рівні держави, регіонів чи окремих територіальних громад, на сьогодні висвітлено не повною мірою та потребують більш ґрунтовного наукового дослідження.

Економічні показники, відображаючи певні аспекти взаємодії людей у системі «людина — соціум — природне середовище», можуть бути ефективним засобом інформування про тенденції змін у суспільстві. Так, попри певні застереження суспільний прогрес, добробут та «успішність» нації зазвичай оцінюють, орієнтуючись на динаміку валового внутрішнього продукту (далі — ВВП) держави [7]. Зокрема, упродовж 2010—2014 рр. спостерігалася обернена залежність між величиною ВВП у розрахунку на одну особу та кількістю виявлених злочинів (рис. 1).

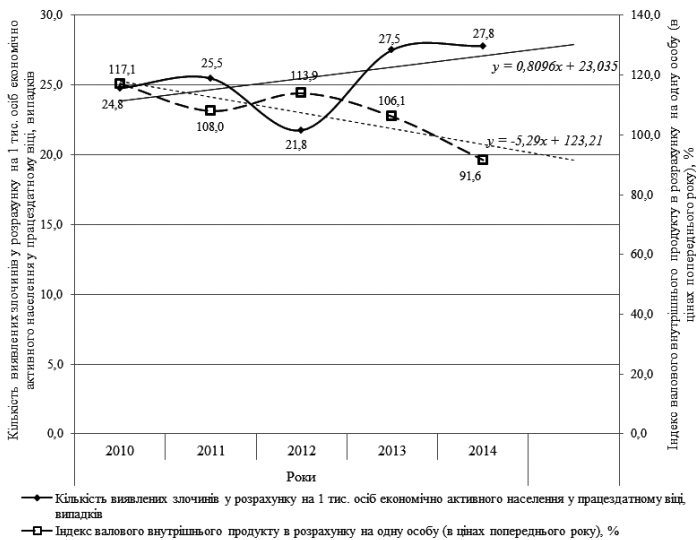

Рис. 1. Залежність рівня злочинності в Україні від економічного розвитку, 2010—2014 рр.¹

¹ Побудовано авторами за даними джерел: 8, с. 252; 9, с. 23, 171.

Встановлено, що негативні тенденції в економіці, які спричиняли щорічне зменшення обсягу ВВП у розрахунку на одну особу в середньому на 5,29 %, супроводжувалися 0,81-відсотковим зростанням кількості зареєстрованих злочинів у розрахунку на 1 тис. осіб економічно активного населення у працездатному віці. Отже, економічні чинники є суттєвою передумовою коливання рівня злочинності.

Дослідження причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, доцільно починати з аналізу інформаційного масиву показників соціально-економічного розвитку господарюючого суб'єкта, окремого населеного пункту, територіальної громади, регіону тощо. Слід виокремити домінуючі чинники і на основі емпіричного аналізу побудувати адекватну економетричну модель, яку експерт може використовувати для розробки відповідних рекомендацій, визначення предикативних криміногенних параметрів, а також для вжиття заходів щодо зниження рівня злочинності шляхом удосконалення методів охорони правопорядку, зниження соціальної напруженості та нормалізації економічних процесів.

З огляду на зазначене з метою виявлення взаємозв'язків показників економічного розвитку та рівня злочинності, а також побудови орієнтовної економетричної моделі їх впливу на рівень злочинності у загальнодержавному масштабі було виокремлено відносно незалежні детермінанти (табл. 1).

Таблиця 1

Детермінанти, що впливають на кількість злочинів у розрахунку на 1 тис. осіб економічно активного населення у віці 15–70 років

Негативний процес у національній економіці та суспільстві	Регресор (детермінанта)	Умовне позначення	Одиниця виміру	Джерело первинних даних
Основні (економічні) змінні величини				
Зниження обсягу виробництва товарів (робіт, послуг)	Індекс фізичного обсягу валового регіонального продукту у цінах попереднього року	IGRP	відсотки	[11, с. 15; 12, с. 1]
Зменшення доходів населення	Доходи населення у розрахунку на 1 особу	Income	грн.	[8, с. 141]
Зниження зайнятості населення (неповне використання трудових ресурсів)	Рівень безробіття економічно активного населення у працездатному віці 15–70 років	Unemployment	відсотки	[8, с. 71; 13, с. 78]
Зниження купівельної спроможності населення внаслідок інфляції	Індекс споживчих цін (з грудня до грудня попереднього року)	Inflation	відсотки	[8, с. 12; 11, с. 397]
Допоміжна імовірнісна змінна величина (якісна характеристика процесу боротьби зі злочинністю з боку державних суб'єктів: законодавчої, виконавчої та судової гілок влади)				
Непритягнення до відповідальності винних осіб	Умовний індикатор імовірності настання покарання за вчинений злочин	Nemesis	коефіцієнт	[8, с. 258, 264]

Масив емпіричних даних щодо результативної (залежної) змінної величини «Crimes» можна отримати зі статистичних джерел [8, с. 60, 252; 10, с. 86]. Як допоміжну детермінанту орієнтовної моделі економічних передумов вчинення злочинів розглянуто стохастичну величину, яка може характеризувати імовірність покарання винних осіб за вчинений злочин (за загальнодоступними статистичними даними як умовний індикатор такої вірогідності було прийнято відношення кількості засуджених до кількості підозрюваних у вчиненні злочину). Зазначена змінна величина є складовою функції очікуваної корисності від вчинення правопорушення, розробленої нобелівським лауреатом Г.С. Беккером [14], яку враховують аналітики в розвинутих країнах світу [15].

Теоретичне викладення моделі, побудованої на даних таблиці 1, має такий вигляд:

$$\begin{aligned} Crimes_i = & \beta_1 + \beta_2 \cdot I_{GRP_i} + \beta_3 \cdot Income_i + \beta_4 \cdot Unemployment_i + \\ & + \beta_5 \cdot Inflation_i + \beta_6 \cdot Nemesis + \varepsilon_i \end{aligned} \quad (1)$$

де: β_1, \dots, β_6 — коефіцієнти регресійної моделі;
 ε_i — випадкова складова (похибка моделі);
 i — номер відповідного спостереження.

З використанням можливостей програмного середовища статистичної обробки даних з відкритим кодом R було розроблено скрипт (рис. 2) та опрацьовано параметри моделі за $n = 138$ статистичними спостереженнями емпіричних даних (рис. 3). Шляхом застосування методу найменших квадратів визначено, що за прийнятого для соціальних досліджень рівня статистичної значущості $\alpha = 0,05$ модель (за F-критерієм Фішера), так і оцінені коефіцієнти змінних величин (Т-критерій Стюдента) є вагомими (табл. 2). Винятком є параметр умовного індикатора імовірності настання покарання, після виключення якого оцінена модель набуває такого вигляду:

$$\begin{aligned} Crimes = & 29,88863 - 0,1771358 \cdot I_{GRP} + 0,0001784 \cdot Income - \\ & - 2,4600438 \cdot Unemployment + 0,2436931 \cdot Inflation \end{aligned} \quad (2)$$

```

RStudio
File Edit Code View Plots Session Build Debug Tools Help
Go to file/function
Skript_koef_new.R* x
Source on Save
18
19 Crimes <- c(22.7, 34.6, 16.5, 17.4, 29.6, 28.6, 16.2, 11.5, 30.9, 9.9, 20.1, 25.1,
20 IGRP <- c(104.1, 103.4, 103, 100.2, 105.8, 111.1, 112.8, 107.7, 103.2, 100.5, 105.
21 Income <- c(18485.6, 15480.0, 16018.0, 14311.9, 20739.4, 21317.3, 15775.9, 12699.6,
22 Unemployment <- c(8.1, 6.2, 10, 8.5, 7.1, 8.4, 9.8, 8.7, 7.5, 8.2, 7.3, 8.9, 7.2,
23 Inflation <- c(109.1, 109.6, 107, 108.1, 109.3, 110.3, 108.9, 108.5, 109.7, 108.3,
24 Nemesis <- c(0.746, 0.767, 0.764, 0.849, 0.785, 0.823, 0.761, 0.746, 0.824, 0.810,
25 d <- data.frame(Crimes=Crimes, IGRP=IGRP, Income=Income, unemployment=unemployment,
26 Inflation=Inflation, Nemesis=Nemesis)
27
28 describe(d)
29 model <- lm(data=d, crimes~IGRP+Income+unemployment+Inflation+Nemesis)
30 model
31 summary(model)
32 coeftest(model)
33 confint(model)
34 ggpairs(d)

```

Рис. 2. Текст скрипту для обробки статистичної інформації у програмному середовищі R version 3.2.2

Значення скоригованого квадрата коефіцієнта множинної кореляції $R^2 = 0,374$ означає, що у підсумковій моделі змінюваність рівня злочинності в Україні упродовж 2010—2014 рр. значною мірою пояснюється економічними детермінантами.

```

RStudio
File Edit Code View Plots Session Build Debug Tools Help
Source
Console
> model <- lm(data=d, Crimes~IGRP+Income+Unemployment+Inflation+Nemesis)
> model

Call:
lm(formula = Crimes ~ IGRP + Income + Unemployment + Inflation +
    Nemesis, data = d)

Coefficients:
(Intercept)          IGRP          Income  Unemployment    Inflation     Nemesis
 29.7399014   -0.1768220    0.0001776   -2.4648752    0.2439417    0.1835755

> summary(model)

Call:
lm(formula = Crimes ~ IGRP + Income + unemployment + Inflation +
    Nemesis, data = d)

Residuals:
    Min       1Q   Median       3Q      Max
-15.3137  -4.4079   0.0444   3.2289  19.4424

Coefficients:
              Estimate Std. Error t value Pr(>|t|)
(Intercept)  2.974e+01  1.210e+01  2.458 0.015249 *
IGRP        -1.768e-01  7.635e-02  -2.316 0.022101 *
Income       1.776e-04  8.261e-05  2.150 0.033398 *
unemployment -2.465e+00  4.148e-01  -5.942 2.37e-08 ***
Inflation    2.439e-01  6.349e-02  3.842 0.000189 ***
Nemesis      1.836e-01  4.491e+00  0.041 0.967455
---
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

Residual standard error: 5.858 on 132 degrees of freedom
(2 observations deleted due to missingness)
Multiple R-squared:  0.3922, Adjusted R-squared:  0.3692
F-statistic: 17.04 on 5 and 132 DF, p-value: 5.612e-13

```

Рис. 3. Результати обробки даних відповідно до заданої економетричної моделі у програмному середовищі R version 3.2.2

Таблиця 2

Параметри економетричної моделі залежності рівня злочинності від економічних чинників в Україні, 2010—2014 рр.

Регресор	Оцінений коефіцієнт	Значення Т-критерію Стьюдента	Рівень значущості змінної величини
Індекс фізичного обсягу валового регіонального продукту у цінах попереднього року (IGRP)	-0,1768220	-2,316	значуща, рівень $\alpha = 0,05$
Доходи населення у розрахунку на 1 особу (Income)	0,0001776	2,150	значуща, рівень $\alpha = 0,05$
Рівень безробіття економічно активного населення (Unemployment)	-2,4648752	-5,942	значуща, рівень $\alpha = 0,001$
Індекс споживчих цін (Inflation)	0,2439417	3,842	значуща, рівень $\alpha = 0,001$
Умовний індикатор імовірності настання покарання за вчинений злочин (Nemesis)	0,1835755	0,041	не значуща
Константа (β_1)	29,7399014	2,458	значуща, рівень $\alpha = 0,05$

Як свідчать результати проведеного дослідження причин, що сприяють вчиненню злочинів на загальнодержавному рівні, збільшення показника кількості злочинів у розрахунку на 1 тис. осіб економічно активного населення віком 15—70 років на одиницю може бути зумовлене:

- зниженням обсягу виробництва товарів (робіт, послуг) на 0,177 % порівняно з попереднім роком;
- зниженням рівня безробіття економічно активного населення у працездатному віці 15—70 років на 2,46 %;
- зростанням рівня інфляції на 0,24 % порівняно з попереднім роком.

Незважаючи на статистичну значущість оціненого коефіцієнта змінної величини, що характеризує вплив рівня доходів населення у розрахунку на 1 особу на рівень злочинності, детермінування цього економічного чинника на стан правопорядку в країні наразі несуттєве (щодо змінної величини «Income» у моделі оцінений коефіцієнт становить 0,0001784).

За результатами дослідження залежності рівня злочинності від окремих економічних детермінант і попарного порівняння цих детермінант встановлено, що значну поляризацію значень практично усіх інших змінних величин спричиняє показник індексу споживчих цін (рис. 4).

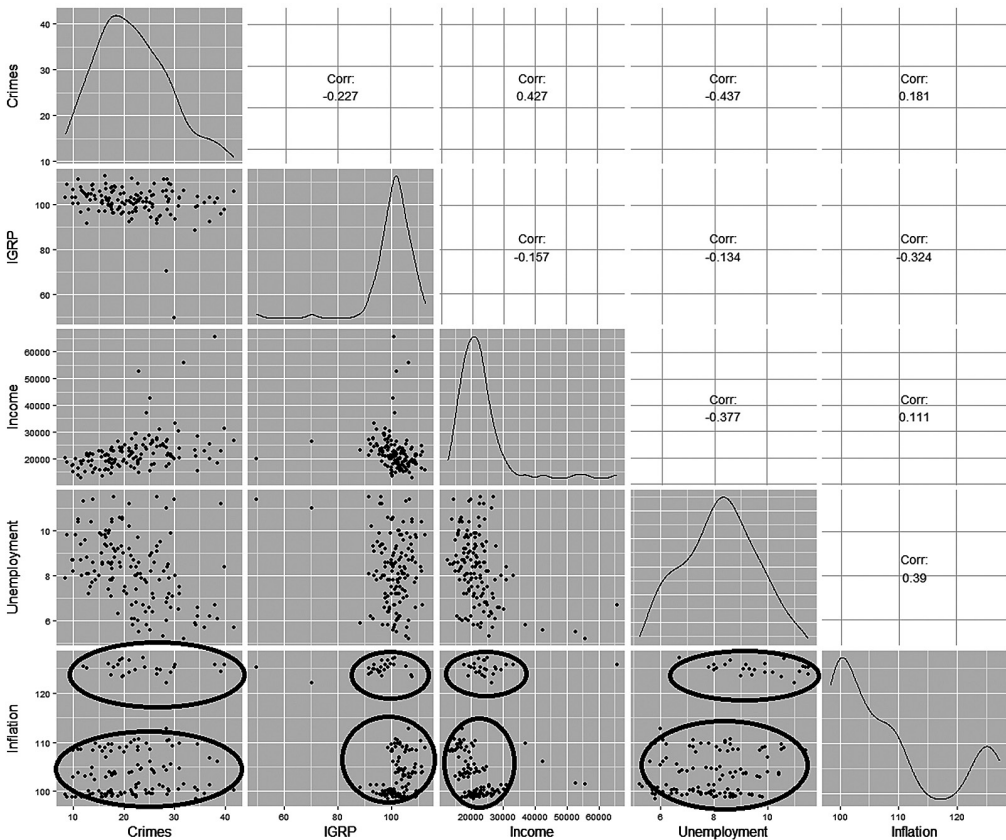

Рис. 4. Попарна залежність змінних величин економетричної моделі у програмному середовищі R version 3.2.2

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що злочинність як явище, звичайно, не зумовлюється суто економічними чинниками. Забезпечення правопорядку в масштабах держави як питання національної безпеки належить до компетенції відповідних силових структур. Водночас про вплив динаміки економічних чинників на майбутній стан суспільства та рівень злочинності як ознаки, що його характеризує, зазвичай не повідомляють низові ланки правоохоронних органів. Крім того, інститути, відповідальні за здійснення державної економічної політики, недостатньо уваги приділяють цій залежності. Натомість невжиття превентивних заходів з усунення негативного впливу економічних причин та умов, що сприяють учиненню злочину, має зворотний деструктивний ефект на стан інвестиційного клімату. Ця обставина суттєво перешкоджає розвитку національної економіки і створює додатковий негативний вплив на рівень злочинності. Процеси спаду в економіці провокують, підсилюють і сприяють зростанню рівня злочинності.

Ефективний аналіз виявлення залежності між станом правопорядку та соціально-економічними чинниками можна здійснити засобами економічного аналізу. Проведене дослідження підтверджує залежність показника кількості злочинів у розрахунку на 1 тис. осіб економічно активного населення від чинників зміни обсягів виробництва, рівнів безробіття та інфляції. А отже, слід звернути увагу на забезпечення соціальних стандартів і вирішення питань розвитку економіки. При цьому запропоновано розширити перелік завдань економічної експертизи в частині аналізу та прогнозування наслідків дії економічних чинників на зміни у суспільстві. Значений вплив може досліджуватися стосовно криміногенної ситуації у певному населеному пункті, районі, на регіональному та загальнодержавному рівнях.

Список використаної літератури

1. Конституція України : станом на 15 берез. 2016 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кримінальний кодекс України. : станом на 24 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page12?text=367>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. Баганець О. Доказування причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення / О. Баганець // Юридична Україна. — 2013. — № 8. — С. 83—87.
5. Літвінова О.В. Профілактика слідчим правопорушень при розслідуванні кримінальних справ / О.В. Літвінова // Право і безпека. — 2011. — № 5 (42). — С. 120—125.
6. Закон України «Про судову експертизу» : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
7. Соломонова И. Может ли раздача денег населению оживить экономику? [Электронный ресурс] / И. Соломонова // Онлайн-журнал «Slon Magazine». — Режим доступа : <https://slon.ru/posts/59845>.
8. Регіони України 2015 : стат. збірник : у 2-х ч. / [за ред. І.М. Жук]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — Ч. 1. — 305 с.
9. Україна у цифрах 2015 : стат. збір. / [за ред. І.М. Жук]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — 238 с.

10. *Регіони України 2012* : стат. збірник : у 2-х ч. / [за ред. О.Г. Осауленка]. — К. : Державна служба статистики України, 2012. — Ч. 1. — 310 с.

11. *Регіони України 2015* : стат. збірник : у 2-х ч. / [за ред. І.М. Жук]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — Ч. 2. — 681 с.

12. *Індекси фізичного обсягу валового регіонального продукту та валової доданої вартості за видами економічної діяльності за 2014 рік* // Експрес-випуск від 10.07.2015 № 141/0/02.5вн-15. — К. : Державна служба статистики України. — 2015. — 3 с.

13. *Регіони України 2014* : стат. збірник : у 2-х ч. / [за ред. О.Г. Осауленка]. — К. : Державна служба статистики України, 2014. — Ч. 1. — 299 с.

14. *Becker G.S. Crime and punishment: an economic approach* / G.S. Becker // *Journal of Political Economy*. — 1968. — Vol. 76. — № 2. — P. 169—217.

15. *Glaeser E.L. An Overview of Crime and Punishment* [Електронний ресурс] / E.L. Glaeser // Веб-сайт Світового банку. — Режим доступу : <http://web.worldbank.org/archive/website01241/-WEB/IMAGES/CRIMEAND.PDF>.

УДК 343.346

О.В. Лисий, головний спеціаліст

Регіонального сервісного центру
МВС України в Одеській області

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КЛАСИФІКАЦІЯ НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

Розглянуто питання кримінально-правової класифікації незаконного заволодіння транспортними засобами в контексті кримінально-правової характеристики.

Ключові слова: транспортний засіб, незаконне заволодіння, структура та динаміка.

Рассмотрены вопросы уголовно-правовой классификации незаконного завладения транспортными средствами в контексте уголовно-правовой характеристики.

The article deals with the problem of the vehicle unlawful seizure in the context of the criminal and law.

Розвиток автомобільного ринку — важливий чинник розвитку вітчизняного суспільства, невід’ємним наслідком якого, на жаль, є збільшення кількості злочинів у цій сфері, зокрема з метою незаконного збагачення.

Розкриття таких злочинів ускладнюється тим, що їх, як правило, вчиняють організовані злочинні угруповання з чіткою ієрархією та поділом ролей: одні безпосередньо вчиняють незаконне заволодіння транспортними засобами, інші — виготовляють підроблені документи, маскують злочинні прибутки, отримані від легалізації транспортних засобів, збувають викрадений транспорт тощо. Значну частину прибутків злочинці використовують для налагодження корупційних зв’язків у судових органах.

Загалом можна виокремити три пов’язані між собою види таких злочинів [1]:

- злочини, спрямовані на безпосереднє заволодіння транспортним засобом (ст. 289 Кримінального кодексу України, далі — КК України);
- злочини, спрямовані на легалізацію транспортного засобу, яким незаконно заволоділи (ст. 290, 357, 358 КК України);
- злочини, спрямовані на приховування слідів виникнення кримінальних доходів, отриманих злочинним шляхом, їх легалізацію та відмивання (ст. 198, 209 КК України).

Питання структури та динаміки незаконного заволодіння транспортними засобами, кримінально-правової класифікації цього виду злочинів було розглянуто у наукових працях вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі кримінального права, криміналістики, кримінології А.В. Бахарева, В.П. Бахіна, Ю.В. Бауліна, А.В. Гвоздкова, В.К. Грищука, М.Т. Задоянова, Ю.Ф. Іванова, М.І. Мельника, В.А. Мисливого,

О.В. Лесних, В.О. Лихола, Д.В. Попандопула, І.В. Смелова, М.О. Свіріна, О.В. Фуніна та інших. Ці науковці зробили вагомий внесок у теорію та практику протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, але більшість праць було написано до 2006 року, коли норму про відповідальність за відповідне діяння було сформульовано інакше. Не повною мірою досліджено і питання щодо структури та динаміки таких злочинів, у тому числі у межах регіонів України.

Отже, метою статті є комплексне дослідження якісних і кількісних змін у структурі та динаміці вчинення злочинів щодо незаконного заволодіння транспортними засобами, проведення кримінально-правової класифікації злочинів щодо незаконного заволодіння транспортними засобами з урахуванням усіх її структурних елементів.

Згідно з Першим протоколом Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини кожна фізична чи юридична особа має право володіти своїм майном (у тому числі транспортним засобом), і ніхто не може бути його позбавлений інакше, як в інтересах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права. А отже, у разі незаконного заволодіння транспортним засобом його власнику завжди завдають як матеріальної, так і моральної шкоди [2].

Результати проведеного дослідження статистичних даних стосовно вчинення злочинів, передбачених ст. 289 КК України, свідчать, що упродовж 2013—2015 років спостерігалася загальна тенденція до збільшення їх кількості. Так, у 2013 році кількість таких злочинів становила 6794, у 2014 році — 12644, у 2015 році — 11463. Динаміка розкриття таких злочинів упродовж цього періоду майже не змінилася. Мало того, упродовж трьох років питома вага розкриття таких злочинів навіть поступово зменшувалася [3].

Найчастіше злочини, про які йдеться, вчиняють особи віком від 18 до 35 років (від 18 до 24 років — 31,6 %, від 25 до 29 років — 30,3 %, від 30 до 40 років — 22,8 %, неповнолітні — 15,3 %). Більшість з них мають низький рівень освіти, не працюють і не навчаються.

Від 6 % до 13 % таких злочинів вчиняють особи у стані алкогольного сп'яніння.

Понад половини правопорушників вчиняють злочини цієї категорії уперше, причому 5—10 % вчиняють їх спонтанно, користуючись сприятливою ситуацією. Від 9 % до 15 % правопорушників мають судимість за аналогічні злочини [3].

Заволодіння транспортним засобом може здійснювати як один, так і група правопорушників (що відбувається частіше) за попередньою змовою.

Особлива суспільна небезпека злочинів щодо незаконного заволодіння транспортними засобами пов'язана з тим, що особи, які їх вчиняють, не мають потрібних навичок керування транспортним засобом, а стан алкогольного сп'яніння таких осіб суттєво її збільшує. Часто-густо правопорушники вчиняють дорожньо-транспортні пригоди, іноді з тяжкими наслідками.

Злочини, вчинені групою осіб за попередньою змовою, вирізняються особливою зухвалістю, організованістю, наявністю відпрацьованої системи приховування слідів і реалізації викрадених транспортних засобів. Такі злочинні угруповання мають керівний осередок з найактивніших і найавторитетніших членів. Проте більшість неформальних лідерів, так само як і безпосередні виконавці, які входять до таких угруповань, не мають достатньо відпрацьованих навичок для вчинення злочинів. Головне для них — отримання матеріальної вигоди. Зазвичай об'єктом злочинної діяльності таких угруповань є дорогі автомобілі.

В організованому злочинному угрупованні, яке спеціалізується на незаконному заволодінні транспортними засобами, наявний чіткий розподіл ролей. Зокрема, у групі є особи, які виконують функції із забезпечення діяльності угруповання, наприклад, особи, які мають досвід з підробки технічних паспортів та інших документів на транспортний засіб, підтримують зв'язки з працівниками ремонтних технічних підприємств (автосервісів) тощо [4].

У теорії кримінального права, у криміналістиці, як і в інших галузях науки, дослідження об'єктів завжди починають з класифікації. Будучи одним із методів пізнання, вона сприяє встановленню властивостей окремих об'єктів і явищ, закономірностей їх розвитку та напрямів практичного використання. Класифікація — логічна категорія, змістом якої є поділ певної множини об'єктів або явищ на класи, види, групи тощо. Кожний об'єкт за певними ознаками зараховують до відповідного рівня поділу [5, с. 51].

Класифікацію проводять за суттєвим критерієм (основою) поділу об'єктів на групи. Цим критерієм може бути кількісна або якісна ознака, загальна для об'єктів, які поділяють. При цьому для об'єктів, що класифікують, слід віднайти саме таку їх ознаку, яка б мала кількісну чи якісну відмінність.

Класифікація у кримінально-правовій науці є базовою, її застосовують з моменту вчинення злочину. Слушною є думка тих учених, які вважають, що одним із об'єктів кримінально-правової класифікації є злочин [5, с. 160]. Поняття злочину і певні види злочинів описано в законодавстві про кримінальну відповідальність. Класифікація злочинів — це поділ їх на певні групи за відповідними, притаманними їм ознаками, суттєвими з точки зору криминології [6, с. 247—249].

Важливість розробки кримінально-правової класифікації злочинів великою мірою зумовлена тим, що від неї, як свідчать дослідження відомих криміналістів, залежить удосконалення методик розслідування окремих видів (груп) злочинів.

З огляду на зазначене можна запропонувати таку класифікацію злочинів щодо незаконного заволодіння транспортними засобами:

1) за способом заволодіння транспортним засобом:

- таємне заволодіння;
- відкрите заволодіння;
- заволодіння шляхом обману та зловживання довірою;

2) за територіальною ознакою діяльності злочинного угруповання, яке вчиняє незаконні заволодіння транспортними засобами:

- вчинені злочинним угрупованням міждержавного рівня;
- вчинені злочинним угрупованням міжрегіонального рівня;
- вчинені злочинним угрупованням місцевого рівня;

3) за кількістю заволодінь транспортними засобами:

- поодинокі;
- серійні;

4) за видом насильства, що застосовують під час незаконного заволодіння транспортним засобом:

- поєднані з насильством, небезпечним для життя та здоров'я потерпілої особи;
- поєднані з погрозою застосування насильства, небезпечного для життя та здоров'я потерпілої особи;

5) за заподіяною шкодою:

– злочини, що завдали значної матеріальної шкоди;

– злочини, що завдали великої матеріальної шкоди;

6) за кількістю осіб, які брали участь у вчиненні злочину щодо незаконного заволодіння транспортним засобом:

– учинені одноосібно;

– учинені групою осіб;

– учинені організованим злочинним угрупованням;

7) за характеристикою місця вчинення незаконного заволодіння транспортним засобом:

– учинені на відкритій місцевості;

– учинені з проникненням у приміщення чи інше сховище.

Слід зазначити, що розгорнута кримінально-правова класифікація злочинів щодо незаконного заволодіння транспортними засобами важлива для врахування в комплексі ознак усіх елементів їх кримінально-правових характеристик, а отже, її розробка має базуватися на ретельному аналізі.

Підсумовуючи зазначене, можна дійти таких висновків.

Проблемам протидії незаконному заволодінню транспортними засобами у науковій літературі (зокрема, у базових підручниках з кримінального права, криміналістики та кримінології) приділено недостатньо уваги.

Водночас належне наукове забезпечення їх діяльності із запобігання злочинам щодо незаконного заволодіння транспортними засобами, а також належне організаційне, матеріально-технічне, інформаційне, психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності сприятимуть суттєвому покращенню ситуації у цій сфері.

Запропонована кримінально-правова класифікація є основою для подальшої диференціації та індивідуалізації злочинів щодо незаконного заволодіння транспортними засобами залежно від окремих елементів їх кримінально-правової характеристики, насамперед способу та обставин вчинення злочинів і протидії посяганням правопорушників на чужу власність, що має бути захищена державою.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Кримінальний кодекс України* : станом на 24 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page12?text=367>.

2. *Матишевський П.С.* Коментар до статті 289 КК України / П.С. Матишевський // Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України ; за ред. С. С. Яценка. — К. : А.С.К., 2002. — 936 с.

3. *Статистична інформація Генеральної прокуратури України* : єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013—2015 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/sts2011>.

4. *Ємельяненко В.В.* Звільнення від кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння транспортним засобом [Електронний ресурс] / В.В. Ємельяненко // Форум права. — 2008. — № 2. — С. 111—117. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2008-2/08ewvztz.pdf.8>.

5. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. — М. : Наука, 1975. — 717 с.

6. *Журавель В.* Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування / В. Журавель // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 3 (30). — С. 160.

7. Ахтырская Н. Цели, задачи, функции криминалистической классификации / Н. Ахтырская // Уголовное право. — 2002. — № 2. — С. 88—89.
8. Кримінологія : підр. для студ. вищих навч. закл. / [Джуца О.М., Кондратьев Я.Ю., Кулик О.Г. та ін.]; за заг. ред. О.М. Джуца. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 416 с.
9. Кульмашев Ф.Х. Криминалистическая характеристика способов угона / Ф.Х. Кульмашев // «Черные дыры» в Российском законодательстве. — 2004. — № 3. — С. 229—233.
10. Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В.В. Тищенко. — Одеса : Фенікс, 2007. — 121 с.
11. Щупаківський Р.В. Незаконне заволодіння транспортним засобом за кримінальним законодавством окремих зарубіжних країн [Електронний ресурс] / Р.В. Щупаківський. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvdduvs/2009-4/.
12. Яблоков Н.П. Совершенствование криминалистической классификации преступлений в методике расследования / Н.П. Яблоков // Вестник Московского университета. — Серия 11. Право. — 1988. — № 2. — С. 17—23.

УДК 343.983

Ю.П. Приходько, старший викладач
кафедри криміналістичних експертиз
Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

ХАРАКТЕРИСТИКА СЛІДІВ ЗАСТОСУВАННЯ ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗУВАННЯ ПРО ВЧИНЕНИЙ ЗЛОЧИН

Висвітлено проблемні питання виявлення та вилучення слідів застосування вибухових пристроїв на місці вибуху. Надано характеристику основних частин вибухового пристрою, проаналізовано фактори вибуху та їх вражаючі властивості. Визначено категорії слідів, які залишаються при виготовленні вибухового пристрою, підготовці його до вибуху, після його вибуху.

Ключові слова: вибуховий пристрій, сліди вибуху, основні частини вибухового пристрою, місце вибуху.

Освещены проблемные вопросы выявления и изъятия следов применения взрывных устройств на месте взрыва. Дана характеристика основных частей взрывного устройства, проанализированы факторы взрыва и их поражающие свойства. Определены категории следов, которые остаются при изготовлении взрывного устройства, подготовке его к взрыву, после его взрыва.

The article deals with problematic issues of identification and separation of traces of the use of explosive devices at the blast site. The characteristic of main parts of an explosive device, analyzed the factors of the explosion and their amazing properties. Defined categories of traces that remain under certain conditions: the manufacture of an explosive device for the preparing for the explosion, after the explosion.

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбуваються в Україні, супроводжуються якісними змінами злочинності. Злочинність дедалі частіше набуває організованих форм, способи вчинення і приховування кримінальних правопорушень ускладнюються, зростає кількість заздалегідь запланованих тяжких і особливо тяжких насильницьких злочинів. Ускладненню криміногенної обстановки у державі сприяє безліч чинників, основними з яких є бойові дії на сході країни, спад економіки, безробіття, низький рівень життя, корупція.

Набуває поширення неправомірне застосування вибухових пристроїв і вибухових речовин, підвищується кримінальний професіоналізм злочинців. Злочини цієї категорії є одними з найзухваліших і найнебезпечніших, викликають напруженість і негативний резонанс у суспільстві, страх людей за своє майбутнє.

Окремі аспекти розслідування злочинів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, досліджували у наукових працях К.В. Антонов, В.П. Бахін, Л.В. Бертов-

ський, Р.З. Боршигов, О.А. Буханченко, Т.М. Бульба, С.І. Винокуров, Ю.М. Дільдін, С.В. Діденко, А.В. Іщенко, М.В. Кобець, С.М. Колотушкін, В.В. Мартинов, М.А. Михайлов, І.Д. Моторний, В.А. Ручкін, В.М. Плескачевський, А.С. Подшибякін, В.В. Поліщук, В.І. Пашенко, В.О. Федоренко, Н.Є. Філіпенко та інші вчені і криміналісти-практики.

Розслідування зазначеної категорії злочинів великою мірою залежить від своєчасного проведення огляду місця вибуху вибухового пристрою, збереження слідової картини після вибуху, виявлення та вилучення слідів вибуху та їх дослідження. А отже, важливе значення має визначення категорії слідів, які залишаються під час виготовлення вибухового пристрою, підготовки його до вибуху, після вибуху.

За своєю суттю будь-яка подія в матеріальному світі пов'язана з певними змінами у навколишньому середовищі, і за характером цих змін можна мати уявлення про неї.

Сліди застосування вибухових пристроїв і вибухових речовин не можуть обмежуватись лише тією категорією слідів, які утворилися в результаті вибуху. Важливу інформацію про виконавця вчинення злочину з використанням вибухових матеріалів несуть також й інші сліди, зокрема сліди виготовлення, транспортування та підготовки вибухового пристрою до вибуху.

У процесі вибуху вибухового пристрою знищується багато прямих і непрямих доказів (гинуть свідки, повністю або частково руйнується вибуховий пристрій, ознаки вибуху знищуються пожежею тощо). До того ж і правопорушник, враховуючи обмеженість кола осіб, які мають доступ до вибухових пристроїв і вибухових речовин, а також сувору міру покарання за злочини з їх використанням, заздалегідь продумує свої дії, намагаючись не залишати слідів.

Основними доказами, які свідчать про використання вибухового пристрою та обставини його застосування, зазвичай є залишки самого вибухового пристрою і сліди, відображені на предметах навколишньої обстановки місця вибуху.

Загалом сліди застосування вибухових пристроїв, які можна використати у процесі розслідування злочинів, відносно часу їх утворення доцільно поділити на три групи:

- сліди, утворені під час виготовлення вибухових пристроїв (технологічні);
- сліди, утворені під час підготовки до вибуху;
- сліди, утворені під час вибуху вибухового пристрою.

Водночас М.П. Буш, О.П. Грибунов, А.В. Макаров пропонують поділяти такі сліди на п'ять груп:

- сліди виготовлення вибухового пристрою;
- сліди транспортування вибухового пристрою на об'єкт мінування;
- сліди, утворені під час встановлення вибухового пристрою на об'єкті мінування, у тому числі і сліди маскування;
- сліди, утворені під час відходу з об'єкта мінування, у тому числі сліди приховування злочину;
- сліди вибуху вибухового пристрою.

Важливе значення мають ознаки, які стосуються принципу дії вибухового пристрою, його конструктивних особливостей, матеріалів, з яких виготовлені вражаючі елементи, а отже, вони потребують ретельного вивчення і детального опису [1, с. 27—28].

Під час виготовлення вибухового пристрою можуть утворюватися сліди:

- виготовлення корпусу вибухового пристрою;
- заряду вибухової речовини;
- засобу підриву;
- підривача та допоміжних елементів.

Сліди виготовлення корпусу вибухового пристрою. До таких слідів належать сліди фрезерування, токарної обробки, свердління, зварювання, паяння тощо. Якщо корпус виготовлено з пластмаси, деревини, картону чи схожих матеріалів, слід звернути увагу на фактуру матеріалу і вузли кріплення [2, с. 134—135].

Можливе також виявлення слідів клеймування та маркування на елементах конструкції штатного вибухового пристрою, тобто стандартних боеприпасів.

На поверхні корпусу вибухового пристрою, замаскованого під побутові предмети, також можуть бути виявлені різні написи, штемпелі (від посилочних ящиків). Іноді використовують коробки з-під товарів з реквізитами магазинів і фірм (такі коробки, а також ящики, сумки тощо можуть мати сліди попереднього зберігання різних предметів: рідких медикаментів, засушених рослин, продуктів тощо). Металеві поверхні корпусів вибухових пристроїв часто-густо містять рештки мастил або забарвлення, які можуть виступати як ознаки під час дослідження речових доказів. Також на корпусі вибухового пристрою під час його виготовлення часто залишаються сліди слюсарного інструменту (бокорізів, лещат і струбцин, різних затискачів тощо) [2, с. 135].

Здебільшого (у понад 50 % випадків) корпус вибухового пристрою є осколковою оболонкою, тому до поверхні корпусу можуть додатково кріпитися гвинти, гайки, шурупи, шматки нарубаного дроту. Вражаючи елементи кріплять до корпусу липкою або ізоляційною стрічкою, клеєм та іншими фіксуючими матеріалами. При цьому липка (ізоляційна) стрічка доволі надійно і надовго фіксує сліди рук, біологічні та запахові сліди. На шматках дроту залишаються сліди ріжучого інструменту. Гайки, шурупи і гвинти можуть мати специфічне призначення, що вказує на професійну орієнтацію виробника [2, с. 135].

Сліди виготовлення заряду вибухової речовини. Як заряд вибухової речовини злочинці використовують штатні (у тому числі мисливські порохи) та саморобні вибухові речовини. Вибухові речовини промислового виготовлення мають доволі вузьку сферу використання. Так, військові підривники як вибухову речовину використовують виключно тротил і пластид. У промисловості хоча і застосовують широку номенклатуру вибухових речовин, проте вони орієнтовані на виконання вузького кола завдань (наприклад, при розробці ґрунтів зазвичай використовують вибухові речовини амонійної групи, а при виконанні робіт, пов'язаних зі зварюванням металу вибухом, — змішані склади речовин із заданим критичним діаметром детонації) [2, с. 136].

Дослідження саморобних вибухових речовин дозволяє отримати цінну інформацію про використання під час їх виготовлення рідких хімічних компонентів і складних технологій, які потребують певних знань і наявності відповідного обладнання, що може слугувати своєрідним орієнтиром під час вирішення питання щодо організації оперативно-розшукової діяльності (зокрема, при встановленні факту застосування вибухової речовини, яка рідко трапляється або потребує спеціальних знань для її виготовлення, коло підозрюваних осіб та напрями пошуку злочинця значно звужуються) [2, с. 136].

Пластичні вибухові речовини завдяки в'язкій структурі (пластифікатору), доволі добре утримують на своїй поверхні такі мікрооб'єкти, як мікрОВОлокна, волосся, лупу тощо, а в холодну пору року пластична вибухова речовина при затвердінні довго зберігає на своїй поверхні сліди рук (рукавичок) [2, с. 136].

Сліди виготовлення засобів підризу. Як свідчить практика, здебільшого (у понад 90 % випадків) під час виготовлення саморобних вибухових пристроїв використовують промислові засоби підризу, технологія виробництва яких є доволі складною та небезпечною (винятком є запалювачі порохових зарядів на основі освітлювальних електричних лампочок з напругою від 1,5 до 12 В).

Детонатори (особливо у промисловості) мають певну специфіку застосування (задані уповільнення, перешкодозахищеність тощо). При виготовленні запалювальних трубок на гільзах детонаторів залишаються сліди обтиску (трасологічні сліди). Іноді замість слідів обтиску від інструменту виявляють сліди зубів людини.

Способи під'єднання електродетонаторів до магістральних ліній (місця скруток дротів) також є доволі специфічними, характерними для професіоналів-електриків [2, с. 136].

Сліди у вигляді мікрооб'єктів і мікрочастинок (сліди одягу, вміст кишень тощо) доволі добре утримують на своїй поверхні вогнепровідні шнури типу ОША. На професійні навички розшукуваної особи також може вказувати характер обрізання вогнепровідного і детонуючого шнурів (до детонаторів — під кутом 90°, до засобу займання — під кутом 45°) [2, с. 136].

Сліди виготовлення підривача вибухового пристрою. Широкий спектр застосовуваних саморобних підривачів зумовлює велике різноманіття слідів, пов'язаних з їх виготовленням.

Та якщо при виготовленні підривача використовували остаточно зібрані елементи промислового виготовлення (стільникові телефони, пейджери, системи охоронної сигналізації, радіокеровані іграшки тощо), то вказати на напрям пошуку злочинця допоможе встановлення їх виду, форми, розмірів, місця і дати виготовлення.

Досліджуючи електричну схему підривача, фіксують характеристику і способи травлення плат, характерні ознаки пайки і розміщення деталей на схемі, підключення джерела струму [2, с. 137].

У разі застосування злочинцями в конструкції вибухового пристрою уніфікованих запалів ручних гранат типу УЗРГМ (УЗРГМ-2) можна виявити на їх деталях заводські маркування.

Сліди транспортування вибухового пристрою. Ця група слідів пов'язана з рухом злочинця до об'єкта мінування і від нього, а отже, можливе виявлення слідів транспортних засобів і взуття. Якщо встановлено факт проникнення злочинця на об'єкт мінування, то на цьому місці можуть бути виявлені також сліди рук, одягу, знарядь злому (статичні та динамічні), забуті речі. Сліди, що вказують на послідовність дій злочинця і напрямок відходу від об'єкта мінування, дають додаткову інформацію про характер його підготовки до злочину. Вони дозволяють встановити кількість злочинців, які підготували вибух, отримати орієнтовні дані про їх одяг, зріст, особливості ходи тощо. Доволі часто перед встановленням вибухового пристрою злочинці таємно спостерігають за об'єктом, залишаючи при цьому додаткові сліди на місці спостереження: недопалки, згорілі сірники, жувальну гумку тощо [2, с. 138].

Сліди, утворені при встановленні вибухового пристрою на об'єкті мінування. Такі сліди переважно пов'язані з розміщенням (кріпленням) вибухового пристрою і його маскуванню. При цьому можливе виявлення слідів рук, взуття, одягу, а також слідів кусання (різання) інструментами частин, які раніше становили єдине ціле (липка стрічка, шпагат, дроти). Трапляються випадки виявлення об'єктів, які вказують на засоби доставки і маскуванню вибухового пристрою (сумки, пакети, коробки, пакунки, шматки паперу тощо). На місці встановлення вибухового пристрою можуть вилучати запахові сліди, у тому числі з об'єктами-носіями [2, с. 138].

Доволі інформативними з криміналістичного погляду є сліди вибуху штатного вибухового пристрою (стандартних боеприпасів) з металевим корпусом. Такі сліди певною мірою характеризують ознаки прояву вибуху, його природу і конструкцію певного вибухового пристрою.

На думку більшості науковців, які досліджують цю проблематику, на ознаки вибуху вказують сліди, характерні для його бризантної, фугасної, термічної та осколкової дії.

Бризантна (дробляча) дія вибуху проявляється на об'єктах, що перебувають у безпосередньому контакті із зарядом конденсованої вибухової речовини або з вибуховим пристроєм на його основі в момент вибуху. Бризантна дія є результатом взаємодії детонаційної хвилі, продуктів детонації і ударної хвилі. Основними її ознаками на місці події є локальні деформації, руйнування у вигляді вм'ятин, воронок, ерозійних зон, відколів на високоміцних елементах з металу, залізобетону, цегли тощо, а також локальні зони повних руйнувань на маломістких об'єктах з дерева, скла, полімерних матеріалів тощо [3, с. 26].

Фугасний вплив вибуху проявляється у набагато більшому просторі від його центру і зумовлюється здатністю ударної хвилі (а на невеликих відстанях і завдяки розширенню стиснутих газів) змінювати навколишню обстановку та окремі її об'єкти. До слідів вибуху фугасної дії належать: воронка у ґрунті та інших матеріалах, ураження людей, переміщення предметів, руйнування, пошкодження і формозмінення окремих елементів у сфері дії вибуху [3, с. 27].

Термічну дію вибуху на навколишні об'єкти спричиняють нагріті продукти (температура близько 2500 °С), які швидко поширюються в результаті хімічного перетворення вибухової речовини. Відмінною ознакою термічної дії вибуху є наявність на місці події слідів окопчення та оплавлення, які в окремих випадках можуть бути знищені пожежею, що виникла після вибуху (виникнення пожежі здебільшого характерне для вибуху газових, паро- і пилоповітряних реагуючих сумішей, що неоднорідні за своїм хімічним складом та призводять до догорання частини пального, яка не прореагувала після вибуху і таким чином призводить до загоряння окремих об'єктів матеріального оточення) [3, с. 27].

Результатом бризантної і фугасної дії часто є високошвидкісне розлітання елементів зруйнованих вибухом об'єктів з подальшою ударною їх взаємодією з іншими об'єктами навколишнього оточення (так звана вторинна осколкова дія у результаті вибуху). Первинна осколкова дія або просто осколкова дія за ступенем ураження об'єктів перевищує вторинну і зумовлюється руйнуванням і польотом осколків або окремих елементів конструкції зруйнованого вибухового пристрою. До ознак осколкової дії, що дозволяє визначити напрямок польоту окремих осколкових елементів та їх швидкість, належать кратери і траси (подряпини) від них на високоміц-

них об'єктах, пробоїни від глибокого занурення міцних осколків у менш міцні матеріали, проникнення їх у тіло людини, дальність розлітання осколків. Виявлення слідів осколкового впливу на навколишніх об'єктах сприяє цілеспрямованому пошуку залишків підірваного пристрою, які несуть корисну інформацію про його конструктивні особливості [3, с. 28].

Сліди осколкового впливу на навколишніх об'єктах залежно від конструктивних особливостей вибухового пристрою залишають фрагменти оболонки, фрагменти засобів ініціювання, додаткові вражаючі елементи (гайки, гвинти, рубані цвяхи), а також допоміжні елементи вибухового пристрою (шматки газети, ізоляційної стрічки тощо).

На сьогодні у криміналістичній вибухотехніці найбільше вивчені залишки і сліди вибуху вибухових пристроїв із зарядами масою менше ніж 10 кг вибухової речовини. Як свідчать результати теоретико-експериментальних досліджень, під слідами вибуху зазначених категорій вибухових пристроїв слід розуміти такі комплекси фіксованих матеріальних змін обстановки на місці вибуху [4, с. 68]:

- деформовані фрагменти деталей і частин вибухового пристрою;
- продукти вибуху та інші залишки вибухових речовин або вибухоспроможної суміші;
- сліди дії продуктів вибуху і повітряної ударної хвилі на деталі пристрою та предмети обстановки місця події;
- сліди розлітання вражаючих елементів та інших фрагментів вибухового пристрою (осколкове ураження предметів обстановки);
- сліди впливу вибуху на людину.

Найбільшу питому вагу у цій категорії речових доказів мають осколки корпусів вибухових пристроїв.

Разом з осколками та іншими фрагментами вибухових пристроїв (боєприпасів) до доволі поширених слідів застосування вибухового пристрою І.Д. Моторний відносить також продукти вибуху і залишки вибухової речовини, поділяючи їх на шість основних груп [4, с. 69]:

– конденсовані (тверді) продукти вибуху — в основному вуглець (сажа) в ультрадисперсному стані, оксиди алюмінію, магнію та інших металів (коли металеві порошки входять до рецептурного складу вибухової речовини). Дослідження цих продуктів вибуху дозволяє отримати інформацію про наявність у складі вибухової речовини певних компонентів неорганічної природи;

– газоподібні продукти вибуху: оксиди азоту, вуглекислий газ, окис вуглецю, пари води тощо (ці продукти вибуху криміналістичного значення не мають і у практиці дослідження слідів вибуху не використовуються);

– залишки вибухової речовини або вибухоспроможної суміші у вигляді шматків і порошку, що не прореагували, які добре видимі неозброєним оком і мають практично всі морфологічні ознаки вибухової речовини і заряду (їх наявність пов'язана або з відсутністю детонації і вибуху, або зі загасанням вибухового перетворення внаслідок дефектного спрацьовування засобів ініціювання, або з непридатністю використаної вибухової речовини);

– окремі частинки і мала кількість вибухової речовини або вибухоспроможної суміші — відокремлені частини від заряду, які несуть інформацію про його морфологічні ознаки. Частинки мають розмір не більше ніж 1 мм, стійку форму тощо. Мала

кількість речовини (масою до 0,1 мг) несе інформацію про якісний і кількісний склад компонентів вибухової речовини (наявні у слідах вибуху, коли заряд має маломіцну оболонку з паперу або картону);

– мікрочастинки і мікрокількість вибухової речовини — дуже малі за розміром і масою об'єкти, які відокремилися від заряду вибухової речовини і несуть інформацію лише про природу та якісний склад компонентів вибухової речовини (розміри менше ніж 0,1 мм, маса менше ніж 0,01 мг); виявляються за допомогою спеціальних вибухотехнічних методів і засобів;

– мікрочастинки і слідова кількість вибухової речовини — невидимі неозброєним оком залишки вибухової речовини, що не прореагувала; виявляються лише за допомогою високочутливих приладів і несуть інформацію лише про природу вибухової речовини. Для їх криміналістичного дослідження потрібні спеціальні прийоми підготовки проб та особливий порядок поводження з об'єктами-носіями.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що найважливішими джерелами інформації про подію злочину, пов'язаного із застосуванням вибухового пристрою, є:

– сліди транспортування і встановлення вибухового пристрою;

– конструктивні і технологічні особливості штатного вибухового пристрою і його елементів (забарвлення покриття, маркування, характерні геометричні параметри і вид з'єднань окремих частин, матеріал фрагментів, сліди технологічної обробки);

– ознаки вибухового руйнування оболонки, пошкодження інших елементів вибухового пристрою і ступінь їх прояву (характерні розміри і форма осколків, дальність розлітання осколків, сліди вибухового навантаження на осколках, деформація осколків у результаті удару);

– частинки заряду вибухової речовини, які не прореагували, а також продукти вибуху на оболонці вибухового пристрою і предметах навколишньої обстановки.

Важливу інформацію про обставини вчиненого кримінального вибуху несуть і осколки вибухових пристроїв і сліди на них. Зокрема, з використанням цієї інформації можна:

– встановити належність вибухового пристрою, що спрацював, до штатного або саморобного;

– виокремити уламки корпусу штатного вибухового пристрою від осколків, що є результатом руйнування інших предметів та елементів конструкції (елементів технологічного устаткування тощо), які перебували в зоні дії вибуху (вторинних осколків);

– визначити певний вид і тип штатного вибухового пристрою (за особливостями сегментів на його уламках, а також їх кількістю, формою і масою);

– встановити тип і вид вибухової речовини, що становила основний заряд вибухового пристрою (за залишками продуктів вибуху та вибухової речовини);

– орієнтовно визначити рівень спеціальних знань і навичок особи (осіб), яка (які) сконструювала(ли), встановила(ли) та привела(ли) у дію вибуховий пристрій, тобто здійснила(ли) вибух тощо.

Проте найважливіша роль у встановленні обставин події (кримінального вибуху) належить огляду місця кримінального вибуху, який має бути професійно організований та якісно проведений обов'язково із залученням фахівців-вибухотехніків, криміналістів, хіміків, а за потреби й інших фахівців експертних підрозділів міністерств і відомств.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Буш М.П. Взрывные устройства и следы их применения : учеб. пособ. / Буш М.П., Грибунов О.П., Макаров А.В. — Иркутск : ВСИ МВД России, 2005. — 75 с.
2. Колотушкин С.М. Взрывные устройства и следы их применения : учебник / С.М. Колотушкин, В.А. Федоренко. — Волгоград : ВА МВД России, 2010. — 296 с.
3. Курин Г.И. Криминалистические исследования по реконструкции самодельных взрывных устройств по следам их воздействия на окружающую обстановку: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Курин Григорий Иванович. — Волгоград, 1999. — 197 с.
4. Одинцов В.А. Механика импульсного разрушения при взрыве / В.А. Одинцов // Вопросы физики взрыва и удара. — 1980. — Вып. 312. — С. 82—86.
5. Бахин В.П. Особенности расследования криминальных взрывов : курс лекций / В.П. Бахин, М.А. Михайлов. — Симферополь, 1999. — 48 с.
6. Кофанов А.В. Особливості проведення огляду і збору слідової інформації на місці кримінального вибуху : метод. реком. / Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Приходько Ю.П. — К. : УкрДГРІ, 2013. — 35с.
7. Криминалистическая взрывотехника : учеб. пособ. / [Белов О.А., Крымов А.А., Лютынский А.М., Мулындин Д.В.]. — М. : Юрлитинформ, 2012. — 168 с.
8. Место взрыва как объект криминалистического исследования : учеб. пособ. / [Дильдин Ю.М., Мартынов В.В., Семенов А.Ю., Стецкевич А.Д.]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ЭКЦ МВД России, 1995. — 98 с.
9. Методика комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибуху : посібник / [Прохоров-Лукин Г.В., Пащенко В.І., Биков В.І. та ін.]. — К. : ТОВ «Еліт Принт», 2011. — 216 с. : іл.
10. Моторный И.Д. Теоретико-прикладные основы применения средств и методов криминалистической взрывотехники в борьбе с терроризмом : монография / И.Д. Моторный. — М. : Изд-во Шумилова И.И., 1999. — 199 с.
11. Особенности осмотра места происшествия, связанного со взрывом и обнаружением взрывных устройств : прак. пособ. / [Ручкин В.А., Шапочкин В.И., Колотушкин С.М. и др.]. — Волгоград : Волгоградская академия МВД России, 2000.
12. Резван А.П. Криминалистика: введение в курс, криминалистическая техника : учебник / Резван А.П., Субботина М.В., Могутин Р.И. — Волгоград : ВА МВД России, 2003.

УДК 343.98

Г.С. Бідняк, старший викладач
кафедри криміналістики, судової медицини
та психіатрії Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА У ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ

Досліджено питання щодо участі спеціаліста у проведенні огляду документів під час розслідування шахрайств, проаналізовано думки провідних науковців із цього приводу.

Ключові слова: спеціаліст, слідчий, огляд документів, слідчі дії, розслідування шахрайства.

Исследованы вопросы, касающиеся участия специалиста в проведении осмотра документов при расследовании мошенничеств, проанализированы позиции ведущих ученых по этому поводу.

The issue of the participation of specialists in documents examination in the investigation of fraud was studied, positions of leading scientists on this subject were analyzed.

Як відомо, залучення спеціаліста до проведення слідчих дій під час розслідування злочинів, у тому числі і шахрайств (що закріплено у процесуальному законодавстві), є однією з форм використання спеціальних знань органами досудового розслідування.

Проблеми використання спеціальних знань, а також методичного забезпечення розслідування окремих видів злочинів, у тому числі й шахрайств, досліджували відомі вчені-криміналісти Т.В. Авер'янова, Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.Д. Берназ, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.К. Гавло, В.Г. Гончаренко, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, О.Н. Колесниченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.В. Лисенко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, М.І. Порубов, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, М.О. Селіванов, В.В. Тіщенко, Л.Д. Удалова, П.В. Цимбал, К.О. Чаплинський, С.С. Чернявський, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков та ін. Упродовж останніх років проблеми розслідування шахрайств також було розглянуто у працях українських вчених А.І. Анапольської, І.В. Головкина, Е.В. Дехтярьова, І.В. Іщука, С.М. Князева, А.В. Крижановського, О.В. Курман, І.О. Мусієнка, Т.О. Мудряк, Т.В. Охрімчук, Т.А. Пазинич, Н.В. Павлової, І.М. Попова, С.В. Самойлова, Д.Г. Терьохіна та ін. Попри те, що ці автори зробили суттєвий внесок у практику протидії шахрайствам, докладнішого дослідження та висвітлення потребують питання щодо участі спеціаліста в огляді документів, що зумовлено не лише змінами у процесуальному законодавстві, а й сучасними потребами практики розслідування досліджуваної категорії злочинів.

Метою цієї статті є дослідження участі спеціаліста в огляді документів під час розслідування шахрайств.

Як свідчать результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС України, під час розслідування шахрайств проводять такі слідчі (розшукові) дії (у відсотках загальної кількості розслідуваних злочинів): огляд місця події (42 %), огляд документів (52 %), освідування (2 %), допит (98 %), обшук (48 %), призначення судових експертиз (88 %), слідчий експеримент (16 %), пред'явлення особи для впізнання (72 %), одночасний допит раніше допитаних осіб (28 %). Отже, згідно з наведеними статистичними даними огляд документів проводять навіть частіше ніж огляд місця події.

Як зазначає В.Ю. Шепітько, огляд документів — це слідча дія, яка передбачає їх вивчення та дослідження з метою виявлення та фіксації ознак, які надають документам значення речових доказів [7, с. 94]. Від інших слідчих (розшукових) дій (експертиза, допит тощо) ця слідча дія відрізняється безпосереднім сприйняттям документів під час виявлення.

За загальними правилами безпосереднім керівником огляду документів є слідчий. Проте між вченими-криміналістами точаться дискусії з приводу ролі слідчого і спеціаліста у цій слідчій дії.

Так, на думку В.Н. Махова, деякі вчені помилково поєднують функції слідчого і спеціаліста [4, с. 96].

Взагалі існують такі точки зору:

- спеціаліст може виконувати лише те, на що йому вказує слідчий;
- слідчий визначає лише характер або напрям діяльності спеціаліста;
- спеціаліст діє самостійно (з огляду на відсутність у слідчого спеціальних криміналістичних знань), у тому числі з питань використання криміналістичних методів і засобів, якщо це не суперечить цілям і завданням слідчої дії [6, с. 66].

Попри різні погляди вчених, слушною є думка, що слідчий і спеціаліст мають взаємодіяти без порушення процесуальної процедури, тобто слідчий як керівник слідчого огляду несе встановлену законом відповідальність [2]. У свою чергу, спеціаліст має право звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на особливості документів, знайомитися з протоколом і надавати до нього зауваження.

Аналіз матеріалів слідчої практики свідчить, що більшість шахрайств пов'язана з використанням різних документів (письмових, графічних, електронних тощо), як правило, підроблених (чеків, актів, протоколів, накладних, статутів, доручень тощо), виготовлених за допомогою копіювально-множної техніки, поліграфії, малювання, монтажу тощо з подальшим внесенням рукописних записів і підписів.

Слушною є думка В.В. Бірюкова стосовно того, що, незважаючи на розмаїття документів, способів їх виготовлення, копіювання, підробки, використовуваних для цього матеріалів і засобів, методик дослідження документів і вирішуваних за їх допомогою завдань, сталими залишаються об'єкти дослідження — документи як джерела криміналістично значущої інформації, а також закономірності відображення такої інформації [3, с. 23].

Доволі повною є загальна класифікація основних документів, які застосовують під час вчинення шахрайств, визначена О.Л. Мусієнком [5, с. 106]:

- документи, зміст яких є предметом шахрайського посягання;

- документи, що є засобами вчинення злочину;
- документи, що є засобами приховування вчиненого злочину;
- документи, що характеризують особу злочинця;
- документи, що містять інформацію про інші суттєві обставини у справі.

Підrobка зазначених документів може бути як матеріальною, так і інтелектуальною, тому під час їх огляду доцільно залучати спеціалістів у різних галузях знань, найчастіше — спеціалістів-криміналістів.

У кримінальних провадженнях про шахрайства найчастіше проводять техніко-криміналістичні дослідження відбитків кліше печаток (штампів); підписів, що перетинаються з відбитками печаток, бланком документа; підписів, виконаних із застосування техніки; бланків документів тощо. Часто-густо такі дослідження потребують як знань у галузі почеркознавства, так і знань з техніко-криміналістичного дослідження документів. Проведення ідентифікаційних досліджень зазначених об'єктів зазвичай потребує додаткового надання підписів і коротких рукописних записів для порівняння. Зазначений перелік об'єктів дослідження не є вичерпним, адже способи шахрайства постійно удосконалюються і залежно від цього змінюються об'єкти техніко-криміналістичних досліджень.

Так, вивчення архівних матеріалів Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України дозволило дізнатися про випадок проведення огляду документів за фактом шахрайства у сфері фінансових ресурсів, коли спеціаліст-криміналіст виявив ознаки порушення послідовності нанесення штрихів підпису директора підприємства, відбитка печатки та печатного тексту. Виявлені ознаки слідчий зафіксував у протоколі, вилучив зразки підпису директора для подальшого призначення комплексної почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи документів.

На думку К.О. Чаплинського, під час огляду документів слід встановлювати та фіксувати ознаки, які [8, с. 40]:

- індивідуалізують документ за змістом: найменування, реквізити, наявність підписів, печаток і штампів, серійний номер і дата складання, слова, з яких починається та закінчується документ, стислий зміст;
- індивідуалізують документ за формою: характер позначень (слова, цифри, малюнки тощо), спосіб виконання письмових знаків (рукописний, машинописний, типографський);
- індивідуалізують матеріал документа: найменування матеріалу, колір, розміри, щільність, характер пошкоджень, ознаки способів відновлення цілісності документа;
- вказують на підrobку документа: підчищення, дописування, виправлення, травлення, змивання тексту, копіювання, переклеювання фотокарток або заміна окремих частин документа;
- вказують на зв'язок документа зі злочинною подією за іншими якістьми.

Для дослідження спеціаліст може застосовувати різну техніку (портативні мікроскопи, лупи, освітлювачі тощо) та методи дослідження, що не пошкоджують і не змінюють документ. Правильне поводження з документами є важливою вимогою їх огляду. До тексту документів неприпустимо вносити будь-які зміни шляхом обведення, підкреслення, проставлення інших позначок різними письмовими приладами (маркерами, олівцями, кульковими, гелевими, чорнильними ручками тощо),

а також не можна пошкоджувати документ шляхом вирізання або наклеювання окремих фрагментів.

Залежно від видів шахрайств і ситуації, яка склалася під час розслідування, до участі в огляді документів доцільно залучати інших спеціалістів: товарознавців, ревізорів тощо. Так, в окремих випадках, як зазначає Н.Я. Дондик, спеціаліст-бухгалтер може повідомити слідчому нові, мало або зовсім невідомі йому відомості, які мають суттєве значення для подальшого розслідування, лише за безпосередньої участі у слідчих діях. Зіставлення неофіційних записів взаєморозрахунків з порівнювальними відомостями, актами інвентаризації, зведеними звітами, іншими бухгалтерськими документами може допомогти слідчому точніше встановити розміри матеріального збитку і правильно розмежувати матеріальну відповідальність окремих осіб [1, с. 66]. Тобто фахівець допоможе визначити, які документи слід вилучати, де знаходяться інші примірники тощо. Якщо вчасно не вилучити такі документи, їх можуть знищити або переробити.

З огляду на стрімкий розвиток комп'ютерних технологій часто-густо виникає потреба в огляді не лише паперових документів, а й електронних. Об'єктами огляду в таких випадках можуть бути дискети, флеш-носії, жорсткі диски системних блоків комп'ютерів тощо. У такому випадку без участі спеціаліста у цій галузі не обійтися. В.В. Бірюков радить обережати такі документи від впливу магнітних полів, прямих сонячних променів, а також приладів, що випромінюють магнітні хвилі [3, с. 23].

Іноді специфіка таких злочинів та їх різноманіття потребують залучення до огляду документів одночасно кількох спеціалістів у різних галузях спеціальних знань.

Таким чином, успішне проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування шахрайств залежить не лише від дотримання процесуальної процедури їх проведення, а й від правильного вирішення питання щодо доцільності залучення спеціаліста. Залучаючи спеціалістів у різних галузях знань, слідчий матиме змогу не лише визначити спосіб виготовлення документа, а й вчасно вжити заходів щодо проведення інших слідчих дій, отримати інформацію для подальшого розслідування, вилучити необхідні зразки для проведення експертизи тощо. Залучення таких спеціалістів під час огляду документів дозволить уникнути помилок, яких припускають суб'єкти доказування під час збирання матеріалів та які можуть стати причиною порушення кримінально-процесуальних процедур і строків, що в цілому може негативно позначитися на процесі розслідування.

Список використаної літератури

1. Дондик Н.Я. Спеціальні бухгалтерські знання та їх застосування під час розкриття та розслідування бухгалтерських злочинів : монографія / Н.Я. Дондик. — К. : Атіка, 2007. — 144 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Криміналістичне документознавство : практич. посіб. / [Бірюков В.В., Коваленко В.В., Бірюкова Т.П., Ковальов К.М.] ; за заг. ред. В.В. Бірюкова. — К. : ПАЛИВОДА А.В., 2007. — 332 с.
4. Махов В.Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография / В.Н. Махов. — М. : Изд-во «РУДН», 2000. — 296 с.
5. Мусієнко О.Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : монографія / О.Л. Мусієнко ; за ред. проф. В.Ю. Шепітька. — Харків : Право, 2009. — 168 с.
6. Шапиро Л.Г. Процессуальные и криминалистические аспекты использования спе-

циальных знаний при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности / Л.Г. Шапиро. — М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2007. — 320 с.

7. Шепитько В.Ю. Криміналістика : курс лекцій / В.Ю. Шепитько. — 2-е изд., перераб. и доп. — Харьков : ООО «Одиссей», 2005. — 368 с.

8. Чаплинський К.О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія / К.О. Чаплинський. — Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. — 308 с. : іл.

УДК 343.982.4

І.В. Білоус, науковий співробітник
Навчально-наукового інституту № 2
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРОБЛЕНИХ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ

Розглянуто особливості дослідження підроблених документів, що посвідчують особу, проаналізовано найбільш розповсюджені способи їх підробки та узагальнено характерні ознаки, які виявляють під час техніко-криміналістичного дослідження документів.

Ключові слова: документи, що посвідчують особу, техніко-криміналістичне дослідження документів, підроблення документів, способи друку, знакодруквальна техніка, імітація елементів захисту.

Рассмотрены особенности исследования поддельных документов, удостоверяющих личность, проанализированы наиболее распространенные способы их подделки и обобщены характерные признаки, которые выявляют во время технико-криминалистического исследования документов.

The paper studies the problems of forensic examination of fake identification documents. It analyses the prevailing techniques of falsification and characteristic features to be discovered in course of such an examination.

На сьогодні неможливо уявити жодну галузь соціального життя суспільства без документів. А документи, що посвідчують особу, супроводжують майже всі правовідносини сучасної людини. Чим більшим попитом користується документ, тим більше у нього «шансів» бути частково чи повністю підробленим. Документи, що посвідчують особу, з ознаками підроблення злочинці дедалі частіше використовують у своїй протиправній діяльності, завдаючи цим чималого економічного та суспільного шкоди. Зазвичай підроблені паспорти та інші ідентифікаційні документи неможливо відрізнити від справжніх без залучення експерта, який, застосовуючи відповідні прийоми, методи і методики судової технічної експертизи документів та криміналістичне обладнання, за результатами дослідження може встановити факт підробки.

Держава всіляко намагається захистити такі документи від підробки.

Так, розроблено нові форми документів, які містять безконтактний електронний носій, мають ступінь захисту, що унеможлиблює їх підроблення, та відповідають вимогам Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO), державних (національних) та міжнародних стандартів (біометричні паспорти). З 1 січня 2015 року в Україні також запроваджено виготовлення, оформлення і видачу документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, з безконтактним електронним носієм [1].

Із введенням в обіг нових зразків документів, що посвідчують особу, для виготовлення яких застосовують нові технології друку та захисту, та появою нових способів їх підробки доцільно провести аналіз та узагальнення найпоширеніших способів підробки таких документів і виокремити комплекс ознак, за якими її можна виявити.

Метою статті є систематизація ознак, які вказують на підробку документів, що посвідчують особу, класифікація видів і способів підробки документів, виготовлених за новітніми поліграфічними технологіями.

Теоретичним і практичним аспектам дослідження документів у різний час приділяли увагу Р.С. Белкін, В.В. Бірюков, А.І. Вінберг, О.В. Воробей, О.О. Ейсман, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.В. Коваленко, В.П. Колмаков, Н.О. Комісарова, Ю.Г. Корухов, В.В. Ліповський, В.К. Лисиченко, Д.Я. Мирський, С.Д. Павленко, В.М. Палій, О.Р. Россинська, М.В. Салтевський, О.О. Сахарова, Є.В. Старіков, М.Я. Сегай, С.І. Тихенко, М.В. Терзієв, І.Я. Фрідман, Л.О. Чередніченко, Т.Б. Чертова, О.В. Шведова, О.Р. Шляхов, Л.П. Щербаковська, В.Ю. Шепітько та інші. Тематичним дослідженням документів присвятили свої наукові дослідження О.Л. Кобилянський (Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту, 2007 р.) та О.В. Шведова (Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій, 2006 р.). Дослідження сучасних паспортів іноземних держав проводили І.Б. Біб і І.М. Мельников. Проблематиці криміналістичного дослідження підробленого паспорта громадянина України присвячено наукові дослідження Л.Л. Патик.

Одними з перших до проблематики дослідження документів, що посвідчують особу, виготовлених на пластиковій основі, звернулися В.І. Тихонова та Т.О. Захарова: проаналізували способи виготовлення документів на пластиковій основі, можливі способи їх підробки та методи виявлення підроблених документів, надали практичні рекомендації щодо дослідження таких документів [2].

Серед останніх публікацій щодо способів підробки документів, що посвідчують особу, зокрема паспорта України для виїзду за кордон, слід зазначити роботу Л.С. Тальянчук. Автор публікації на підставі статистичних даних Державної прикордонної служби України проаналізувала факти виявлення підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону, основні способи їх підробки та характерні ознаки [3]. Слушною є думка автора про необхідність подальшого покращення роботи правоохоронних органів із запобігання протиправному використанню підроблених документів, що посвідчують особу, а також розробки методичних рекомендацій щодо проведення огляду документів, що посвідчують особу.

Проте у літературі з криміналістики не повною мірою розкрито питання про можливість судової технічної експертизи документів, що посвідчують особу, виготовлених з використанням сучасних поліграфічних технологій, зокрема не розроблено методичне забезпечення експертно-криміналістичного дослідження певних документів.

На жаль, жодна, навіть найкраща система захисту не убезпечує документи від можливої підробки.

Загалом документи поділяють на повністю та частково підроблені.

Під повною підробкою документа слід розуміти несанкціоноване відтворення бланка відповідно до справжнього в цілому (загального виду, розміру, матеріалу, способів друку, елементів захисту, реквізитів документа).

Часткова підробка документа — це зміна первинного змісту документа шляхом внесення змін до його окремих реквізитів.

Повну підробку документів, що посвідчують особу, найчастіше здійснюють з використанням способів поліграфічного друку та за допомогою знакодрукуювальної техніки.

Значного поширення використання для відтворення бланків документів, що посвідчують особу, набули знакодрукуювальні пристрої з електрофотографічним та струминним принципом формування зображень, що значно прискорює та спрощує процес підробки, хоча й виявлення ознак підробки під час проведення експертних досліджень у цьому випадку, як правило, не викликає труднощів.

Водночас ускладнено дослідження бланків документів, відтворених способами поліграфічного друку з використанням поліграфічного устаткування, які дозволяють отримати документи, максимально наближені до оригіналу (хоча при спрощенні способів імітації спеціальних елементів захисту якість підроблених документів знижується).

Так, при відтворенні елементів захисної сітки наявні такі ознаки підробки: невідповідність конфігурації її складових елементів встановленому зразку, відсутність плавного переходу кольорів і різка межа між кольорами, дрібні деталі імітованих зображень та мікротекст відображаються нечітко, зміст тексту не проглядається.

Імітація кольорових волокон може виконуватися шляхом їх малювання за допомогою неонові ручки або шляхом нанесення на папір друкарським способом. Відтворені друкарським способом волокна матимуть ідентичне розташування на кожній із сторінок підробленого документа, на відміну від їх хаотичного розміщення у справжньому документі [4, с. 56]. Також захисні волокна імітують шляхом наклеювання текстильних волокон (іноді часток хутра, волосся) на папір, які, на відміну від справжніх волокон, легко відокремлюються від його структури.

Найпоширенішими способами імітації водяних знаків є такі: малювання або аплікації, нанесення зображення за допомогою фарбувальної чи жирової речовини, тиснення зображення на зволожений папір за допомогою кліше, підчищення поверхневого шару паперу [4, с. 57].

У разі імітації серійного номера сторонніми предметами наявні такі ознаки: нерівна лінія рядка, нерівна відстань між отворами, різний діаметр отворів, невідповідність стандартному шрифту букв і цифр тощо.

Прошивку сторінок бланк-книжечки можна виявити за такими ознаками: різна довжина стібків (різний крок стібка), наявність зайвих отворів, різний діаметр отворів, часткова люмінесценція ниток під дією УФ променів або її відсутність тощо.

Найпоширенішою є часткова підробка документів, що посвідчують особу. Така підробка не потребує складного поліграфічного обладнання, оскільки зміни вносять до вже існуючого справжнього бланка документа.

Як свідчить експертна практика, часткову підробку документів зазвичай здійснюють шляхом:

- зміни змісту документа за допомогою технічних (механічних) засобів;
 - зміни реквізитів за допомогою хімічних препаратів (травлення, змивання);
 - заміни частин документів (фотокарток, сторінок, окремих реквізитів) тощо.
- Доцільно докладніше розглянути ці способи підробки.

Зміна змісту документа за допомогою технічних засобів

Одним зі способів зміни первісного змісту документа є підчищення. При цьому штрихи, знаки або слова видаляють механічними засобами (тертям гумкою або за допомогою леза, скальпеля, голки тощо) [5, с. 172].

Ознаками підчищення в документах є: розволокнення паперу, втрата глянцевої паперу, зменшення оптичної щільності паперу за рахунок видалення частини його поверхневого шару, пошкодження ліній захисної сітки, наявність часток барвника, що не належать штрихам тексту, який читається, вдавлені штрихи від тиску писального приладдя, «розпливи» фарбника, яким виконано нові записи (через порушення цілісності паперу).

Іншим способом зміни первісного змісту документа є дописування, коли нові записи або окремі штрихи (елементи літер, цифр та інших позначок) вносять у вільні місця документа (поміж рядками, словами та знаками).

До ознак дописування належать: відсутність логічного зв'язку між реквізитами документа, розбіжність ознак почерку у сумнівних та інших записах, збільшені або зменшені інтервали між словами і буквами, відмінність мікроструктури штрихів нових записів, викривлення ліній рядків, наявність скорочень у тексті, нелогічна послідовність виконання елементів букв, цифр, відмінності властивостей фарбника у нових записах і первісних записах, відмінність структури штрихів у місці їх перетину зі складками паперу, «розпливи» барвника вздовж волокон паперу в дописаних записах і їх відсутність у первісних записах, відмінність структури штрихів залежно від рельєфу підкладки, на якій лежав документ при дописуванні (сліди тиску писального приладдя, глибина яких залежить від характеру підкладки, яка може бути твердою або м'якою; трас писального приладдя).

Зміна змісту документа за допомогою хімічних препаратів

Основними способами внесення таких змін є [5, с. 177]:

– травлення, коли штрихи знебарвлюються під дією хімічних реактивів. При цьому речовина штрихів не видаляється з документа, а стає невидимою. За обсягом фрагментів, які видаляють, розрізняють повне травлення (знебарвлення усіх зображень) та часткове (локальне) травлення документа (знебарвлення окремих записів, відбитків печаток тощо);

– змивання (змив), коли речовина штрихів тексту видаляється з поверхні документа за допомогою розчинників, до яких належать: вода, спирт, водно-спиртові суміші, ацетон, дихлоретан, диметилформамід тощо.

Ознаки зміни змісту документа за допомогою хімічних препаратів зумовлені хімічною взаємодією між препаратом і матеріалом документа, серед яких: наявність на поверхні паперу часток використаної хімічної речовини (в окремих випадках), порушення проклеювання паперу (покоробленість, шорсткість, втрата глянцевої), зміна кольорів штрихів захисної сітки та ліній графлення, зміна первісного кольору паперу, зниження еластичності паперу в зоні дії препарату, утворення крихкості паперу, «розпливи» барвника у штрихах записів, проникнення барвника штрихів тексту на зворотний бік паперу, наявність пофарбованого канта на межі зони дії хімічного препарату, слабковидимі штрихи первісного тексту, наявність люмінесценції у вигляді плям в зоні дії хімічного препарату, різна інтенсивність люмінесценції ділянок паперу, люмінесценція штрихів первісного тексту [5, с. 178].

Заміна частин документів

Однією з багатьох груп документів з такими змінами є документи, в яких замінено фотокартки, аркуші або окремі частини документа.

У разі повної заміни фотокартки на її місце наклеюють нову, про що свідчать такі ознаки: порушення цілісності захисної сітки бланка вздовж периметра наклеєної фотокартки, незбіг штрихів рельєфного відбитка печатки на фотокартці і бланка за взаєморозташуванням елементів, характером мікроструктури, глибиною, розмірами і конфігурацією, наявність отворів і порушення цілісності паперу в місці розташування рельєфного відбитка печатки (такі ознаки зумовлені використанням загостреного предмета під час імітації частини рельєфного відбитка на фотознімку), ознаки нанесення частини відбитка на фотознімок шляхом малювання або за допомогою знакодруквальних пристроїв, відсутність відбитків печатки на фотокартці, сліди зволоження (покоробленість паперу, «розплив» штрихів, ореол тощо) сторінки, на якій поміщена фотокартка (при видаленні фотокартки шляхом відпарювання або за допомогою розчинників), перекривання фотокарткою частини відбитка печатки або тексту, наявність залишків клею під фотокарткою та біля неї.

При подальшому відокремленні фотокартки від поверхні бланка шляхом відпарювання спостерігаються пошкодження поверхневого шару паперу під фотокарткою, які не відповідають контуру на її зворотному боці, або повна відсутність поверхневого шару паперу під фотокарткою.

Крім того, можуть бути такі додаткові ознаки підробки: запис прізвища, що виконаний на зворотному боці фотокартки, після розм'якшення клею може скопіюватися на частину бланка, на яку наклеєна фотокартка. Якщо фотокартку взято з іншого паспорта, то у прохідному світлі спостерігатимуться два записи прізвища: один — на аркуші під фотокарткою, другий — на зворотному боці наявної фотокартки. Крім того, на зворотному боці аркуша бланка з наклеєною фотокарткою можливе порушення цілісності паперу, зморшки паперу під наклеєною фотокарткою, повітряні пухирці або плями, що мають різну люмінесценцію.

При заміні емульсійного шару першої наклеєної фотокартки спостерігаються пошкодження емульсійного шару фотокартки, незбіг контурів та розшарування підкладки фотокартки, складки та пошкодження емульсійного шару фотокартки, часткове відшарування емульсійного шару фотокартки, звивиста конфігурація країв фотокартки.

Про заміну сторінок і вклеювання нових аркушів документа можуть свідчити такі ознаки: незбіг аркушів за розміром і формою країв, наявність лінії розподілу, незбіг суміжних аркушів за лінією розподілу, елементів захисної сітки та ліній графлення, ліній малюнка водяних знаків, наявність залишків часток видалених сторінок, різниця структури та складу паперу, порушення послідовності нумерації сторінок і незбіг аркушів за серією та номером, невідповідність позначення номера сторінок номеру, що видно на цих сторінках в УФ променях, імітація отворів від перфорації за допомогою сторонніх предметів, різниця кроку стібка при повторній прошивці аркушів документа, наявність подвійних отворів вздовж лінії прошивки аркушів документа.

Про заміну окремих частин аркушів документа можуть свідчити такі ознаки: наявність лінії розподілу, незбіг за лінією розподілу елементів захисної сітки та ліній графлення, ліній малюнка водяних знаків, маскування місць розподілу частин арку-

ша за допомогою сторонніх речовин, розбіжність фізичних і хімічних властивостей суміжних частин документа.

На окрему увагу заслуговують способи підробки документів, виготовлених на пластиковій основі, які залежать від технології їх виготовлення.

У документах, в яких зображення особи, дані власника, реквізити виконано за допомогою ретрансферного та термотрансферного друку безпосередньо на пластику, покритому полімерною плівкою із голографічними захисними властивостями, повну підробку здійснюють шляхом нанесення зображень за допомогою знакодруквальної техніки безпосередньо на поверхню пластику, на який у подальшому наклеюють захисну плівку з ультрафіолетовими та голографічними елементами.

Часткову підробку виконують так: плівку з голографічними захисними елементами відділяють від поверхні пластику, застосовуючи дію парів хімічних речовин, або видаляють у місцях, де потрібно змінити текст, шляхом вирізання. Зображення, текст із основи видаляють шляхом підчищення, травлення, змивання, електрофорезу, ультразвукового очищення з подальшим нанесенням необхідних даних, після чого плівку з голографічними захисними елементами припресовують до поверхні пластику або прикріплюють (приклеюють). При цьому плівка, що покриває документ, по кутах документа залишається частково відокремленою від його поверхні; наявні також сліди клею під плівкою. З метою приховування слідів відділення плівки з голографічними захисними елементами поверх неї може бути нанесена ще одна додаткова прозора плівка.

У разі нанесення даних за допомогою знакодруквальної техніки безпосередньо на плівку її (плівку) відділяють від пластику, з її поверхні видаляють первинні дані з подальшим внесенням інших даних. Після цього плівку знову припресовують до пластику.

У документах, виготовлених з багатошарового пластику (полікарбонату), в яких зображення та інформацію нанесено способом лазерного гравіювання на внутрішній шар пластику, підробки реалізують шляхом [3]:

- повної заміни аркуша на полікарбонатній основі (у паспортах громадян України для виїзду за кордон);
- часткового підроблення окремих реквізитів, а саме: розшарування пластикового матеріалу з подальшим видаленням зображень шляхом підчищення, травлення, змивання, електрофорезу, ультразвукового очищення.

Основними характерними ознаками заміни сторінки з персональними даними про власника документа є:

- невідповідність колірної гами ліній фонові сітки підробленої сторінки фоновій сітці решти сторінок документа;
- неякісне виконання написів, малюнків, мікротексту (непродрукування елементів окремих літер, цифр, нерівномірна товщина штрихів, нечіткі контури);
- наявність отворів звивистої конфігурації, нечіткість зображення, що утворюється (при відтворенні перфорованого зображення власника документа);
- зазвичай відсутнє світіння в УФ променях ліній фонові сітки, різних захисних малюнків, написів (світлиться сам папір, переважно блакитним кольором), неякісне або зі спрощенням виконання захисних малюнків (за їх наявності);
- неякісне виконання підроблених голограм і кінеграм або використання справжніх, вирізаних з дійсних документів;

– потовщення переднього форзаца або інформаційного листа (коли підроблену сторінку наклеюють поверх дійсної);

– наявність лінії розділення паперу в місці прошивки корінця (у разі заміни сторінки на передньому форзаці) або слідів «розшивки» паспорта (у разі заміни переднього і заднього форзаців, які мають становити єдине ціле, або окремого інформаційного листа);

– порушення люмінесценції, флюоресценції захисної (ламініуючої) плівки або використання неоригінальної плівки.

Вибір і послідовність методів та технічних засобів під час проведення техніко-криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу, судовий експерт визначає відповідно до методики проведення судово-технічної експертизи документів, максимально використовуючи для цього неруйнівні методи (якщо в результаті їх застосування не досягнуто мети дослідження, з дозволу ініціатора дослідження можуть застосовувати руйнівні методи) [6, с. 18].

Процес дослідження документів, що посвідчують особу, рекомендовано проводити в такій послідовності: визначити розмірні характеристики документів, вивчити способи виготовлення бланка, нанесення інформації, серійного номера, провести мікроскопічне дослідження, дослідити властивості паперу, фарб, наявність і розміщення засобів спеціального захисту в УФ та ІЧ променях, провести порівняльне дослідження зі зразками відповідних документів (у разі вирішення питання про відповідність документа встановленому зразку), визначити наявність ознак підроблення в документі.

Зрозуміло, що якісне дослідження документів можна успішно проводити лише за умов забезпечення експерта спеціальною апаратурою в галузі мікроскопічного дослідження об'єктів, а також приладами, що дозволяють досліджувати такі об'єкти в особливих режимах освітлення. На окрему увагу заслуговують відеокомплекси та прилади оперативного дослідження документів, які забезпечують проведення спектральних досліджень, вивчення кольору та характеру люмінесценції в УФ та ІЧ променях, а також відповідні програмні продукти, зокрема система обробки зображень «Video Scope», інформаційно-пошукова система «FDS» «Паспорт+Автодокументи» (Regula DVD Version 4.0) тощо.

Використовують в експертній практиці для дослідження документів, що посвідчують особу, і такі прилади контролю справжності документів, як програмно-апаратний комплекс «Regula 4005» на базі телевізійного спектрального люмінесцентного мікроскопа, відеоспектральний компаратор «Регула» 4305М, зчитувач документів «Регула» 70X4, прилад «Європост», прилади «Дорс» модифікацій 1100, 1010, 1020.

Наведені найбільш розповсюджені способи підробки документів, що посвідчують особу, та виявлені їх характерні ознаки можуть бути використані в практичній діяльності під час проведення досліджень судовими експертами, зокрема Експертної служби МВС України, СБУ, Державної прикордонної служби України; у науково-дослідній діяльності для подальших досліджень проблем експертної діяльності; в навчальному процесі під час підготовки фахівців для експертних підрозділів МВС України, на курсах підвищення кваліфікації, під час підготовки навчальних і практичних посібників з курсу криміналістики та судової технічної експертизи документів.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» : станом на 10 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України — Офіц. вид. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T125492.html.
2. Тихонова В.І. Дослідження документів, виготовлених за новітніми технологіями [Електронний ресурс] / В.І. Тихонова, Т.О. Захарова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — 2010. — Вип. 10. — С. 292—298. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Trpek_2010_10_46.pdf.
3. Тальянчук Л.С. Сучасні способи підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та їх ознаки [Електронний ресурс] / Л.С. Тальянчук // Митна справа. — 2013. — № 6 (2.2). — С. 61—69. — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_6\(2.2\)_12.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_6(2.2)_12.pdf).
4. Патик Л.Л. Техніко-криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України : навчальний посібник / Л.Л. Патик. — К. : Центр навч. л-ри, 2013. — 142 с.
5. Воробей О.В. Техніко-криміналістичне дослідження документів : навчально-методичний по-сібник / Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. — К. : Центр навч. л-ри, 2008. — 304 с.
6. Методика технічної експертизи документів (загальна частина) / [Ковальов К.М., Давидова О.О., Коваленко В.В., Тимофеева Т.В.]. — К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2007. — 34 с.

УДК 343.982.33

Д.В. Дабіжа, *ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ*

КЛАСИФІКАЦІЯ ОБЛІКІВ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Розглянуто питання класифікації обліків та інформаційних систем. Висвітлено існуючі підходи до класифікації обліків та інформаційних систем, наведено авторський варіант класифікації.

Ключові слова: класифікація, криміналістичний облік, інформаційні системи, автоматизовані інформаційні системи, розслідування кримінальних правопорушень, оперативно-розшукова діяльність.

Рассмотрены вопросы классификации учетов и информационных систем. Освещены существующие подходы к классификации учетов и информационных систем, приведен авторский вариант классификации.

The Article dwells on classification of records and information systems. The author highlights the existing approaches to classification of records and information systems, and suggests own classification enabling more efficient use of records and information systems in criminal offence investigations.

На сучасному етапі розвитку суспільства інформація перетворилася на один з найважливіших ресурсів, а обліки та інформаційні системи (далі — ІС) стали необхідним інструментарієм майже в усіх сферах людської діяльності, у тому числі й під час розслідування кримінальних правопорушень. Ця діяльність за змістом є процесом пошуку, дослідження та використання інформації, за допомогою якої формується уявлення про об'єкт пізнання. Від кількості та якості інформації, її доступності для працівників органів досудового розслідування, оперативних підрозділів, які проводять слідчі (розшукові) дії, тобто від рівня їх інформаційної забезпеченості залежить ефективність цієї діяльності.

Зазвичай у криміналістиці під інформацією розуміють фактичні дані або відомості, які перебувають у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з подією кримінального правопорушення та характеризують спосіб його вчинення, осіб, які його вчинили, предмети і речі злочинного посягання тощо. Ця інформація є криміналістично значущою, а її джерелами є ідеальні та матеріальні сліди кримінальних правопорушень, тобто всі об'єкти, що їх утворюють. Водночас під час досудового розслідування з метою встановлення фактів і обставин, які належать до предмета доказування, часто-густо важливе значення має виключно довідкова інформація, що характеризує індивідуальні та родові або видові ознаки людини, предметів, речовин, які зазвичай не мають причинно-наслідкових зв'язків з подією кримінального правопорушення, проте сприяють вирішенню ідентифікаційних та

інших завдань. Ця інформація має потенційно криміналістичне значення. Довідкова та криміналістично значуща інформація є криміналістичною інформацією, раціональне використання якої можливе лише у межах обліків та ІС, що забезпечують введення, пошук, узагальнення, зберігання, накопичення та надання такої інформації. Обліки та ІС можуть значно відрізнятися за різними класифікаційними ознаками, проте загальноприйнятої їх класифікації досі не існує. Вивчення підходів до класифікації обліків та ІС надасть змогу більш ефективно використовувати їх під час розслідування кримінальних правопорушень.

Теоретичне підґрунтя вивчення проблем криміналістичних обліків та їх класифікацій заклали такі вітчизняні та зарубіжні вчені в галузі криміналістики та інформаційного права: Р.С. Белкін, В.В. Бірюков, І.А. Возгрін, К.К. Горяїнов, О.В. Гусев, Є.І. Девіков, В.А. Жбанков, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, В.С. Овчинський, Г.К. Синілов, В.І. Терещенко, М.В. Терзієв, Р.А. Усманов, В.Г. Хахановський, М.Я. Швец, Б.І. Шевченко, С.А. Ялишев та інші. Проте серед учених немає одностайної позиції стосовно класифікації обліків та ІС, хоча вирішення цього питання має важливе значення для створення оптимальних інформаційних потоків, які забезпечують процес розслідування кримінальних правопорушень. Отже, комплексне дослідження питання класифікації обліків та ІС в умовах дії Кримінального процесуального кодексу України та розробка авторської класифікації ІС є доволі актуальними.

Запропоноване В.В. Бірюковим визначення ІС як організаційно впорядкованої сукупності масивів інформації про певні об'єкти та інформаційні технології, у тому числі засоби сучасної комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та мереж зв'язку, що забезпечують процеси введення, опрацювання та видачі інформації користувачеві, є слухним [1, с. 623]. Для узагальненого визначення ІС з невисоким ступенем інтеграції використовують термін «облік». На думку Р.С. Белкіна, складові системи криміналістичної реєстрації доцільніше називати криміналістичними обліками [2, с. 182]. Проте саме поняття ІС найповніше розкриває рівень будь-якого обліку. Отже, обліки — це ІС, що забезпечують введення, пошук, узагальнення, зберігання, накопичення та надання інформації стосовно певних об'єктів та явищ. Вони можуть входити як підсистеми до більших, об'єднуючих систем, що дає змогу отримати різнопланову інформацію про певний об'єкт з цілої низки систем, інтегрованих до банку даних.

Як ознаки класифікації обліків та ІС використовують територію, відомчу належність, підрозділ, напрям діяльності, призначення, завдання, тип ресурсів, рівень автоматизації тощо.

Як зазначає В.А. Жбанков, криміналістична реєстрація є єдиною організаційною системою, хоча у різних відомствах і підрозділах наявні різні види обліків [3, с. 663]. Схожої думки дотримується і В.В. Бірюков, зазначаючи, що криміналістичні обліки функціонують у правоохоронних органах [1, с. 354]. Невід'ємною властивістю ІС органів, які проводять досудове розслідування, є сприяння розкриттю кримінальних правопорушень. ІС підрозділів (служб) призначені для боротьби зі злочинністю, а також забезпечують їх внутрішні інформаційні потреби. При цьому ІС різних структурних підрозділів (служб) можуть містити дані про той самий об'єкт, але відомості стосовно нього можуть суттєво різнитися (наприклад, інформацію про кримінальні правопорушення стосовно порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які ним керують, та осіб, які постражда-

ли або загинули від них, внесено до Інтегрованої інформаційно-пошукової системи органів внутрішніх справ (далі — ІІПС ОВС) та Національної автоматизованої інформаційної системи (НАІС) МВС України).

На думку І.О. Возгріна, зміст облікових даних обмежується територіальними, часовими і цільовими межами [4, с. 7].

Також існує думка, що належність ІС до певного рівня визначається принципами територіальності, специфіки використання та обсягом інформації, яка обробляється [5, с. 12].

Як зазначають І.В. Гора та В.А. Колесник, криміналістичні обліки, які поділяють на централізовані та місцеві, є змішаними за ознакою концентрації матеріалів [6, с. 300]. Р.А. Усманов та О.О. Беляков також виокремлюють центральні, регіональні та місцеві обліки [7, с. 55]. Такої самої думки дотримується С.А. Ялишев, зазначаючи, що багато обліків дублюється на різних рівнях [8, с. 77].

На місцеві, централізовані та централізовано-місцеві поділяють криміналістичні обліки Є.П. Іщенко, Є.І. Девіков і В.Г. Терещенко [9, с. 21; 10, с. 6].

Як зазначають В.О. Сілюков і В.О. Черков, структурна побудова ІС ОВС України поєднує принципи територіальності та централізації і організована у вигляді трирівневої підпорядкованості. Головне місце у цій системі вони справедливо віддають місцевому рівню, на якому забезпечується первинне накопичення інформації, ведення територіальних банків даних, захист інформації та її передання до банків другого і третього рівнів [11, с. 37]. Погоджуючись з цією думкою, слід зазначити, що в окремих випадках територіальний (місцевий) рівень визначається специфікою використання та обсягом відомостей, які збирають та опрацьовують з двох або більше міських, районних відділень органів поліції, що обслуговують суміжні території або регіони. На цьому рівні забезпечується ведення куцзових банків даних, захист інформації та її передача до банків даних вищого рівня.

Криміналістичні обліки наявні також у системі міжнародних організацій [3, с. 632], адже низка важливих завдань у боротьбі з міжнародною злочинністю (зокрема в її організованих формах) вирішується за сприяння міжнародних організацій та реалізується на глобальному та регіональному рівнях (провідними організаціями глобальної взаємодії є ООН, Інтерпол). Співробітництво правоохоронних органів України з Генеральним секретаріатом Інтерполу та правоохоронними органами зарубіжних держав здійснюється через Національне бюро Інтерполу в Україні [12, с. 109].

Результати вивчення та узагальнення думок вчених щодо класифікації ІС за територіальним рівнем зосередженості дають змогу запропонувати таку їх класифікацію:

1) за вертикаллю:

– міждержавні ІС: глобальна ІС ООН, ІС Інтерпол та регіональна ІС Робочого апарату Укрбюро Інтерполу;

– центральні ІС, що функціонують на рівні центральних органів, які проводять досудове розслідування та здійснюють оперативно-розшукову діяльність (далі — ОРД), та в інших органах на рівні апаратів;

– регіональні ІС, що функціонують на рівні обласних органів, які проводять досудове розслідування та здійснюють ОРД;

– територіальні ІС, що функціонують на рівні місцевих органів, які проводять досудове розслідування та здійснюють ОРД;

2) за горизонталлю: галузеві ІС, що функціонують на рівні підрозділів (служб) органів, які проводять досудове розслідування та здійснюють ОРД.

Важливе значення для ефективного використання ІС має класифікація за безпосереднім призначенням і завданням. Однією з перших праць, у якій розглянуто криміналістичні обліки як оперативно-довідкові та оперативно-розшукові (обліки інформаційних центрів) та обліки експертно-криміналістичних підрозділів ОВС (експертно-криміналістичні обліки), є праця А.А. Белякова та Р.А. Усманова [7, с. 76 — 105].

Для класифікації криміналістичних обліків використовують різні підходи.

Так, С.А. Ялишев поділяє криміналістичні обліки ОВС на оперативно-розшукові, розшукові, криміналістичні та довідково-допоміжні, зазначаючи, що призначенням оперативно-довідкових обліків є надання відомостей про настановні дані об'єктів обліку та їх місцезнаходження на час запиту, а розшукових та криміналістичних обліків — зіставлення наявних даних з відомостями про об'єкти, які перевіряють [8, с. 78].

Л.Я. Драпкін усі види обліків, що входять до системи кримінальної реєстрації, поділяє на дві класифікаційні групи: інформаційно-пошукові системи оперативного призначення та криміналістичні обліки і колекції [13, с. 199].

На думку В.М. Решетнікова, поняття криміналістичної реєстрації охоплюють три основні групи обліків: оперативно-довідкові, криміналістичні та довідково-допоміжні [14, с. 114]. І.В. Александров, Є.П. Іщенко та інші вчені наголошують, що обліки, які охоплюють поняття «криміналістична реєстрація», бажано поділяти на оперативно-довідкові, розшукові та криміналістичні [15, с. 10]. Є.Ю. Свобода виокремлює довідково-допоміжні, оперативно-довідкові та криміналістичні обліки [16, с. 114].

Отже, проблема класифікації обліків зумовлена передусім невизначеностями в термінології, якою користуються науковці, і, як наслідок, відбувається змішування понять при класифікації. У деяких відомчих нормативних актах криміналістичні обліки взагалі наводяться поряд з оперативно-розшуковими та розшуковими (тому точніше було б говорити про криміналістичні оперативно-розшукові та криміналістичні розшукові обліки) [17, с. 398].

На нашу думку, найбільш обґрунтованими є класифікації, запропоновані В.А. Жбанковим [3, с. 636], В.В. Бірюковим та іншими [18, с. 58—59]. Науковці суворо дотримують основних правил класифікації, наводячи об'єкти одного класифікаційного ряду.

Так, криміналістичні обліки оперативно-розшукового призначення містять інформацію про об'єкти, що стосуються нерозкритих кримінальних правопорушень, а також про певні об'єкти, які становлять оперативний інтерес. Криміналістичні обліки інформаційно-довідкового призначення покликані забезпечувати процес розслідування різною інформацією про об'єкти, що в минулому стосувалися кримінальних правопорушень. Цю інформацію використовують для вирішення завдань, які виникають під час розслідування. Довідково-допоміжні криміналістичні обліки містять колекції та каталоги різних об'єктів, які використовують як зразки для порівняння під час проведення експертиз і досліджень з метою вирішення класифікаційних завдань, а також у розшуковій діяльності.

За результатами узагальнення думок вчених можна дійти висновку, що основним об'єднувальним критерієм для криміналістичних інформаційних систем та

обліків є їх безпосереднє призначення. Отже, за функціональним призначенням криміналістичні обліки пропонуємо класифікувати на оперативно-розшукові, оперативно-довідкові та довідково-допоміжні.

Крім того, обліки та ІС можна класифікувати за типами інформаційних ресурсів на документальні та фактографічні [19, с. 36]. Цей розподіл дозволяє простежити процес формування відомостей від їх появи до введення у фактографічні ІС, що найбільш поширені у правоохоронних органах, а також вирішувати питання щодо об'єктивності та достовірності поміщеної в них інформації.

Водночас документальні ІС поділяють на повнотекстові та бібліографічно-реферативні. Повнотекстові ІС в органах, які проводять досудове розслідування, — це здебільшого первинні документи у вигляді кримінальних проваджень, оперативно-розшукових, наглядових справ тощо, а бібліографічно-реферативні — це, як правило, утворені в процесі діяльності документи, які мають зберігатися в архівних установах.

Відомості в документальних ІС орієнтовані на вирішення завдань з розслідування певного кримінального правопорушення, а також накопичення даних про певні об'єкти чи факти. У подальшому ці відомості обробляють та вносять до фактографічних ІС (наприклад, заяви або повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення, що надійшли до чергової частини органу поліції, відразу реєструються в журналі «Єдиний облік заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події» та вносять до інформаційної підсистеми «Єдиний облік» ІПС ОВС, Єдиного реєстру досудових розслідувань).

Проте нерідко під час розслідування важливе значення мають фактографічні ІС з автоматичною реєстрацією (системи банківських установ, навчальних закладів, операторів мобільного зв'язку, провайдерів тощо).

За рівнем автоматизації ІС поділяють на дві групи: неавтоматизовані та автоматизовані, які за ступенем автоматизації класифікують на напівавтоматизовані та автоматичні, що відрізняються за процесом внесення інформації.

За порядком доступу до інформації ІС поділяють на загальнодоступні та ті, що мають обмеження на доступ користувачів до їх ресурсів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що наведені класифікації не є вичерпними. Обліки та ІС можуть бути класифіковані й за іншими критеріями. Проте використання обліків та ІС за будь-якою класифікацією дозволяє ефективніше розслідувати кримінальні правопорушення.

Список використаної літератури

1. Бірюков В.В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія / В.В. Бірюков. — Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. — 664 с.
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики : учеб. пособ. для вузов / Р.С. Белкин. — 3-е изд., доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — 837 с.
3. Криминалистика : информационные технологии доказывания : учеб. для вузов / [под ред. В.Я. Колдина]. — М. : Зерцало, 2007. — 752 с.
4. Возгрин И.А. Некоторые вопросы теории и практики криминалистического учета / И.А. Возгрин // Вопросы теории и практики борьбы с преступностью. — Л., 1972. — С. 6—11.
5. Система інформаційного забезпечення ОВС України / [Саницький В.А., Карацуба А.М., Святоборг В.В. та ін.] ; за заг. ред. Л.В. Бородича. — К. : РВВ МВС України, 2000. — 144 с.

6. *Лабузный В.Т.* Криминалистическая регистрация : учеб. пособ. / В.Т. Лабузный. — Л., 1989. — 146 с.
7. *Беляков А.А.* Криминалистическая регистрация / А.А. Беляков, Р.А. Усманов. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. — 192 с.
8. *Ялышев С.А.* Криминалистическая регистрация: проблемы, тенденции, перспективы : монограф. / С.А. Ялышев. — М. : Академия управления МВД РФ, 1998. — 140 с.
9. *Ищенко Е.П.* Уголовная регистрация : учеб. пособ. / Е.П. Ищенко, Е.И. Девиков. — Омск : Высш. шк. мил. МВД СССР, 1986. — 98 с.
10. *Терещенко В.И.* Криминалистические учеты органов внутренних дел : учеб. пособ. / В.И. Терещенко. — М. : МССШМ МВД СССР, 1989. — 55 с.
11. *Сілюков В.О.* Засоби оперативно-розшукової діяльності : навч.-метод. посіб. / В.О. Сілюков, В.О. Черков. — Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. — 96 с.
12. *Протидія економічній злочинності : монограф.* / [Орлов П.І., Волобуев А.Ф., Осика І.М. та ін.]. — Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. — 568 с.
13. *Драпкин Л.Я.* Криминалистика : учеб. / Л.Я. Драпкин. — М. : Высш. шк., 1994. — 672 с.
14. *Криминалистика* : учеб. / [под ред. А.А. Закатова, Б.П. Смагоринского]. — М. : ИМЦ ГУК МВД России, 2003. — 432 с.
15. *Александров И.В.* Криминалистическая регистрация : учеб. пособ. / И.В. Александров, Е.П. Ищенко. — Красноярск : Красноярский гос. ун-т, 1991. — 154 с.
16. *Свобода Є.Ю.* Стадії та мета формування колекцій довідково-допоміжних об'єктів / Є.Ю. Свобода // Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. — 2008. — Спецвипуск № 5. — С. 112—120.
17. *Криминалистика* : учеб. / [под ред. Т.А. Седовой, А.А. Эскахопуло]. — СПб. : Лань, 2001. — 928 с.
18. *Інформаційно-довідкове забезпечення кримінальних проваджень : підруч.* / [Бірюков В.В., Хахановський В.Г., Бондар В.С., Шалімов С.В.]; за заг. ред. В.В. Бірюкова. — К. : Центр навч. л-ри, 2014. — 288 с.
19. *Беляков К.И.* Совершенствование информационного обеспечения расследования преступлений на базе АИЛС : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / К.И. Беляков. — К., 1993. — 21 с.

ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 630+343.98+349.6

А.Н. Хох, *младший научный сотрудник*

Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь

Д.Е. Кузменков, *начальник научного отдела*

специальных исследований Научно-практического центра Государственного комитета судебных экспертиз Республики Беларусь

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОБЪЕМА ФАКТИЧЕСКИ ЗАГОТОВЛЕННОЙ ДРЕВЕСИНЫ ПУТЕМ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОРУБОЧНЫХ ОСТАТКОВ НА ЛЕСОСЕКАХ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ СУДЕБНО-БОТАНИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Изложены методика и результаты исследований лесосеки, определен породный состав вырубленных деревьев, оценен возможный объем заготовленной древесины.

Ключевые слова: порода древесины, степень толщины, судебно-ботаническая экспертиза, лесное хозяйство, лесосека, объем заготовок.

Викладено методику і результати досліджень лісосіки, визначено породний склад вирубаних дерев, проведено оцінку можливого обсягу заготовленої деревини.

The article presented the method and results of investigations of allowable cut, determined the species composition of felled trees and estimated the possible volume of timber harvested.

Лесной фонд Республики Беларусь насчитывает более 9,4 млн га, в связи с чем использование лесных ресурсов имеет важное экономическое значение.

Основные принципы заготовки древесины заложены в Лесном кодексе Республики Беларусь. Правовой механизм отпуска древесины на корню лесопользователям, а также обязанности при использовании ими участков лесного фонда для заготовки древесины регулируются Правилами отпуска древесины на корню и ее

заготовки в лесах Республики Беларусь, утвержденными Указом Президента Республики Беларусь от 07.05.2007 г. № 214 «О некоторых мерах по совершенствованию деятельности в сфере лесного хозяйства».

Проблема незаконных рубок в Республике Беларусь не стоит так остро, как во многих других странах [1]. За последние пять лет число преступлений в лесном секторе неуклонно снижалось благодаря ряду предупредительных мер, принятых государством. Так, создана и эффективно функционирует законодательная система выдачи лесорубочных билетов и проверки правильности оценки запасов древесины, подлежащей вырубке, проводятся аукционы заготовленной древесины и участков посредством торгов лесопродукцией на Белорусской универсальной товарной бирже. Все это облегчает контроль нарушений лесного законодательства.

Одним из видов правонарушений корыстного характера является искажение отчетности по объемам и количеству заготовленной древесины. В ряде случаев имеет место некорректная оценка стоимости лесосек и недобросовестного учета заготавливаемой древесины, что создает условия для появления неучтенной древесины. При этом необходимость оценки объемов (стоимости) заготовленной древесины у следственных органов иногда возникает в тот момент, когда она уже вовлечена в производственные циклы, поэтому судебные эксперты вынуждены работать с порубочными остатками на лесосеке.

Эффективность действий правоохранительных органов по противодействию корыстным преступлениям, связанным с незаконной лесохозяйственной деятельностью, в значительной степени зависит от возможностей судебно-экспертного сопровождения их расследования, поскольку большинство преступлений осуществляется в условиях неочевидности.

Возможны следующие варианты нарушений:

- превышение объемов рубки над утвержденной расчетной лесосекой (наличие перерубов);
- превышение фактической площади вырубок по сравнению с данными отвода лесосек, указанными в лесорубочных билетах, в том числе рубка за пределами отведенной лесосеки;
- превышение нормативных требований (по ширине, длине, площади), установленных региональными правилами рубок главного пользования, разработанных лесосек;
- отвод лесосек при отсутствии утвержденных планов рубок или в местах, не предусмотренных ими (исключения составляют срочные рубки древостоев по их состоянию);
- отвод лесосек в категориях «защитности» и на особо охраняемых природных территориях, где рубки запрещены;
- несоблюдение сроков и способов примыкания лесосек;
- несоблюдение нормативных требований к направлению лесосек и рубок, числу зарубов (полоса леса, в пределах которой размещают лесосеки одного года рубки в порядке, установленном региональными правилами рубок) в квартале;
- несоответствие фактического способа рубки нормативным требованиям и способу рубки, указанному в разрешительном документе;
- недоиспользование расчетной лесосеки (наличие недорубов).

Расследование части вышеперечисленных правонарушений требует проведения судебно-ботанических экспертиз (далее — СБЭ). Для обнаружения, фиксации и изъятия объектов для производства СБЭ необходимы определенные навыки и соблюдение мер предосторожности в целях сохранения их доказательственного значения. При этом особое внимание необходимо уделять осмотру места происшествия (далее — ОМП) как первичному, неотложному и обязательному следственному действию. Порядок его проведения регламентирован ст. 203 Уголовно-процессуального кодекса Республики Беларусь. От качества проведения ОМП во многом зависит качество проведения расследования.

Заключение судебно-ботанической экспертизы может служить не только средством доказывания в ходе судебных разбирательств, но и подтверждением легальности заготовки древесины.

В настоящее время наработаны определенные подходы для определения объема фактически заготовленной древесины при производстве судебно-ботанических экспертиз.

Для наглядного представления таких наработок целесообразно привести пример из экспертной практики, когда в ходе осмотра места происшествия, проведенного 30 июня — 1 июля 2015 года, была обследована лесосека главного пользования площадью 4,3 га с отбором образцов (спилы с пней). В результате обследования установлены:

- тип условий местопроизрастания — С2;
- тип леса — сосняк кисличный;
- бонитет — 1А.

Следы раскорчевки (процесс, при котором выбранным способом избавляют участок земли или большую территорию от пней) на лесосеке не обнаружены. Общий вид лесосеки на момент обследования приведен на рис.

а)

б)

Рис. Общий вид обследованной лесосеки

Осмотр пней на лесосеке производился последовательно, с указанием их местоположения (координаты GPS: широта, долгота в дес. градусах) и номера с последующей фотофиксацией. У каждого пня измерены два перпендикулярных диаметра с точностью до 1 см (использовались прошедшие поверку рулетки и мерные ленты).

Вначале исследования рассчитывался средний диаметр пней. Перевод диаметра пней на диаметр ствола на высоте груди проводился с использованием положений документа «Временные таблицы диаметров стволов на высоте груди в зависимости от диаметра пня» [2]. На основании восстановленных диаметров стволов на высоте 1,3 м составлялась таблица распределения вырубленных деревьев по ступеням толщины.

Порода дерева устанавливалась по макроскопическим (видимым невооруженным глазом) признакам древесины пня. Учитывались следующие элементы макроскопического строения:

- цвет и структура коры;
- цвет древесины на торцах;
- наличие ядра, ширина заболони и степень резкости перехода от ядра к заболони;
- степень видимости годичных слоев и их очертания;
- четкость границы между ранней и поздней древесиной в годичных слоях;
- наличие сердцевинных лучей, их размеры, окраска и количество;
- размеры сосудов и характер их группировок в древесине лиственных пород;
- наличие смоляных ходов, размеры и количество их в древесине хвойных пород;
- сердцевинные повторения в древесине лиственных пород.

Учитывая, что кардинальные различия в морфологических признаках коры комлевых частей различных древесных пород не позволяют в ряде случаев (особенно на низких срезах) отличить кору лиственного дерева от коры хвойного, уточнение породы проводилось по анатомической структуре древесины оставшегося пня [3]. С этой целью готовили срезы в трех взаимно перпендикулярных разрезах ствола (поперечном, тангентальном, радиальном) и проводили их исследование под биологическим микроскопом при 40-кратном увеличении.

Расчет возможного вырубленного объема древесины проводился с использованием таблицы разрядов высот [4]. Для каждой ступени толщины из таблицы соответствующего разряда выписывали объем одного ствола, а, зная число стволов по ступеням толщины, запас (М) насаждения вычисляли по следующей формуле:

$$M = V_1 n_1 + V_2 n_2 + \dots + V_m n_m, \quad (1)$$

где: V_1, V_2, \dots, V_m — объемы стволов по ступеням толщины из таблиц объемов;

n_1, n_2, \dots, n_m — число деревьев по ступеням толщины.

Поскольку часть лесосеки занята скоплениями порубочных остатков и кострищами, под которыми, возможно, находятся пни, для корректировки общего количества пней определяли площадь неочищенной лесосеки путем умножения их максимальной длины на ширину.

Возможное количество неучтенных пней по породам определили по формуле:

$$N_{i, \text{доп}} = S_{\text{пор}} * N_i / (S - S_{\text{пор}}), \quad (2)$$

где: N_i — количество учтенных пней породы i , шт.;

$N_{i, \text{доп}}$ — количество неучтенных пней породы i , шт.;

S — общая площадь лесосеки, га;

$S_{\text{пор}}$ — общая площадь порубочных остатков и кострищ, га.

Всего на лесосеке площадью 4,3 га отмечено 986 пней восьми древесных пород: сосны, дуба, березы, осины, граба, липы, клена, яблони (яблоня относится к подлесочным породам и в дальнейших расчетах не учитывалась). В табл. 1 приведено распределение учтенных пней по породам.

На лесосеке обнаружено 64 скопления порубочных остатков и 5 кострищ, на которых учет пней не проводился. Их общая площадь составляет 0,372 га.

Возможное количество неучтенных пней под порубочными остатками и кострищами, исходя из количества учтенных пней, составляет 95 штук. Таким образом, возможное количество пней на лесосеке — 1080 (табл. 1).

Таблица 1

Количество пней на лесосеке по породам

Порода древесины	Количество пней, шт.		
	учтенных	неучтенных	всего на лесосеке
Сосна	588	57	645
Дуб	54	5	59
Береза	96	9	105
Осина	15	1	16
Граб	173	17	190
Липа	47	5	52
Клен	12	1	13
Итого:	985	95	1080

На основе проведенных исследований порубочных остатков рассчитать возможный объем заготовленной древесины можно только при внесении двух допущений:

– разряд высот для древесных пород устанавливается в зависимости от бонитета и возможного яруса древостоя;

– перевод диаметра пня на диаметр ствола на высоте груди 1,3 м выполняется на основании таблиц, используемых только при незаконных рубках [5].

Эти допущения не вносят каких-либо существенных изменений при дальнейших расчетах и обеспечивают измерение объема древесины с предельными погрешностями $\pm 8,0$ %. Тем не менее в случае возможности очистить лесосеку от порубочных остатков рекомендуется провести повторный осмотр для того, чтобы полностью исключить вероятность возможных ошибок и повысить доказательность выводов экспертного заключения.

В табл. 2—4 приведены распределения пней (учтенных, неучтенных и общее количество) по ступеням толщины на высоте 1,3 м.

Таблица 2

**Распределение учтенных пней по ступеням
толщины на высоте 1,3 м**

Ступени толщины, см	Древесная порода							Итого
	сосна	дуб	береза	осина	граб	липа	клен	
8		7	1	1	22	6		37
12		4	4	5	49	14	4	80
16	1	2	5	3	48	13	5	70
20	2	3	11	5	36	10	1	68
24	6	1	5		9	1		22
28	14	2	16	1	4	1	2	40
32	68	8	5		2	2		85
36	98	3	8		2			111
40	94	4	10					108
44	113	4	9					126
48	63	8	7		1			79
52	66	1	4					71
56	39	3	4					46
60	9	1	4					14
64	14	1	3					18
68	1	2						3
Всего	588	54	96	15	173	47	12	985

Таблица 3

**Распределение неучтенных пней по ступеням
толщины на высоте 1,3 м**

Ступени толщины, см	Древесная порода							Итого
	сосна	дуб	береза	осина	граб	липа	клен	
8		1			2	1		4
12		1			5	2		8
16			1		5	1	1	8
20			1	1	4	1		7
24	1		1		1			3
28	1		2					3
32	7	1						8
36	9		1					10
40	9		1					10
44	11	1	1					13
48	6	1	1					8

52	7							7
56	4							4
60	1							1
64	1							1
68								
Всього	57	5	9	1	17	5	1	95

Таблица 4

Распределение общего количества пней на лесосеке по ступеням толщины на высоте 1,3 м

Ступени толщины, см	Древесная порода							Итого
	сосна	дуб	береза	осина	граб	липа	клен	
8		8	1	1	24	7	4	41
12		5	4	5	54	16	6	88
16	1	2	6	3	53	14	1	85
20	2	3	12	6	40	11		75
24	7	1	6		10	1		25
28	15	2	18	1	4	1	2	43
32	75	9	5		2	2		93
36	107	3	9		2			121
40	103	4	11					118
44	124	5	10					139
48	69	9	8		1			87
52	73	1	4					78
56	43	3	4					50
60	10	1	4					15
64	15	1	3					19
68	1	2						3
Всего	645	59	105	16	190	52	13	1080

В рассматриваемом случае сумма площадей сечений учтенных пней на высоте ствола 1,3 м на лесосеке составляет 110,6 м², неучтенных пней под порубочными остатками — 10,7 м², общая — 121,3 м². Это соответствует 28,2 м²/га.

Средний диаметр стволов деревьев в сосны на высоте 1,3 м равен 49,3 см, дуба — 43,1 см, березы — 42,6 см, осины — 19,2 см, граба — 19,3 см, липы — 19,0 см, клена — 20,1 см.

Исходя из распределения по ступеням толщины, вырубленное насаждение было двухъярусным:

- первый ярус — 8С1Д1Б (8/10 общего запаса яруса приходился на сосну, 1/10 — на дуб, 1/10 — на березу);
- второй ярус — 7Г2ЛП1ОС+КЛ (7/10 общего запаса яруса приходился на граб,

2/10 — на липу, 1/10 — на осину, от 3 % до 5 % — на клен).

При бонитете древостоя Іа разряд высот (по Ф.В. Анучину) для сосны, дуба, березы установлен как Іа; для граба, клена, липы, осины — как І.

Возможный объем вырубленной древесины, рассчитанный на основании таблиц объемов древесных стволов по разрядам высот, приведен в табл. 5.

Таблица 5

Возможный объем вырубленной древесины

Порода древесины	Объем стволов, восстановленный по пням, м ³		
	учтенных	неучтенных	всего на лесосеке
Сосна	1428	139	1567
Дуб	93	6	99
Береза	137	9	146
Осина	4		4
Граб	27	2	29
Липа	10	1	11
Клен	3		3
Всего	1702	157	1859

Общий потенциальный объем вырубленной древесины составляет 1859 м³, что соответствует 432 м³/га и близко к материалам базового (периодически повторяемого) лесостроительства (460 м³/га).

Таким образом, по результатам проведенного исследования порубочных остатков были установлены количество пней и потенциальный объем вырубленной древесины.

Количество учтенных пней составляет 985, из них: 588 сосен, 54 дуба, 96 берез, 15 осин, 173 граба, 47 лип, 12 кленов. Экстраполированное количество пней, находящихся под кучами порубочных остатков, может составлять до 95 штук, из которых: 57 сосен, 5 дубов, 1 клен, 5 лип, 9 берез, 17 грабов, 1 осина.

Общее количество пней на лесосеке может составлять 1080, из которых: 645 сосен, 59 дубов, 105 берез, 16 осин, 190 грабов, 52 липы, 3 клена.

Потенциальный запас вырубленной древесины составил: без учета пней под скоплениями порубочных остатков — 1702 м³ (1428 м³ — сосны, 93 м³ — дубы, 137 м³ — березы, 4 м³ — осины, 27 м³ — грабы, 10 м³ — липы, 3 м³ — клены), с учетом пней под скоплениями порубочных остатков — 1859 м³ (1567 м³ — сосны, 99 м³ — дубы, 146 м³ — березы, 4 м³ — осины, 29 м³ — грабы, 11 м³ — липы, 3 м³ — клены), что соответствует 432 м³/га.

В заключении хотелось бы отметить, что порубочные остатки являются достаточно универсальным объектом для производства судебно-ботанических экспертиз, поскольку содержат значительный объем криминалистически значимой (доказательственной) информации и могут продолжительное время сохраняться в неизменном виде. Исследование рассматриваемых объектов в криминалистических целях в настоящее время проводится с применением комплекса методов из области лесоводства, лесоведения и лесной таксации, обеспечивающих научно обоснованное решение поставленных эксперту вопросов. Данные методы имеют

свои особенности и специфику, поэтому применение любого из них в судебно-экспертной деятельности необходимо осуществлять с учетом целей и задач конкретной экспертизы.

Список использованной литературы

1. *Руководство* по правоприменению в сфере лесного законодательства для должностных лиц государственной лесной охраны и природоохранных служб: совершенствование правоприменения и управления в лесном секторе стран восточного направления Европейской политики добрососедства и России / [Лаевская Е.В., Бакиновская О.А., Лучков А.И. и др.]. — Минск : Предст-во Всемир. банка в РБ; М-во лесного хозяйства РБ; ООО «В.И.З.А. ГРУПП», 2012. — 173 с.

2. *Правила* освидетельствования мест рубок, заготовки живицы, заготовки второстепенных лесных ресурсов и побочных лесопользований : ТКП 103-2007 (02080). — [Действителен от 2013-02-01]. — Минск.

3. *Schweingruber F.H. Microscopic Wood Anatomy; Structural variability of stems and twigs in recent and subfossil woods from Central Europe* / F.H. Schweingruber. — [3rd edition]. — Birmensdorf : Eidgenossische Forschungsanstalt WSL, 1990. — 222 p.

4. *Справочник* таксатора / [Мирошников В.С., Труль О.А., Ермаков В.Е. и др.] ; под общ. ред. В.С. Мирошникова. — 2-е изд. — Минск : Ураджай, 1980. — 360 с.

5. *Правила* рубок леса в Республике Беларусь : ТКП 143-2008 (02080). — [Действителен от 2013-08-05]. — Минск. — 102 с.

УДК [343.982.323:611.92]:001.891

М.М. Гарига-Грихно, *ведущий специалист*

Черниговского научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра МВД Украины

РЕАЛИЗАЦИЯ МЕТОДИКИ РЕКОНСТРУКЦИИ ЛИЦА ПО ЧЕРЕПУ В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ НАУКЕ: МИРОВОЙ ОПЫТ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ РЕАЛИИ

Проведен историографический анализ научных достижений по методике реконструкции лица по черепу. Сделана попытка оценить степень изученности и актуальности этого направления в практике отечественной и мировой криминалистики.

Ключевые слова: реконструкция, криминалистика, остеология, череп, краниология.

Проведено історіографічний аналіз наукових досягнень з методики реконструкції обличчя за черепом. Зроблено спробу оцінити ступінь вивченості та актуальності цього напрямку у практиці вітчизняної та світової криміналістики.

The article represents a historiographical analysis of scientific works by the method of facial reconstruction on the skull. The attempts to state the degree of studies and the importance of this direction in the practice of global criminology were made.

Как известно, труп человека можно идентифицировать по внешним признакам, найденным документам, одежде, отпечаткам пальцев и т. д. Но встречается немало случаев, когда личность умершего невозможно идентифицировать по этим признакам (труп находится в стадии разложения, скелетизации, тело искажено до неузнаваемости и пр.). В таких случаях идентификацию трупа проводят путем исследования скелета, что существенно ускоряет выяснение обстоятельств по делу. Поэтому тема идентификации скелетизированных трупов является весьма актуальной, хотя и мало разработанной в современной украинской криминалистике.

Напрямую разработкой методик исследования в вышеупомянутой сфере занимается наука антропология (от греч. *ανθρωπος* — человек, *λογος* — наука). Она включает в себя совокупность научных дисциплин, занимающихся изучением человека, его происхождения, развития, существования в природной и культурной среде [2, с. 15].

Одними из важнейших разделов как антропологии, так и анатомии являются краниология и остеология. Краниологические исследования стали основным содержанием новой науки антропологии, выделившейся в самостоятельную отрасль знания в середине XIX в., которая представляла собой переход от морфологии и физиологии человека к расовому и историческому обобщению.

Еще в середине XVI в. некоторые анатомы предлагали сопровождать изучение черепа измерениями. Как тогда, так и гораздо позже это предложение не нашло поддержки, причем не только из-за отсутствия соответствующего инструментария, но и вследствие негативного отношения к точным измерениям большинства морфологов и врачей, которые в основном довольствовались описанием индивидуальных признаков. Даже известный геттингенский анатом, автор расовой классификации и учения о различиях черепов у представителей разных рас И. Блюменбах, работавший во второй половине XVIII — первой четверти XIX в., ратовал за использование описательных характеристик черепа [6, с. 340]. Вместе с тем предлагавшиеся в то время приемы измерения черепов основывались на выборе случайных соотношений, не были объединены в какую-либо систему, поэтому не получили широкого распространения.

Дальнейшее развитие краниометрической методики связано с деятельностью основателя Парижского антропологического общества П. Брока. Разработанная П. Брокком система измерений черепа, включающая предшествующие передовые наработки, содержит почти все краниометрические точки, используемые в настоящее время для точного определения измерений черепа. Огромную роль в проведении таких измерений сыграли его Антропологические инструкции, напечатанные в 1864 году.

Впоследствии большое внимание исследованию антропологического материала уделили Р. Мартин и его ученики. В частности, Р. Мартин создал единственное в своем роде издание по морфологии человека, опубликованное в 1914 году [5, с. 7], в котором важное место занимали вопросы краниологии и краниометрии. Составленная Р. Мартином программа измерений черепа с точной дефиницией точек и способов измерения наиболее полная из всех, которые когда-либо были опубликованы. Цифровая символика обозначения отдельных размеров, предложенная Р. Мартином, широко распространена в современной краниометрии.

Работы вышеупомянутых анатомов стали основанием для утверждения, что форма и пропорции черепа позволяют скульптурно реконструировать мускулатуру и мягкие ткани, которые в конечном итоге воссоздают лицо индивида (Уилкинсон, 2004 г.). Дальнейшие фундаментальные исследования в области реконструкции лица по измерительным параметрам черепа и доныне продолжают лидировать в практическом применении (Стефан и Хеннеберг, 2001 г.; Стефан, 2008 г.; Чиколини, 2008 г.; Парки Этал, 2013 г.) [9, с. 347].

Русская школа. На основе накопленных знаний краниометрии и остеологии в 40-х годах XX в. в России выдвинулось такое направление антропологической науки, как реконструкция внешности человека по черепу. Этот метод реконструкции является прикладным методом антропологии, который позволяет по внешним данным черепа, его рельефам и структуре реконструировать облик человека, которому этот череп принадлежал.

Проведенные научные исследования позволили сделать вывод о том, что многообразие форм черепа предопределяет возможность четкой дифференциации общих, групповых и индивидуализирующих признаков (генетически трансформированных в устойчивые комплексы), характеризующих различные антропологические типы людей и определяющих понятие «индивидуальность». В частности, метод реконструкции, предложенный М.М. Герасимовым (1940-е гг.), позволяет

учитывать индивидуальные черты черепа и выявлять элементы физиономического сходства. По мнению М.М. Герасимова, учитывая асимметрию черепа и неравномерность строения мягких покровов, можно достичь характерной гаммы асимметрии лица и головы [3, с. 7]. Данный метод позволяет с достаточной степенью достоверности воспроизводить даже такие тонкие детали, как форма и высота крыльев носа, размер и контур губ и т. д., а объективность построения обеспечивает определенную документальность реконструкции, то есть в итоге на краниологической основе воспроизводится настоящий облик когда-то живого человека.

Со времен М.М. Герасимова методы реконструкции лица по черепу практически не изменились. Сначала антрополог обрабатывает череп (при необходимости ликвидируя его физические повреждения), а затем его детально измеряют и описывают (если череп раритетный, с него снимают слепок). В завершение определяют пол и возраст объекта реконструкции.

Знания о возрасте и половой принадлежности необходимы, чтобы правильно применить соответствующее данному черепу значение из шкалы толщин, разработанной на основе изучения толщины мягких тканей лица, по которому определяют и специальными маячками отмечают общий профиль лица. После этого реставратор лепит из жесткого пластилина жевательные и височные мышцы, которые определяют абрис лица, то есть его форму и пропорции (ориентиром при этом служит рельеф черепа в местах начала прикрепления мышц). Затем на поверхность черепа наносят сетки гребней, которые показывают толщину тканей на каждом участке лица в соответствии с уже упомянутой шкалой толщин. Промежутки между гребнями заполняют и таким образом формируют поверхность лица, после чего моделируют рот и нос.

Проблеме восстановления носа очень много внимания уделяла Г.В. Лебединская, ученица М.М. Герасимова. С помощью рентгенограмм ей удалось выяснить, что строение носа определяется краями грушевидных отверстий черепа и расположенными рядом с ним костями. Контур рта можно определить по месту прикрепления круговой мышцы рта к черепу, ширину — по особенностям строения зубов и челюстей [5, с. 35].

По статистике с помощью графической и пластической реконструкции лица по черепу в России ежегодно исследуют от 63 до 84 случаев на одну область, около половины из которых проводят за рамками экспертиз. Большой объем работы, который нужен для глубокого исследования черепа за довольно короткое время (что связано с задачами следствия), требует от экспертного учреждения напряженной работы. Для отладки метода реконструкцию внешности выполняют во всех случаях, когда это возможно, включая поврежденные черепа с утратами частей лицевого скелета, а также в тех случаях, когда у следствия уже имеются кандидаты для идентификации (в таких случаях конверты с фотографиями пропавших вскрываются после выполнения реконструкций) [1, с. 93]. В зависимости от обстоятельств дела и имеющегося материала выполняются полные или частичные пластические или графические реконструкции.

Американская школа. Технология и методика американской школы реконструкции лица по черепу опирается не на миметическую анатомическую презентацию, а строго на полученные черепные измерения, глубины мягких тканей. С использованием баз данных мягких тканей, созданных в XX в., эту методологию

реконструкции используют для определения расы, возраста, пола, а также для реконструкции скелетных материалов.

В 1916 году первая попытка судебной реконструкции лица по черепу была проведена в Соединенных Штатах по делу убийства LaRosa. После реконструкции лицо было опознано родственниками погибшего.

Реконструкцию лица на доисторическом костном материале, находившемся в Национальном историческом музее в Нью-Йорке с 1915 г., первым начал практиковать Макгрегор (1926 г.) [11, с. 358].

Вместе с тем первые серьезные реконструкции лица в США были произведены антропологом У. Кругманом в 1946 году. Суть его экспериментов сводилась к следующему: выбрав труп, он фотографировал его лицо, затем отдавал череп скульпторам, которые с использованием базы данных мягких тканей восстанавливали внешность умершего. Как правило, скульптурная реконструкция имела поразительное сходство с фотографией.

Следует отметить, что в этот период американская школа реконструкции лица не полностью интегрирована в европейский комбинированный метод реконструкции (известный как метод Манчестер), в котором использовались анатомические маркеры мягких тканей, играющие важную роль для точности процесса.

В 2004 году доктором департамента антропологии Университета Западного Онтарио Эндрю Нельсоном и канадским художником Кристианом Корбетом была проведена первая судебная реконструкция лица на основе компьютерной томографии и лазерного сканирования.

Большой вклад в развитие методики реконструкции лица в судебной практике вносят многие полицейские департаменты, государственные и частные учреждения США (Федеральное бюро расследований, Национальный центр по делам пропавших и эксплуатируемых детей и др.).

Метод Манчестер. Метод Манчестер в научном мире традиционно рассматривается как сочетание двух практик: работ Э. Хельмера (Германия) и Нива (Чехия). В то время как Э. Хельмер работал с методом 3D, Нив проводил реконструкции египетских мумий в Манчестерском университете с последующим изучением и использованием лиц трупов для достижения точности измерений, что привело его к применению методологии, известной как метод Манчестер [11, с. 360].

Методология этой техники базируется на одновременном использовании глубин мягких тканей в качестве руководства для определения их толщины и повторного анатомического воспроизведения. Глубины мягких тканей с учетом возраста, расы и пола привязаны к стандартизированным краниометрическим маркерам. Восстановление мускулатуры и мягких тканей основания лица проводится индивидуально, что позволяет точно воспроизводить конкретные пропорции каждого черепа.

Метод Манчестер или его вариации являются наиболее широко используемыми в современной методологии реконструкции лица. Эта техническая школа используется при проведении реконструкций в Европе (Хельмер, 1984 г.; Нив, 1989 г.; Тайрелл, 1997 г.; Уилкинсон и Нив, 2003 г.; Уилкинсон, 2004 г.; Ринн и Уилкинсон, 2006 г.; Ринндр, 2010 г.; Бенацци, 2009 г.; Бенацци, 2010 г.), странах Тихоокеанского региона (Стефан 2002 г., 2003 г., 2005 г.; Стефан и Хеннеберг, 2001 г., 2003 г., 2006 г.; Хайес, 2014 г.) и странах Южной Африки (Гордон и Стейн, 2012 г.).

Компьютерная реконструкция лица по черепу. Начиная с конца XX в., применение метода 3D для реконструкции лица стало областью повышенного научного интереса. Компьютерная реконструкция лица отличается гибкостью, эффективностью, требует меньше рабочего времени для выполнения реконструкции и сопровождается меньшим повреждением костного материала (что особенно ценно в случаях археологических реконструкций, где останки могут быть хрупкими) [13, с. 80].

Эта компьютеризированная методика включает в себя лазерное сканирование черепа с ориентирами скелетных маркеров на поверхности черепно-лицевого отдела скелета.

3D компьютерная реконструкция лица выполняется при помощи таких программ, как «Freeform®» и/или «Phantom® Sens Able Technologie». Для создания 2D компьютеризированных реконструкций используют Photoshop. Следует отметить, что для археологических и судебных реконструкций двухмерная компьютеризированная техника является весьма полезной. Она извлекает либо масштабирует фотографии или лазерную отсканированную копию черепа, а также краниометрические точки и создает лицо с помощью плоскостности фотографии.

Наиболее перспективным автоматизированным продуктом является созданный в США (разработчик General Electric Global Research по заказу ФБР) и запатентованный пакет программного обеспечения RE/FACE (Reality enhancement/facial approximation by computational estimation). Этот пакет предназначен как для реконструкции «среднего» лица по специфическому (неопознанному) черепу, так и для изучения характерных вариаций черт лица в рамках статистической базы данных, которая постоянно пополняется [12, с. 25]. Программный продукт имеет универсальный алгоритм, исключает субъективизм, позволяет быстро и точно реконструировать лицо при наличии хотя бы части черепа. В процессе работы определяются различия между известным черепом, для которого имеется модель мягких тканей, и исследуемым черепом. При этом известный череп путем гибкой деформации в три этапа трансформируется до значений неизвестного и параллельно трансформируется в модель мягких тканей. На заключительном этапе реконструкция мягких тканей текстурируется для придания реалистичности.

Проведенные отдельно исследования по распознаванию созданных реконструкций показали высокую эффективность созданной системы. Но даже при реализации предельно точной технологии, по мнению разработчиков, речь идет о некоторой совокупности точек, размещенных в пределах определенного пространства, то есть о «пространстве возможных лиц» для каждого конкретного черепа.

Каждый из рассмотренных методов реконструкции лица по черепу (ручной или автоматизированный) имеет как преимущества, так и недостатки. Выполнение графической реконструкции вручную позволяет получить субъективный портрет, максимально пригодный для сравнения с изображениями пропавших людей, так как наиболее часто это фотографии для документов или любительские снимки. С помощью трехмерной пластической модели получают реконструкцию, с использованием которой можно помимо исследования объемных признаков получать изображения в различных ракурсах для сопоставления с нестандартными изображениями пропавших лиц на различных фото- или видеоносителях.

К недостаткам ручных методов реконструкции с использованием традиционных подходов можно отнести: время выполнения работы; субъективизм в выполнении реконструкций за счет различия в навыках рисования или лепки; несогласованность в трактовке признаков внешности вследствие неоднозначности критериев их оценки при определении, например, таких свойств объекта, как этнорасовая принадлежность, соматотип и упитанность, возрастная изменчивость и т. д. Преодолевают эти и другие недостатки путем использования автоматизированных методов, которые можно разделить на три основные категории по способам реализации:

- методы, основанные на морфометрии;
- методы, основанные на морфологии;
- методы, основанные на регистрации.

В Украине метод реконструкции лица по черепу не получил большой популярности ни в криминалистике, ни при проведении исторических исследований. Только один специалист занимается разработкой данной проблематики — С.А. Горбенко. В 1992 году он проходил стажировку в лаборатории антропологической пластической реконструкции Института этнографии и антропологии РАН имени М.М. Миклухо-Маклая (г. Москва) под руководством заведующей лабораторией Г.В. Лебединской, а в 1994 году — стажировку в Геттингене, где ознакомился с работой Института и Музея антропологии при Геттингенском университете имени Георга-Аугуста.

В 1996 году С.А. Горбенко защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата медицинских наук на тему «Ярослав Осмомысл — реконструкция антропологическая и историческая» при Харьковском государственном медицинском университете.

Работая по методике М.М. Герасимова и Г.В. Лебединской, с 1992 года по 2014 год С.А. Горбенко произвел 20 реконструкций, из них 15 пластических. Были сняты слепки-копии с уникальных черепов исторических лиц: Св. Бернарда Клервоского, короля Людовика XI, Жана бастарда Орлеанского, графа Дюнуа, а также других известных лиц. Кроме того, он выполнил сложные реставрации 5 черепов, в том числе князя Ярослава Осмомысла — носителя культуры воронковидной посуды II тыс. до н. э., жившего на территории современного г. Полтавы. С.А. Горбенко опубликовал 35 научных работ, в том числе одну монографию.

Подводя итоги, можно сделать вывод о том, что в настоящее время антропологическая реконструкция чрезвычайно популярна во всем мире. Последователи всех реконструкционных направлений активно работают как в сотрудничестве с историками и археологами, так и с криминалистами и судебно-медицинскими экспертами. Проводятся конференции, представляются новые интересные работы, публикуются новые статьи и монографии, открываются школы и лаборатории.

Несмотря на многочисленные успехи в идентификации, метод реконструкции лица по черепу, к сожалению, пока не получил желаемой поддержки в отечественной науке, хотя является новым и перспективным направлением работы ученых-антропологов. Оценивая эффективность использования метода реконструкции лица по черепу, следует отметить, что она во многом зависит от ряда обстоятельств, лежащих за рамками экспертной работы, и связана как с особенностями жизни пропавших людей, так и с эффективностью работы правоохранительных органов,

обеспечивающих учет и поиск пропавших. Вместе с тем необходимо констатировать, что использование метода реконструкции позволяет в большинстве случаев ограничить количество опознаваемых личностей до одной или двух, а результаты реконструкции лица по черепу использовать не только на этапе отбора кандидатов, но и в ходе идентификации личности в рамках проведения экспертизы.

Список использованной и рекомендованной литературы

1. *Балуева Т.С.* Прогнозирование элементов внешности в антропологической реконструкции / Т.С. Балуева, Е.В. Веселовская // Наука о человеке и общество: итоги, проблемы, перспективы / [сост. и отв. ред. Г.А. Аксянова]. — М., 2003. — С. 91—97.
2. *Герасимов М.М.* Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) / М.М. Герасимов. — М. : Академия наук СССР, 1955. — 585 с.
3. *Герасимов М.М.* Основы восстановления лица по черепу / М.М. Герасимов. — М. : Советская наука, 1949. — 187 с.
4. *Зинин А.М.* Внешность человека в криминалистике (субъективные изображения) : учеб. пособ. / А.М. Зинин. — М. : ЭКЦ МВД России, 1995. — 240 с.
5. *Лебединская Г.В.* Реконструкция лица по черепу (методическое руководство) / Г.В. Лебединская. — М. : Старый сад, 1998. — 125 с.
6. *Федосюткин Б.А.* Медицинская криминалистика / Б.А. Федосюткин. — Ростов-на-Дону : Приазовский край, 2006. — 432 с.
7. *Комбинированный графический метод восстановления лица по черепу* / [Федосюткин Б.А., Коровянский О.П., Усачева Л.Л. и др.]. — М. : ВКНЦ МВД СССР, 1991. — 48 с.
8. *Brown R.E.* A survey of the techniques of three-dimensional facial approximation / R.E. Brown // Tech. Rep. 2005 GRC407, GE Global Research, 1 Research Circle, Niskayuna. — NY, 2005.
9. *Rathbun Ted.* Personal Identification: Facial Reproductions / Ted. Rathbun // Human Identification : Case Studies in Forensic Anthropology. Ed. / Ted A. Rathbun and Jane E. Buikstra. — Springfield, IL : Charles C Thomas Publisher, LTD, 1998. — P. 347—355.
10. *Reichs* Facial Approximation: Procedures and Pitfalls / Reichs, Kathleen Craig, Emily Craig // Forensic Osteology: Advances in the Identification of Human Remains / Ed. Kathleen J. Reichs. — 2nd Edition. — Springfield, IL : Charles C Thomas Publisher, LTD, 1998. — P. 491—511.
11. *Rhine Stanley* Facial Reproductions in Court / Stanley Rhine // Human Identification. Case Studies in Forensic Anthropology. Ed. / Ted A. Rathbun and Jane E. Buikstra. — Springfield, IL : Charles C Thomas Publisher, LTD, 1998. — P. 357 — 361.
12. *Steadman* Dawnie Wolfe Hard Evidence : Case Studies in Forensic Anthropology / Dawnie Wolfe Steadman. — New Jersey : Prentice Hall, 2003.
13. *Subsol G.* Quatrehomme Automatic 3D facial reconstruction by feature-based registration of a reference head / Quatrehomme G. Subsol // Computer-Graphic facial reconstruction / In J.G., Marks M. K. — Clement, 2005. — P. 79—93.

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ В ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ

УДК 343.98(092)

В.Н. Чисников, кандидат юридических наук, доцент,
ведущий научный сотрудник Государственного научно-
исследовательского института МВД Украины

ТРАГИЧЕСКАЯ СУДЬБА И.Г. ЩЕГЛОВИТОВА — УЧЕНОГО-КРИМИНАЛИСТА (К 155-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Рассмотрены жизненный путь и творческая деятельность министра юстиции и генерал-прокурора, действительного тайного советника И.Г. Щегловитова (1861—1918 гг.), который внес весомый вклад в становление и развитие криминалистики в дореволюционной России.

Ключевые слова: И.Г. Щегловитов, судебная фотография, кабинеты научно-судебной экспертизы, история криминалистики.

Розглянуто життєвий шлях і творчу діяльність міністра юстиції і генерал-прокурора, дійсного таємного радника І.Г. Щегловітова (1861—1918 рр.), який зробив вагомий внесок у становлення і розвиток криміналістики в дореволюційній Росії.

Considered life and creative activity of the Minister of Justice and Attorney General, actual Privy Councillor IG Shcheglovitov (1861—1918 yy.), who made a significant contribution to the establishment and development of criminology in pre-revolutionary Russia.

И.Г. Щегловитов

Иван Григорьевич Щегловитов происходил из семьи потомственных дворян Черниговской губернии. Родился он 25 (13) февраля 1861 года в родовом имении в селе Валуец Юдиновской волости Стародубского уезда на Черниговщине. Его отец был крупным помещиком, владельцем полутора тысяч десятин земли. Среднее образование Иван получил в Нежинской гимназии, а затем поступил в императорское училище правоведения (г. Санкт-Петербург), которое окончил с отличием в 1881 году. Службу начал кандидатом на судебные должности при Санкт-Петербургском окружном суде, где

некоторое время занимался расследованием преступлений. Вскоре он стал секретарем при прокуроре Санкт-Петербургской судебной палаты. Молодой юрист обратил внимание начальства своей работоспособностью, усидчивостью, умом, отличным знанием законодательства, особенно уголовного.

А.И. Ульянов

В 1885 году И.Г. Щегловитов занял должность товарища (помощника) прокурора Нижегородского окружного суда, а через два года был переведен на такую же должность в Санкт-Петербургском окружном суде. Одно из первых поручений, которое он получил в столице — присутствовать при казни «первомартовцев» — А.И. Ульянова (брата В.И. Ленина) и его товарищей, приговоренных к повешению за подготовку покушения на жизнь императора Александра III. Позднее Иван Григорьевич вспоминал, что данное поручение запомнилось ему на всю жизнь, так как воспринял он его как «чрезвычайно тяжелое» [1, с. 189].

В этот период времени И.Г. Щегловитов не только добросовестно исполнял многообразные прокурорские обязанности, но и активно сотрудничал с редакциями газет и журналов. Только в журнале «Юридический вестник» за пять лет молодой прокурор стал одним из активнейших авторов, опубликовав 15 статей по правовым вопросам, среди которых: «О сопротивлении и неповиновении властям, как особом преступлении» (1886 г.), «Прокуратура на предварительном следствии» (1887 г.), «О постановке вопросов на суде присяжных» (1888 г.), «Об ограничении виндикации следов преступления» (1890 г.), «О гражданской предсудимости по уголовным делам» (1892 г.), «О репрессии суда присяжных в России» (1893 г.) и др.

Иван Григорьевич одним из первых в России оценил значение судебной фотографии и ее пользу для расследования преступлений. В 1890 году он выступил на заседании Санкт-Петербургского юридического общества с докладом «О применении фотографии к экспертизе при исследовании документов», а вскоре опубликовал несколько работ на эту тему: «Фотографическая экспертиза при исследовании документов» (1891 г.), «Судебная экспертиза документов (в уголовном суде)» (1891 г.), «Судебная фотография» (1892 г.). В одной из своих статей он писал: «Услуги, оказываемые фотографией правосудию, неопределимы. Содействуя раскрытию преступлений, облегчая обнаружение рецидивистов, светопись есть... драгоценный способ исследования документов. В этом последнем отношении судебная фотография имеет особенно существенное значение ввиду полной неудовлетворительности трудных приемов определения подлинности или подложности заподозренного акта. Постановка судебной экспертизы в данном случае на подобающую ей высоту представляется вопросом животрепещущим... Не сомневаюсь в том, что, обратившись к содействию фотографии, правосудие сделало важный шаг вперед по пути к уменьшению числа судебных ошибок» [2, с. 8].

И.Г. Щегловитов не только дал научную оценку разработке судебной фотографии, но и многое сделал для ее практического применения. Результатом его деятельности в этом направлении было учреждение законом от 9 ноября 1892 года должности присяжного фотографа и создание при прокуроре Санкт-Петербургской судебной палаты первого в России правительственного судебно-экспертного учреждения — судебно-фотографической лаборатории.

В начале 1890-х годов И.Г. Щегловитов состоял в должности за обер-прокурорским столом в Сенате, заведовал уголовным отделом законодательного отделения департамента министерства юстиции, был юрисконсультом министерства. Известный публицист И.В. Гессен свидетельствовал, что юрисконсультская часть относилась к привилегированной, аристократической службе в министерстве и была «настоящим питомником министров и их товарищей» [3, с. 11].

В 1894 году Ивана Григорьевича назначают прокурором Санкт-Петербургского окружного суда, а через год — товарищем прокурора Санкт-Петербургской судебной палаты. Здесь он проявил себя не только умелым организатором работы, но и блестящим судебным оратором. Спустя два года он занимает пост товарища обер-прокурора уголовного кассационного департамента сената, а в начале 1900-х годов становится обер-прокурором. В апреле 1905 года его назначают вице-директором, а вскоре директором 1-го департамента министерства юстиции и членом консультации при министерстве. Его познания в области уголовного права и судопроизводства были настолько основательны, что современники считали его «одним из самых эрудированных юристов конца XIX — начала XX вв.».

Активное участие принимал Иван Григорьевич в образованной министром юстиции Н.В. Муравьевым комиссии по пересмотру судебных уставов, в многочисленных совещаниях по правовым вопросам, разрабатывал законопроекты по переустройству карательных учреждений Сахалина, об отмене ссылки и т. д. Являясь членом международного союза криминалистов, он провел большую организаторскую работу по подготовке и проведению конгресса криминалистов в Санкт-Петербурге в 1902 году. С этой целью он даже побывал в Париже, где основательно ознакомился с организацией и деятельностью центрального союза криминалистов.

И.Г. Щегловитов много внимания уделял педагогической и научной деятельности. В 1903 году он в качестве профессора начал преподавать в императорском училище правоведения, читая курс лекций сначала по теории и практике уголовного судопроизводства, а позднее и по основным началам судопроизводства. Впоследствии на их основе он издал двухтомный учебник «Курс русского судопроизводства». Активное участие принимал Иван Григорьевич и в работе Санкт-Петербургского юридического общества, одно время даже избирался председателем уголовного отделения.

В феврале 1906 года И.Г. Щегловитову доверяют пост товарища министра юстиции, а 24 апреля того же года он становится министром юстиции и генерал-прокурором. На этих высоких должностях Иван Григорьевич прослужил более десяти лет, несмотря на частую смену председателей совета министров. В январе 1907 года его назначают членом государственного совета с оставлением в должности министра, а спустя четыре года избирают сенатором, «жалуют» высокое звание статс-секретаря и чин тайного советника, что соответствовало воинскому званию генерал-лейтенанта.

Находясь на посту министра юстиции, И.Г. Щегловитов был пылким сторонником внедрения новых криминалистических методов исследования в следственную, судебную и пенитенциарную практику. В частности, Иван Григорьевич способствовал введению и распространению дактилоскопии в Российской империи, поддержав летом 1906 года инициативу начальника главного тюремного управления министерства юстиции А.М. Максимовского о создании в Санкт-Петербурге центрального дактилоскопического бюро и командировании в Германию сотрудников управления Н.Ф. Лучинского и барона А.Ф. Штакельберга «для изучения на месте практикуемых там приемов дактилоскопирования преступников и системы регистрации дактилоскопических снимков» [4, с. 78].

16 декабря 1906 года министр юстиции утвердил Правила о производстве и регистрации дактилоскопических снимков, которые являлись первым нормативным актом в России, регламентировавшим дактилоскопическую регистрацию преступников в масштабах империи. Вслед за этим при министерстве юстиции в начале 1910 года было создано особое совещание под председательством товарища министра А.Н. Веревкина для рассмотрения вопроса о применении дактилоскопического способа исследования отпечатков пальцев, оставленных на месте преступления, и для введения его в России.

Летом 1911 года Иван Григорьевич санкционировал командировку в г. Лозанну (Швейцария) группы российских судебных деятелей во главе со старшим юрисконсультом министерства С.Н. Трегубовым для изучения курса научной полиции профессора Лозаннского университета Р.А. Рейсса. В мае 1912 года профессор Р.А. Рейсс был приглашен министром юстиции И.Г. Щегловитовым в г. Санкт-Петербург, где в течение нескольких дней читал лекции в Александровской военно-юридической академии и императорском училище правоведения. Профессор С.Н. Трегубов отмечал, что эти лекции были «увлекательными по своему полному глубокого интереса содержанию и сопровождалась при этом демонстрацией различных снимков и препаратов на экране волшебного фонаря». На лекциях присутствовали не только слушатели академии и воспитанники училища, а также «многие чины гражданского и военного судебного ведомства, сенаторы и другие лица, интересующиеся прогрессом судебного дела» [2, с. 16].

Большая заслуга министра юстиции И.Г. Щегловитова и в учреждении кабинетов научно-судебной экспертизы: сначала в г. Санкт-Петербурге, а затем в г. Москве, г. Киеве и г. Одессе. После ознакомления с результатами работы особого совещания под председательством А.Н. Веревкина он подготовил проект закона об учреждении кабинета научно-судебной экспертизы (19 января 1912 года). В объяснительной записке к проекту министр отмечал имеющиеся место недостатки предварительного следствия, неудовлетворительное состояние розыскной работы и технической стороны следственной деятельности. Приводил краткий обзор состояния уголовной техники за рубежом, отмечая исключительную важность тщательного исследования вещественных доказательств. Иван Григорьевич предлагал создать для начала один кабинет научно-судебной экспертизы при прокуратуре Санкт-Петербургской судебной палаты. В составе кабинета предполагалось организовать два подразделения: лабораторию для исследования вещественных доказательств и музей, в котором планировалось разместить наиболее интересные орудия преступления и другие материалы. Государственная дума, рассмотрев пре-

доставленные материалы, приняла закон об учреждении кабинета научно-судебной экспертизы, который был утвержден императором Николаем II 28 июня 1912 года [5, с. 8—14]. 3 ноября того же года Иван Григорьевич утвердил Инструкцию управляющему кабинетом научно-судебной экспертизы при прокуроре Санкт-Петербургской судебной палаты и его помощникам [5, с. 37—43].

Здание, где располагался кабинет научно-судебной экспертизы, г. Киев, ул. Владимирская

Отмечая роль И.Г. Щегловитова в деле организации кабинетов научно-судебной экспертизы, прокурор Санкт-Петербургской судебной палаты В.Е. Корсак на торжественном завтраке по случаю открытия Санкт-Петербургского кабинета научно-судебной экспертизы 9 декабря 1912 года предложил присутствующим присоединиться к его тосту: «За инициатора этого живого и важного дела, за Его Превосходительство г. Министра юстиции И.Г. Щегловитова» [2, с. 20—21].

Принимал участие Иван Григорьевич и в открытии и освящении кабинетов научно-судебной экспертизы в г. Москве и г. Киеве. О пребывании министра И.Г. Щегловитова на торжествах по поводу открытия кабинета научно-судебной экспертизы при Киевской судебной палате следует остановиться более подробно.

В одной из киевских газет сообщалось, что 2 февраля 1914 года в 13 часов в помещение Киевской судебной палаты, расположенное в здании присутственных мест по ул. Владимирской, прибыли министр юстиции И.Г. Щегловитов и сопровождающие его столичные чиновники: юрисконсульт министерства юстиции С.Н. Трегубов, заведующий в министерстве кабинетами научно-судебной экспертизы А.В. Малама, а также сенатор Г.Г. Чаплинский, помощник командующего войсками Киевского военного округа генерал от инфантерии Н.В. Рузский, старший председатель Киевской судебной палаты Ф.А. Болдырев, и. о. прокурора судебной палаты Н.А. Володкевич, председатель Киевского окружного суда Н.С. Кисличный, прокурор суда А.М. Запнин, председатель военно-окружного суда генерал-лейтенант Н.И. Востросаблин, председатели департаментов судебной палаты, члены палаты и окружного суда, временно управляющий Киевской губернией Б.Д. Кашкаров, попечитель Киевского учебного округа Н.А. Деревицкий, начальник Киево-Подольского управления земледелия и государственного имущества А.Я. Яковлев, управляющий казенной палатой А.А. Стрекалов, ректор университета св. Владимира профессор Н.М. Цытович, председатель Киевской губернской земской управы камергер М.А. Суковкин, председатель Киевского комитета по делам печати профессор Т.Д. Флоринский, и. д. Киевского вице-губернатора Г.А. Напдельштедт, и. о. губернского предводителя дворянства камер-юнкер М.П. Гудим-Левкович, заместитель городского головы Ф.С. Бурчак, некоторые генералы-начальники отдельных воинских частей, многие чины судебного ведомства и другие приглашенные лица [6].

Для участия в освящении кабинета прибыли преосвященный Никодим, епископ Чигиринский, преосвященный Назарий, епископ Черкасский, а также преосвященный Иннокентий в сопровождении архимандритов, наместника Лавры Амвросия, инспектора духовной академии Василия (Богдашевского) и кафедрального протоиерея и директора гимназии священника отца Михаила Стельмашенко.

Перед молебном преосвященный Никодим обратился к присутствующим с речью, в которой указал на значение кабинетов судебной экспертизы. После молебна помещение кабинета «было окроплено святой водою» [7, с. 133].

Затем министру И.Г. Щегловитову представились чины судебного ведомства, в том числе заведующий кабинетом С.М. Потапов и его помощники: прозектор Киевского университета доктор Н.Н. Туфанов и приват-доцент того же университета В.И. Фаворский.

После этого министр начал осматривать помещения кабинета, которые располагались на самом верхнем этаже судебной палаты и занимали 12 комнат. Восемь комнат были предназначены для проведения исследований (лаборатории), три — для управляющего и его помощников и одна — для канцелярии [8, с. 322]. Во время осмотра управляющий кабинетом С.М. Потапов демонстрировал министру,

С.М. Потапов

духовным лицам и другим приглашенным возможности некоторых технических приборов. Так, например, он продемонстрировал волос кролика, который с помощью специального аппарата можно увеличить и так определить его принадлежность. При этом Сергей Михайлович отметил, что пока прибор дает возможность определить только видовую принадлежность, но он уверен, что вскоре наука найдет признаки, которые позволят устанавливать принадлежность волоса индивидууму.

С.М. Потапов также рассказал присутствующим об исследованиях, связанных с применением ультрафиолетовых лучей, которые сами по себе являются бесцветными, но вызывают свет в других предметах, которые с ними соприкасаются. При этом управляющий кабинетом пояснил, что каждый предмет имеет свой особый цвет, который находится в предмете, так сказать, в скрытом состоянии и начинает светиться под влиянием ультрафиолетовых лучей. «Это открытие, — отмечал он, — имеет величайшее значение для правосудия, так как открывает присутствие разных элементов в том их состоянии и даже тогда, когда кажется они исчезли навсегда или не оставили о себе никаких следов». В подтверждение своих слов С.М. Потапов продемонстрировал опыты «над подписями и вообще, так сказать, отображенными когда бы то ни было чернилами» [9].

Н.Н. Туфанов

В.И. Фаворский

После осмотра кабинета научно-судебной экспертизы И.Г. Щегловитов поехал в Михайловский монастырь, чтобы поклониться мощам святой великомученицы

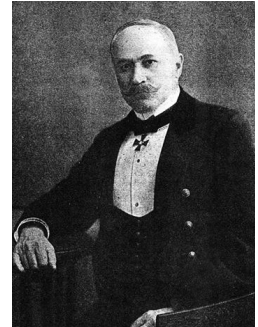
Варвары. Здесь епископ Никодим благословил его иконой «великой угодницы Божьей» и от лица всего духовенства епархии выразил благодарность киевской юстиции, «благословенно отправляющей свое высокое, трудное дело правосудия». «Этим высоким достоинством своим, — сказал владыка, — наши судьи обязаны вам, ибо уверены, что всегда найдут несокрушимую защиту и поддержку в своем высшем руководителе-министре».

И.Г. Щегловитов в ответ выразил радость за добрые взаимоотношения, установившиеся между судебным ведомством г. Киева и его православным духовенством [10].

После посещения Михайловского монастыря министр юстиции направился в дворянское собрание, где в 15 часов состоялся официальный завтрак. Как отмечал корреспондент газеты «Киевлянин», «...с его приездом собравшиеся приступили к трапезе, прошедшей невиданно ранее у нас оживленно».

Первый тост провозгласил министр Щегловитов «за драгоценное здравие Его Императорского Величества, Государя Императора». В ответ грянуло дружное «ура» и оркестр трижды исполнил гимн Российской империи.

Затем сенатор Г.Г. Чаплинский произнес обращенный к министру тост: «...Великие реформы Александра II превзошли ожидания даже наиболее прогрессивно-настроенных элементов. Эпоха шестидесятых годов оставила неизгладимый след в истории русской жизни. Попытки внести что-либо новое в уставы могли касаться лишь деталей, а отнюдь не сущности, которая измениться не может. Но все же в настоящее время раздаются нападки на слабость судебных приговоров, на то, что больше ограждаются интересы преступника, нежели общества. Эти упреки вместе с нападками на судебскую совесть слышатся все более интенсивно. Причиной этих нападков является в значительной степени та

Г.Г. Чаплинский

распущенность в обществе, которая в настоящее время граничит только с хулиганством. Судьи, привыкшие отдавать отчет в каждом своем судебном приговоре, судьи, которым приходилось переживать томительные бессонные ночи ввиду сомнений в правильности приговоров, основанных на противоречивых свидетельских показаниях, уже давно чувствовали нужду в иных доказательствах, кроме свидетельских, в доказательствах бесспорных, несомненных. Эти бесспорные доказательства даны были новыми исследованиями в уголовном процессе, основанными на точной науке — судебной медицине. Эти исследования объединены в кабинетах научно-судебной экспертизы, которые получили широкое распространение в Западной Европе. Открытие этих научных кабинетов у нас в России взял на себя глава нашего министерства И.Г. Щегловитов, который в течение последних лет бодро охранял русское правосудие с одной стороны от нападков, а с другой стороны от разрушительных поползновений врагов русской государственности... Воздадим же хвалу И.Г. Щегловитову и пожелаем ему много лет стоять во главе нашего учреждения!».

Отвечая на тост сенатора, министр указал, что русскому духу свойственны преувеличения, поэтому он считает, что его заслуги преувеличены Г.Г. Чаплинским. «Это — заслуга всего судебного ведомства, а не моя личная, — сказал министр, —

ведомства, которое проявило много труда, желания и умения. Идя за жизнью и наукой, мы не могли не откликнуться на то новшество, которое внесло значительные благотворные изменения в дело правосудия. В Киеве открывается третий кабинет научно-судебной экспертизы и цель открываемых кабинетов — прийти на помощь судейской совести, дав ей опору в научных вполне объективных данных... Господа, вы свято до сих пор несли свой долг, высоко держали знамя правосудия. Киевский судебный округ показал, что он всегда стоит на страже правосудия. Пусть же и впредь киевский судебный округ так же бодро и смело служит на одной из окраин российского государства русскому правосудию». И.Г. Щегловитов также выразил радость, что г. Киев, как и в древние времена, служит центром объединения русских людей [9].

Следующий свой тост министр провозгласил за всех, без кого деятельность судьи была бы бесполезною, и предложил поднять бокалы за православное духовенство, русское победоносное воинство, все иные учреждения, представители которых присутствуют за этой трапезой, и выразил свою благодарность за их внимание к судебному празднику.

От имени «победоносного воинства» выступил помощник командующего войсками Киевского военного округа генерал Н.В. Рузский, который выразил сожаление по поводу того, что отсутствовал командующий войсками округа генерал-адъютант Н.И. Иванов, который непременно был бы на празднике, если бы не отсутствовал в г. Киеве.

С.Н. Трегубов

Среди выступающих был юрисконсульт министерства юстиции С.Н. Трегубов, который в своей речи подробно изложил историю кабинетов научно-судебной экспертизы, отметил их значение и предложил судебным деятелям Киевского судебного округа пользоваться этими кабинетами во всей полноте.

Председатель губернской земской управы М.А. Суковкин в своем выступлении в нескольких словах охарактеризовал заслуги сенатора Г.Г. Чаплинского, отметив, что завтрак, на который все получили от него приглашение, является, между прочим, и прощальным, так как сенатор на днях покидает г. Киев и переезжает в г. Санкт-Петербург.

От имени городской власти выступил заместитель городского головы Ф.С. Бурчак, выразивший благодарность министру за то, что культурный г. Киев обогатился еще одним культурным учреждением.

Во время торжественного завтрака были зачитаны телеграммы, полученные от выехавших по делам службы из г. Киева и отсутствующих на торжестве начальника края генерал-адъютанта Ф.Ф. Трепова, киевского губернатора шталмейстера Н.И. Суковкина, а также некоторых видных ученых-профессоров из-за границы [6].

На завтраке было произнесено еще много тостов и речей, а торжество, по сообщению газет, продолжалось до 7 часов вечера [11]. Как писала газета «Киевлянин», «...общее оживление на завтраке было большое: была одна добрая русская семья, дружно и бодро связанная общностью своего служения русскому народу, которая долго не расходилась и после того, как министр оставил собрание» [9].

На третий день после открытия Киевского кабинета научно-судебной экспер-

тизы в газете «Киевская мысль» появилась статья «Кабинеты научно-судебной экспертизы», автор которой Елена Г-ч пыталась разъяснить читателям «...назначение этих кабинетов, открытие которых с такой помпой, вслед за обеими столицами, отпраздновано судебными учреждениями в Киеве». В частности, она вкратце характеризовала новые методы опознания: дактилоскопию и антропометрию, а также химические и микроскопические исследования, светопись, графологию и фотографию [12]. Об открытии кабинета научно-судебной экспертизы при прокуратуре Киевской судебной палаты сообщил на своих страницах и ведомственный журнал МВД «Вестник полиции» [13, с. 8].

«Лебединой песней» Ивана Григорьевича в области совершенствования организации и деятельности судебно-экспертных учреждений на посту министра была подготовка и проведение первого съезда экспертов-криминалистов России, который состоялся 1—9 июля 1915 года в г. Санкт-Петербурге. Через несколько дней после открытия форума его участники узнали о том, что министерство юстиции возглавил новый министр А.А. Хвостов.

Необходимо отметить, что в молодости И.Г. Щегловитов искренне верил и ратовал за судебную независимость, приветствовал демократические преобразования, но, став министром, по словам современников, «круто повернул вправо». Грубо попирая принцип несменяемости судей и судебных следователей, он зачастую лишал должностей неугодных ему судебных работников и прокуроров, а на их место назначал своих людей — «более твердых, более монархически настроенных». Такие действия министра многие его коллеги называли диктаторскими [1, с. 190].

Но при всех своих недостатках министр И.Г. Щегловитов был человеком доступным и общительным. Он не кичился своими знаниями и занимаемой должностью и мог, например, во время светского торжества увлечься чуть ли не часовой беседой о литературе и искусстве с малознакомым ему юношей, пришедшим с родителями. Все сослуживцы Ивана Григорьевича знали, что он не любит никаких ходатайств, особенно по политическим делам. Один из мемуаристов писал об И.Г. Щегловитове: «Холодный и жестокий, этот вечно улыбающийся и готовый улыбаться высокий старик с розовыми щечками неизменно отвергал все «протекции» о помиловании или снисхождении».

Однако и в этом отношении у него были «слабые места». Как страстный театрал, «большой ухажер и галантный кавалер» Иван Григорьевич не мог устоять перед просьбой какой-нибудь эффектной и красивой женщины [14, с. 150].

6 июля 1915 года под давлением демократических кругов император Николай II вынужден был отправить в отставку нескольких министров, которые в общественном сознании «слыли безнадежными реакционерами», в том числе и министра юстиции И.Г. Щегловитова [3, с. 75], который накануне был вынужден подать рапорт с просьбой уволить его с должности по болезни. Подписывая отставку, император Николай II отправил ему письмо, в котором пи-

Император
Николай II

сал: «Иван Григорьевич. Глубокие юридические познания и исключительная служебная опытность по ведомству Министерства юстиции побудили Меня вверить вам в 1906 году управление означенным министерством. На этом ответственном посту вы с отличающими вас непоколебимую преданностью делу и неослабной энергиею всемерно способствовали поддержанию на должной высоте авторитета судебной власти, а также прилагали заботы о желательных усовершенствованиях в деле отправления правосудия. Ныне для восстановления пошатнувшегося здоровья, вы ходатайствуете об увольнении вас от должности министра юстиции.

Удовлетворяя эту просьбу, Я считаю приятным долгом изъявить вам за плодотворные и неустанные труды искреннюю Мою признательность.

Пребываю к вам неизменно благосклонным и благодарным (это предложение император вписал в текст собственноручно — В.Ч.).

Николай.

В Царском Селе.

6 июля 1915 года» [1, с. 195].

Оставив пост министра юстиции, Иван Григорьевич сохранил за собою остальные должности: статс-секретаря, члена государственного совета и сенатора. Он по-прежнему продолжал пользоваться доверием Николая II и 1 января 1917 года был назначен последним председателем государственного совета, оставаясь на этой должности до февральской революции.

За свою многолетнюю трудовую деятельность Щегловитов был награжден орденами Св. Станислава 3-й степени (1884 г.), Св. Владимира 2-й степени (1910 г.), Белого Орла (1913 г.), Св. Александра Невского (1917 г.) и другими правительственными наградами.

Говоря о его семейном положении, следует сказать, что он был женат трижды. Первая супруга Ивана Григорьевича — княжна Оболенская рано умерла, оставив ему на воспитание сына Константина и дочь Софию. Второй его женой была Елена Константиновна, дочь действительного тайного советника Детерихса. От совместного брака у них родилась дочь Анна. Однако вскоре супруги расстались, и И.Г. Щегловитов женился на вдове статс-секретаря С.А. Тецнера, Марии Федоровне, урожденной Куличенко. Родившаяся от этого брака дочь Мария умерла в младенчестве, и больше у супругов детей не было.

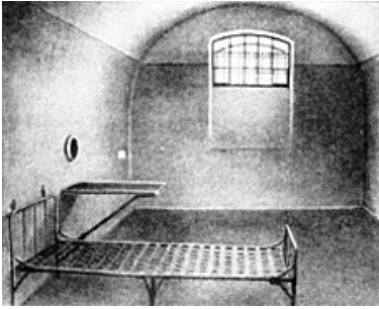
По словам современников, Мария Федоровна была женщиной умной и тщеславной, выступая в роли «домашнего цербера». Она имела огромное влияние на супруга и, по ходившим слухам, даже рассматривала бумаги, поступавшие в министерство юстиции. При этом она делала на них пометки для мужа: ставила крестик, если дело, по ее мнению, надо было решить положительно, и нолик — если ответ казался ей отрицательным [14, с. 149—150].

По словам современников, Мария Федоровна была женщиной умной и тщеславной, выступая в роли «домашнего цербера». Она имела огромное влияние на супруга и, по ходившим слухам, даже рассматривала бумаги, поступавшие в министерство юстиции. При этом она делала на них пометки для мужа: ставила крестик, если дело, по ее мнению, надо было решить положительно, и нолик — если ответ казался ей отрицательным [14, с. 149—150].

В марте 1917 года бывший министр юстиции и генерал-прокурор И.Г. Щегловитов одним из первых был арестован и содержался под стражей в Петропавловской крепости [15]. Созданная временным правительством чрезвычайная следственная комиссия предъявила ему обвинение в злоупотреблении служебным положением, превышении власти и многих других государственных преступлений.

И.Г. Щегловитов,
1916 г.

ях. В частности, его обвиняли в том, что он допустил фальсификацию по делу Менделя Бейлиса (г. Киев), умышленно искажал по некоторым делам факты во всеподданнейших докладах императору, незаконно увольнял и перемещал лиц судебного ведомства и т. д. [16]. Не отрицая некоторых фактических обстоятельств, бывший министр активно защищался и свою вину не признавал.

В конце марта 1918 года содержавшегося под стражей И.Г. Щегловитова перевезли в Москву и поместили в Бутырскую тюрьму. Следствие по его делу вели члены следственной комиссии революционного трибунала при ВЦИК Розмирович и Цейкель. На этот раз Ивана Григорьевича следователи обвиняли в том, что он, будучи министром юстиции и генерал-прокурором, «...усилил степень уголовной репрессии по политическим делам; содействовал введению военно-полевых судов после разгона I Государственной думы и попустительствовал, после их упразднения, передаче военно-окружным судам дел о политических преступлениях; неуклонно требовал, путем прямого давления и циркулярных предложений, от чинов своего ведомства вынесения обвинительных приговоров, видя в этом одно из наиболее сильных средств борьбы с революционным движением, угрожая лицам, выносившим мягкие и оправдательные приговоры, репрессиями, вплоть до увольнения со службы включительно; не останавливался в борьбе с революционными партиями и освободительным движением перед созданием искусственных и инсценированных процессов и т. д.» [17, с. 128].

Оппонируя обвинению И.Г. Щегловитова в «содействии введению военно-полевых судов», следует сказать, что военно-полевые суды были учреждены по инициативе премьер-министра П.А. Столыпина. Министр юстиции И.Г. Щегловитов (надо отдать ему должное) противился, как мог, этому решению. В служебной записке императору от 9 августа 1906 года Иван Григорьевич отрицательно оценил проект создания военно-полевых судов и казнь через 48 часов после совершения преступления. Свою точку зрения он мотивировал тем, что «...весьма затруднительно выявить те случаи, когда до постановления судебного приговора надлежит считать по делу вполне безусловно доказанным состав преступления, а равно и виновность в оном обвиняемого и когда, следовательно, на упомянутое дело надлежало бы рассматривать проектируемый порядок». Министр юстиции предлагал вынести и обсудить этот вопрос на заседании совета министров. Однако там его предложения не поддержали, и министры полностью согласились со столыпинским проектом. Установленные 48 часов для приведения приговора в исполнение остались незабываемыми, несмотря на возражения министра юстиции [1, с. 190].

5 сентября 1918 года по приговору верховного революционного трибунала И.Г. Щегловитов вместе с другими государственными и церковными чиновниками был расстрелян в Петровском парке на Ходынском поле. По воспоминаниям очевидцев, Иван Григорьевич во время казни держался мужественно и «...ни в чем не проявил никакого страха...» [18, с. 412]. Так трагически оборвалась жизнь бывшего министра юстиции и генерал-прокурора Ивана Григорьевича Щегловитова [19—24].

Список использованной литературы

1. Звягинцев А.Г. Неизвестная Фемида. Документы, события, люди / А.Г. Звягинцев, Ю.Г. Орлов. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 575 с.
2. Трегубов С.Н. Первый кабинет научно-судебной экспертизы (история его учреждения и открытия) / С.Н. Трегубов. — СПб. : Сенат. тип., 1913. — 29 с.
3. Звягинцев А.Г. В эпоху потрясений и реформ. Российские прокуроры. 1906—1917 / А.Г. Звягинцев, Ю.Г. Орлов. — М. : РОССПЭН, 1996. — 487 с.
4. Лучинский Н.Ф. Дактилоскопия и ее роль при производстве следствия / Н.Ф. Лучинский // Журнал Министерства юстиции. — 1908. — № 10 (декабрь). — С. 74—103.
5. Громов И.А. Кабинет научно-судебной экспертизы по закону 28 июня 1912 г. / И.А. Громов. — СПб., 1913. — 77 с.
6. Открытие кабинета научно-судебной экспертизы. — К., 1914.
7. Открытие кабинета научно-судебной экспертизы // Киевские епархиальные ведомости. — 1914. — № 6.
8. Краткий очерк о деятельности Кабинетов научно-судебной экспертизы в 1914 году // Журнал Министерства юстиции. — 1915. — № 6.
9. Открытие кабинета научно-судебной экспертизы // Киевлянин. — 1914. — № 34. — 3 февраля.
10. Прибытие в гор. Киев министра юстиции И.Г. Щегловитова // Киевская мысль. — 1914. — № 35. — 4 февраля.
11. Открытие кабинета научно-судебной экспертизы // Киевская мысль. — 1914. — № 35. — 4 февраля.
12. Г-ч Елена. Открытие кабинета научно-судебной экспертизы / Г-ч Елена // Киевская мысль. — 1914. — № 36. — 5 февраля.
13. Чисников В.Н. Торжественное открытие и освящение Кабинета научно-судебной экспертизы при прокуроре Киевской судебной палаты 2 февраля 1914 г. / В.Н. Чисников // Криминалистика и судебная экспертиза. — 2013. — Вып. 58. — Ч. 2. — С. 3—8.
14. Звягинцев А.Г. Взлеты и падения вершителей судеб: Трагические страницы в биографии российских юристов / А.Г. Звягинцев. — М. : Яуза ; Эксмо, 2006. — 448 с.
15. Архивное дело «Переписка с министерством юстиции и другими учреждениями Временного правительства о привлечении к следствию бывшего министра юстиции И.Г. Щегловитова, об освидетельствовании его здоровья, изменении ему меры пресечения» / Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 1457. — Оп. 1. — Д. 77.
16. Дело по обвинению бывшего министра юстиции И.Г. Щегловитова в контрреволюционной деятельности / Государственный архив Российской Федерации. — Ф. Р-543. — Оп. 1. — Д. 10.
17. Звягинцев А.Г. От первого прокурора России до последнего прокурора Союза / А.Г. Звягинцев, Ю.Г. Орлов. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 383 с.
18. Звягинцев А.Г. Российские прокуроры / А.Г. Звягинцев, Ю.Г. Орлов. — М. : Молодая гвардия, 1999. — 654 с.
19. Крыжицкий Г.К. И.Г. Щегловитов / Г.К. Крыжицкий // Былое. — 1925. — № 2.
20. Ефремова Н.Н. Министерство юстиции Российской империи. 1802—1917 / Н.Н. Ефремова. — М., 1983.
21. Гессен И.В. В двух веках. Жизненный путь / И.В. Гессен // Архив русской революции. — Т. 22. — М., 1993.
22. Горбатенко В.П. Щегловитов Иван Григорович / В.П. Горбатенко, Ю.Я. Касьяненко // Юридична енциклопедія. — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 6 (Т-Я). — С. 498.
23. Громова Т. Свершившееся не застанет меня врасплох...: Щегловитов Иван Григорьевич — министр юстиции Российской империи (24 апреля 1906 г. — 6 июля 1915 г.) / Т. Громова // Бюллетень Министерства юстиции Российской Федерации. — 2000. — № 3.
24. Чисников В.Н. Щегловитов Иван Григорьевич (1861—1918) / В.Н. Чисников // Кри-

міналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи міністерства внутрішніх справ та міністерства юстиції Російської імперії (1892—1917 рр.) : у 2-х кн. — К. ; Харків : ДНДІ МВС України, 2013. — Кн. 2. — С. 297—230.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. Наукові статті до збірника мають бути написані українською або російською мовою, характеризуватися високим науковим і навчально-методичним рівнем підготовки, містити глибокий авторський аналіз проблем сучасного розвитку криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. Звертаємо особливу увагу авторів на обов'язкове дотримання ними при оформленні статей вимог міждержавних і державних стандартів (**ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006** «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ГОСТ 7.5-88, ДСТУ 3582-97, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78) і постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України».

У бібліографічному описі слід обов'язково вказувати місто, видавництво, рік видання та загальну кількість сторінок (у разі посилання на статтю, надруковану у збірнику, вказувати номери сторінок, на яких її надруковано)*.

2. Використані в тексті джерела нумеруються у послідовності посилання на них. Під одним номером у списку використаних джерел наводиться опис лише одного джерела. Цифри беруться у квадратні дужки, наприклад: « [1] ». Номер посилання має відповідати його номеру у списку використаної літератури. У разі посилання на одне джерело кілька разів слід обов'язково зазначати конкретні сторінки, наприклад: « [7, с. 235] ».

3. Приймаються наукові статті, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися; автори-кандидати наук надають одну рецензію, доктори наук надають статті без рецензій.

4. Стаття подається у надрукованому вигляді (один примірник) з підписом(-ами) автора(-ів) і на електронному носії в форматі doc. (Word), шрифт Times New Roman Cyr (Symbol, Wingdings), кегль (висота літер) — 14, інтервал між рядками тексту 1,5 см, поля: зліва — 3 см, справа — 1 см, зверху та знизу — по 2 см. Весь матеріал наукової статті повинен міститися в одному файлі. Ілюстрації, діаграми та графіки дублюються окремими файлами.

4.1. Ілюстрації (чорно-білі або кольорові) подаються в електронному вигляді форматом Adobe PhotoShop (PSD) або TIFF (у виняткових випадках JPEG) з належною якістю. Роздільна здатність не менш як 300 пікселів / дюйм, розмір зображення не менш як 9x12 (1060x1410 пікселів). Не допускається перефотогографування або сканування ілюстрацій з друкованих джерел!

4.2. Фотографії (чорно-білі або кольорові) подаються на фотопапері мінімальним розміром 9x12 см або в електронному вигляді з дотриманням вимог, наведених у п. 5.1.

4.3. Діаграми та графіки мають бути зроблені за допомогою векторних редакторів Adobe Illustrator, Corel Draw або MS Excel.

4.4. Таблиці виконуються у форматі MS Word (rtf).

4.5. Блок-схеми виконуються за допомогою редактора MS Graph, що вбудований у MS Word, або за допомогою інших програм.

* Рекомендуємо у бібліографічному описі дотримувати набору обов'язкових елементів, наведених у зразках Форми 23 Бюлетеня ВАК України (2008. — № 3. — С. 9—13). — Прим. ред.

4.6. Хімічні, математичні та фізичні формули набираються за текстом з використанням редактора формул MS Equation 3.0.

4.7. Ілюстрації, фотографії, діаграми, графіки, блок-схеми, таблиці і формули не слід розміщати в окрему рамку або поверх тексту, текст повинен бути зверху та знизу без використання обтікання.

5. Небажано робити підкреслення слів у тексті. Лапки для українських і російських текстів — кутові («...»).

6. Обсяг наукової статті має бути не менш як 6 і не більш як 12 сторінок тексту формату А4 (1700—1800 знаків на сторінці).

7. До авторського оригіналу статті додається авторська довідка, яка містить: назву статті, УДК; анотацію до статті (близько 50 слів) та 4, 5 ключових слів, прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора(-ів); повну назву установи, в якій працює автор(-и), та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел. Також до статті автори додають **реферат (резюме) англійською мовою** обсягом 1,5—2 стор.

8. Разом з матеріалами до редакції автори надають копію акта експертної комісії установи щодо можливості відкритої публікації статті (відсутності у ній відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію).

9. Авторські оригінали обов'язково рецензуються членами редакційної колегії збірника.

10. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір і точність наведених фактів, цитат, власних імен і прізвищ та інших відомостей, точність та правильність викладення реферату англійською мовою.

11. Редакція вносить без попереднього узгодження з автором(-ами) запропоновані редактором зміни та скорочення, що не впливають на зміст матеріалу, а також уточнення в назвах міністерств, установ, відомств тощо.

12. У разі недодержання автором(-ами) перелічених вимог редакція залишає за собою право не розглядати статтю.

13. Передрук надрукованих у «Криміналістичному віснику» статей можливий тільки за умови обов'язкового посилання на нього.

Редколегія

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (25), 2016

Свідоцтво про державну реєстрацію, видане Державною реєстраційною службою України,
від 09.02.2011, серія АА № 421285

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор.
Матеріали не повертаються. При передруку посилання на
«Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого ПК «Типографія від «А» до «Я»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
від 26.05.2014, серія ДК № 4724

Редактор А.В. Джулай
Коректор І.О. Пашкевич
Комп'ютерна верстка С.М. Гавриляк

Підп. до друку 25.06.2016. Формат 70x100/16
Папір оф. №1. Гарнітура Pragmatica. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 17,22. Фіз. друк. арк – 13,25
Тираж 310 пр. Зам. № 1873.

Віддруковано на ПК «Типографія від «А» до «Я»
02660, м. Київ, вул. Колекторна, 38/40, тел./факс 562-37-03
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
від 26.05.2014, серія ДК № 4724

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03680, Україна
тел.: (044) 374-34-23, факс: (044) 405-74-69
dndekc@mvs.gov.ua <http://dndekc.mvs.gov.ua>